Иван Сарандев

Дора Габе

ТП
26960

Литературни анкети

НАУКА И ИЗКУСТВО

От поредицата „Литературни анкети“ са излезли досега:

Иван Сарандев. Емилиян Станев. С., БАН, 1977

Михаил Тошков. Ламар. С., БАН, 1977

Катя Янева. Александър Геров. С., БАН, 1978

Катя Бъкланова. Андрей Гуляшки. С., БАН, 1978

Стефан Коларов. Георги Караславов. С., БП, 1978

Весела Янева. Добри Жотев. С., БАН, 1980

Лилия Димитрова. Чудомир. С., БАН, 1980

Стефан Коларов. Младен Исаев. С., БП, 1980

Вера Балабанова. Теодор Траянов. С., НИ, 1980

Румяна Дамянова. Илия Волен. С., БП, 1981

Йорданка Стефанова. Вичо Иванов. С., БАН, 1981

Бистра Ганчева. Калина Малина. С., БАН, 1982

Тодор Янчев. Иван Мартинов. С., БАН, 1982

Людмила Григорова. Крум Кругоров. С., БП, 1982

Драган Ничев. Генчо Стоев. С., НИ, 1982

Благой Димитров. Давид Овадия. С., НИ, 1983

Константин Младенов. Петър Славински. С., НИ, 1984

Ваня Георгиева. Камен Калчев. С., БП, 1984

Дора Габе

БАН
Институт за
литература
БИБЛИОТЕКА

Литературни анкети

Редакционна колегия на поредицата:
акад. ГЕОРГИ ЦАНЕВ, проф. д-р СТОЯН КАРОЛЕВ,
проф. д-р ТОНЧО ЖЕЧЕВ, проф. ИВАН ЦВЕТКОВ,
ст. н. с. д-р ИВАН САРАНДЕВ

Ш 26960 лит.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА

Иван Сарандев

Дора Габе

БАН
Институт за
литература
БИБЛИОТЕКА

София, 1986
ИЗДАТЕЛСТВО НАУКА И ИЗКУСТВО

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
БИБЛИОТЕКА
СОФИЯ

ПИ 26960
Б 3412/87

ПРОВЕРЕНА
2008

© Иван Атанасов Сарандев, 1986
c/o Jusautor, Sofia

Индекс 82Б(092)

КАК СЕ РОДИ АНКЕТАТА С ДОРА ГАБЕ

Идеята, възникнала съвсем спонтанно, придоби окончателния си вид значително по-късно, когато започнах да работя върху монографията си „Книга за Дора Габе“ (1974). През 1967 г. с поетесата участвувахме в тържествата „Сливенски огньове“. Програмата тогава беше богата — литературни четения, откриване на изложби, срещи с читатели, теоретична конференция за образа на работническата класа в художествената литература и т. н. А към всичко туй се прибави и празникът на овчаря. Случи се така, че с Дора Габе попаднахме в една кола, която трябваше да ни отведе в едно близко село, дето трудолюбивите кооператори се бяха подготвили за Гергьовден, а техните ученолюбиви деца и внучета очакваха с нетърпение срещата с писателите.

От този празник се върнахме с много преживявания и преизпълнени от впечатления. Спомням си, че когато колите спряха на площада сред селото, ние бяхме смаяни: площадът просторен, покрит с мраморни плочи, в единия му край се извисява модерната постройка на съвета, а в другия — новото училище. Тогава Дора Габе изрази само с едно възклицание мислите на всички ни: „Че какво село е това? То е град! “

Имаше много колоритни случки, непосредственост и гостоприемство. Невъзможно е да се възпроизведе преживяното, както е невъзможно да се забрави народната трапеза, бялнала се сред зелената гергьовденска трева, отрупана с печени агнета, от които се носеше апетитна миризма, с червено вино и студена сливова, а отсреща се синееха склоновете на Сливенския Балкан. А когато нагазихме сочната зеленина на поляната и се отправихме към трапезата, посрещна ни обикновена селска жена на около петдесет години.

Тогава чух следния разговор:

— О, ма другарко, добре, че дойде! Сама жена съм сред тия мъже. . .

— Ще си бъдем дружки — отвърна ѝ Дора Габе. След то-

ва със свойствената на хората от народа откровеност и детско любопитство селянката я запита:

— Другарко ма, на колко си години?

— Познай де!

— Сигурно си на петдесет.

— Позна! — отвърна ѝ Дора Габе, а само месеци я деляха от нейната осемдесетгодишнина.

Невъзможно е да се разкаже за всичко. Имаше песни, свирни на кавали и гайди, имаше хора̀. В един момент Дора Габе сложи на главата си нечий калпак, окичен със зеленина, и се хвана на хорото...

Останалите дни от тържествата не бяха по-малко богати на впечатления и случки. Последната вечер връчиха литературната награда на името на Чинтулов в най-големия салон на града и се състоя литературно четене. Тогава поетесата за първи път прочете „Почакай, слънце!“. Публиката горещо я аплодира, а стихотворението бисира.

По силата на една вътрешна потребност разговорите, започнали в Сливен, трябваше да продължат. Освободени от грижите на служебното и семейното всекидневие, в ония часове всеки от нас имаше възможност да принадлежи на себе си. Без тези предварителни обстоятелства, без атмосферата на тържествата може би сутрешните разговори в София нямаше да се състоят. И сега, когато се връщам към тях, долавям колко естествено е преляла празничната атмосфера, в която светят искрите на откровеността, родена в пламъците на сливенските огньове, просмукана от свежестта на гергьовската трева.

Така се започна. В продължение на около половин година — от май до декември 1968 г., — обикновено сутрин, ние се срещахме да разговаряме. Колко пъти, натоварен с деветкилограмовия магнетофон, съм се добирал до номер 45 на булевард „Толбухин“. Оттам нататък всичко беше известно — изкачване по двойната стълба до втория етаж и вратата с месингова табелка — „Дора Габе“.

Докато наглася магнетофона на малката четвъртита масичка в хола, докато изпробвам качеството на записа, домакинята вече е поднесла кафето. Разположени удобно в плюшените кресла, подхващаме поредната беседа. От събитията в литературното всекидневие, от обикновените случки из нашия бит, от прочетеното разговорът някак естествено се прехвърля към темите и въпросите, които си бях предварително набелязал. Най-често, след като „новините“ се изчерпваха, домакинята обикновено казваше:

— Е, да започнем!

Нашият пръв разговор се състоя на 8 май 1968 г. По-късно бе последван от още четири срещи — на 9 юни, 15 октомври, 20 ноември и последната — 13 декември.

Обикновено една тема е бивала предмет на няколко разговора, а понякога отделни подробности и важни моменти се допълваха от Дора Габе, след като сме изчерпвали въпросната тема и разработвахме друга. Така редица подробности и случки от ранните години на поетесата се появиха по-късно, във връзка с други събития и лица, макар хронологически те да се отнасят към нашата първа тема на разговор за родното място и родителите, за най-ранните спомени от детството и годините на учение. Продължителността на отделната беседа беше различна и се влияеше от много фактори, но обикновено беше не по-малко от 4—5 часа. Поетесата изобщо не се отнася с голямо уважение към точността, често забравя един факт или случай, който в даден момент е неизгоден за нея. Просто психологически обработва фактите. В началото на нашите разговори това ме порази. После почна да ме дразни, сега просто го приемам философски. И само съзнанието ми реагира на девиацията от истината и фактите.

Стремях се по възможност да не се вмесвам грубо, да не насочвам механически хода на беседата, а да я оставя естествено и спокойно да тече. Възникналите отклонения в хода на разговорите, които вмъкваха нови лица и събития, от своя страна се нуждаеха от допълнителни пояснения. Така постепенно цялостната картина се обогатяваше, усложняваше се, разстилаше се нашироко и като че ли нишката на композицията се накъсваше. Може би на пръв поглед да е така, но това е валидно само за рамките на отделния епизод. В тия отклонения биеха соковете на литературния живот, долавяха се пулсът и атмосферата на епохата.

Моят стремеж беше да се съхрани непокътната естествеността на изложението, непосредствеността на беседата, да се съхрани автентичността на свободния разговорен език и интонации, на характерните за Дора Габе речеви конструкции. С една дума, да предам реч, опазена от вмешателството на предварителни предписания, композирана съобразно специфичната логика и закони на живото слово. По такъв начин хрумването, родено от един емоционален импулс, с течение на времето се оформи до съвсем конкретен замисъл за книга автопортрет, изграден с помощта на жива беседа. Така се роди и осъществи първата литературна анкета много преди създаването на библиотечната поредица „Литературни анкети“. Съдено ѝ е било

да излезе значително по-късно, тогава, когато жанрът се беше наложил вече в съвременния литературен процес.

В анкетата не е трудно да се открият повторения на отделни епизоди или пък изпреварване на събитията — тяхното премахване очевидно не представлява никаква трудност и ако съм ги оставил, то е все в името на органичността и естествеността на нашите беседи. Намеса от моя страна е имало, но тя не е отивала по-далеч от отстраняване само на отделни думи, незавършени фрази или пък в уточняване на някои имена и години.

Но диалогът като метод има и своите недостатъци — понякога в хода на разговора анкетираният се увлича по второстепенни събития и лица, а пропуска съществени; или пък за отделен епизод паметта му в момента предлага само най-общи спомени, в които изчезват характерни подробности и ярки детайли. Стихията на речта често отвлича вниманието от главното, от предварително набелязаната тема, очертава становищата и оценките в най-общи линии или пък твърде схематично. В този смисъл темите, засегнати в диалозите, далеч не изчерпват цялостната оценка и отношение на поетесата. Те следва да се търсят и в нейното творчество. Ето защо разговорите са много съществено, но не и единствено свидетелство за живота, творческата биография на книгите и особеностите на творческия процес у Дора Габе. Погледната от такъв ъгъл, анкетата получава своята истинска стойност и предназначение.

Накрая бих отбелязал една много съществена и характерна особеност в начина, по който поетесата предаваше своите преживявания — най-често тя ги възкресяваше посредством диалог. В случая обаче диалогът не възпроизвежда с документална точност разменените реплики. Неговата функция е съвършено друга — той е средство за емоционално въздействие върху слушателя, за емоционално оцветяване и раздвижване на разказа. С една дума, и в областта на мемоара Дора Габе си остава художник: за нея главното са настроението, вълнението, емоциите, а не документът. Ето защо на тия диалози в анкетата не бива да се гледа по друг начин освен като на факти, свободно възпроизведени от един художник.

Приживе писателката прочете и редактира двата разговора от раздела „Биография на творчеството“. Те бяха отпечатани в сп. „Съвременник“ — 1973, кн. 3, и сп. „Литературна мисъл“ — 1973 г., кн. 4. За по-голяма пълнота съм приложил извадки от мои записи на срещи и разговори с писателката от различни години. Пропуснатите места съм отбелязал с пунктир. Надявам се, че те обогатяват и допълват нашата представа за твореца и човека Дора Габе.

ЖИТЕЙСКИ ПЪТ

— Другарко Габе, нека да започнем с детството!

— Най-ранните ми спомени са доста объркани. В „Някога“ аз започнах със спомени, които постепенно се превърнаха в художествени разкази. Сега бях в Добруджа и дирих в кое село съм родена. Навсякъде пишат, че съм родена в Дъбовик. Отидох и дирих нашата къща. Няма я. На съседите къщата намерих и видях човек, с когото си проверих спомените, и той се чудеше колко ми е ясна паметта и как се съвпадаше всичко онуй, което и той знаеше. Къщата не съществува, но задният двор, който описвам в книгата „Някога“ със снега, този заден двор той съществува. Предният двор, който също беше много голям, далеч пред нас беше празно пространство, сега е пресечен от улица и една част е оттатък улицата. Там има построена къща и хората даже ми казваха: „Тази къща е построена на ваш двор.“

Първите ми спомени са оттам.

Но имам някакви смътни спомени от друго някое село. Тогава ще трябва да съм била извънредно малка. Чувала съм от майка си, от баща си да споменуват село Калфа. Чувала съм, разправяха, че там са живели и са се преместили в него село, в Дъбовик. Всичките ми ранни спомени са от Дъбовик. И вие ги имате в „Някога“, обаче превърнати в разкази.

Майка ми е била дъщеря на много богат търговец в Украйна. Баща ми е роден в Елисаветград[1], не знам днес как се нарича, в Украйна е, защото е учил в Одеса, завършил е комерческо училище и е учителствувал. Баща ми е бил интелигентен човек, писал е много статии и има кореспонденция между него и един еврейски поет. Имам кореспонденцията на баща си с еврейския поет. Той даже е написал стихотворение, когато майка ми и баща ми са се венчали. Този поет е бил ученик на моя баща, ученик в гимназията, където баща ми е преподавал. Аз не знам в какво училище и какво той е преподавал. Веднъж прочел, че България се е освободила, и някъде е било писано,

че в Добруджа пустеят земите, защото османците са избягали и има много евтини земи. През това време в царска Русия са ставали много погроми. Правели са му обиски, понеже е бил народник, огрaмотявал селяните и бил с прогресивни идеи.

Майка ми Екатерина Самойловна Дуел и нейните приятели също са били народници. Самата тя е искала да следва медицина, имала завършено средно образование, обаче дядо ми не се е съгласил, защото рекъл как може жена да бъде лекарка в такъв малък град. Каховка ли, не знам точно как се казвал градът. Дядо ми е търгувал с петрол, голям търговец е бил, богат. А тя е била, така да се каже, аристократка, по баловете е ходила, с голямо деколте, без ръкави на роклята и един от нейните познати от обществото, в което се е срещала с баща ми, в кръжок от интелигентни хора, веднъж я попитал на един бал: „Екатерина Самойловна, где остались ваши рукава?“ Това го помня от мама, тя го разправяше.

Значи тази девойка се влюбва в баща ми, баща ми ѝ казва: ние няма да можем тука да процъфтим, да отидем в България, новоосвободена земя, и да започнем една работа, с която не експлоатираме никого. Сами ще работим. Млади са били, идеалисти. Дядо ми не е давал и затова тя е тръгнала някак си против волята му. Пътували два месеца. И цялата си медицинска библиотека майка ми е возила със себе си. А баща ми руските класици и също цялата си библиотека, тя едва ли не е заемала половината кола. Те са били две покрити коли, зад колите вървели коне, волове, всичко, което трябва за едно стопанство. Не са предполагали, че като дойдат в Добруджа, там къщите са едва ли не приземени, че нямат дъски на подовете. Така израснахме. В такива едни ниски къщи, аз не помня в детството си да съм стъпила на дъска. Само на пръст, на земя. Първата година като младоженци пристигнали с голям инвентар, според обичая много подаръци получили, баща ми имал позлатена табакера, лъжици, вилици, всичко е било позлатено. И всичко е било откраднато. Всичко. Един ден се връщат, а къщата ни врати, ни прозорци, всичко изпочупено и всичко откраднато. Останали са просто голички, а не смеят да пишат на дядо, че са бедни. Те още в началото купили земя, немного, но купили и я работели сами. Учели са се от другите селяни. Мама е орала, копала, женала. Баща ми също. Брат ми е бил вече роден, когато са дошли. Той е бил двегодишно момче ли, колко точно, не знам — Сеня Габе. Той умря през 1921 година. Аз съм втората в семейството след Сеня. Даже когато съм била повита в пелени, на сноп ме е държала майка

ми, слагала ме е върху сноп, защото се бояла от буболечки да не напълзят отгоре ми. Била съм много весело дете — така разправят — и който идвал, ме вземал, от ръка на ръка съм минавала и аз все съм се смеела. Такава съм била, много радостно дете. Майка ми никога не е роптала, че баща ми я довел тук. Обаче един ден написала писмо на родителите си: щастливи сме много, когато във врялата вода можем да пуснем няколко галушки (това е парченца тесто). Когато прочели това, вдигнал се голям плач от страна на баба, на сестрите и дядо идва. А той през това време бил доста зле. Фалирал ли, кой знае какво, но бил доста изпаднал, но купил им още земя, оставил им пари, купил им инвентар и те вече можели да си вземат работници за помощ. Но майка ми е готвила за всички работници лятно време, нали, защото лятно време се вземат повече работници. Зимно време остават с един или двама, не са имали толкова много коне. Баща ми най-напред построи обор за конете. И аз си спомням как мама плачеше — защо най-напред не построиш къща, децата ще имат невралгии, ревматизми. Защото мама си беше медик, тя непрекъснато четеше медицински книги. А баща ми икономист. Най-напред построи един голям обор и стая за работниците. Аз не си спомням въобще през моето детинство да е построил къща. Така си израснахме. След това построи хамбар — голям, хубав, висок, но мисля, че този хамбар вече беше построен в другото село — ние се преместихме в сегашния Кардам. То е два и половина километра до границата, до Йовковото село. Аз вече бях ученичка, така че вече по-голяма. Но ранното ми детинство е в това село Дъбовик.

Кое в туй село ме обогати със спомени? Как мина детинството ми? В селото имаха чифлици трима българи от Котел — дядо Гавраил, семейството му никога не идваше, той беше самичък, с другите работеше; бай Юрдан, най-големият богаташ с грамаден чифлик, и бай Васил. Но тоя бай Васил не си го спомням като чифликчия, а като богат селянин, завистлив и злобен. Той подпали нашите снопи. Тогава осъдиха цялото село да плати и баща ми се отказа. Рече: аз знам кой е подпалил снопите, но нямам доказателство и не мога да накарам другите хора да плащат, и се отказа, въпреки че целият му едногодишен труд пропадна. Та това ми са спомените.

По едно време пристигнаха в село от Северна Добруджа българи, чиито прадеди преди двеста и петдесет години се преселили в Русия, там навярно работата им не е вървяла и чули за Добруджа, и те дойдоха в село. Това бяха три-четири

семейства. С техните деца израснахме — казашките деца. Именно единия от синовете сега намерих и с него си възвърнах много спомени. Знам, че някои от тях са живи — единият е в Каварна, а другият е в Добрич. Като деца играехме. Имаше и татарска махала. Тя беше на 400—500 метра отдалечена от нашата къща, а си спомням, че много кучета ни лаеха, когато ходехме в татарската махала. Аз бях най-смелата от всичките дечица. Вземах пръчка, вървях първа и те всички зад мене. Сестра ми беше толкова страхлива и аз махам пръчката и ги пазя. Въобще кучетата вземаха много голямо участие в живота ми. Мен те не ме хапеха, много ме обичаха. Аз не зная по какъв начин ги привличах: лягаха около мене, не смея да мръдна, но и те си кротуват. Направя ли движение да стана, те почват да ръмжат и скачат.

Аз мисля, че ако имам нещо хубаво в себе си, имам го от майка си. Мама беше необикновен човек и досега има хора, които си спомнят за нея — баба Катя. Ето например Ангел Каралийчев, трябва да го разпитате за моите родители, той живя у тях като студент в София. Нека да ви разкаже за мама — той просто я боготвори; той казва — такъв човек не съм срещал. А в Добруджа нямаше тогава лекари, в цяла Добруджа имало само един ветеринарен, който не се свъртал в село. И кой откъдето завърнеше, пристигаше при мама и тя ги лекуваше. Спомням си едно момче, като дойде, разсякло крака си с брадва. Дойде завързано с мръсна кърпа, какво го прави мама, не знам, но след известно време тя го излекува. После родилки — тя бабуваше на кого не, толкова много деца на Бабинден идваха у дома, жени от разни села. Мама много хубаво свиреше на китара и много хубаво пееше. Тя въобще винаги пееше, цял ден работи, не я помня някога да седи със скръстени ръце. Тя винаги нещо прави, нещо шета, нещо работи или чете и винаги тананика на себе си. Така, дето се вика, под носа си, винаги си тананика. Тя даже някога и стихове пишеше, но така, за смях. Може би аз много приличам на мама, така ми казват, че по характер приличам на нея. Баща ми беше много строг човек. Затова съм намразила всичко, което е справедливо. Смятам, че справедливостта е безмилостна. Баща си го уважавам, за мен е образец за честност, за работоспособност, но с тази своя справедливост беше много жесток към моя брат. Брат ми беше по характер бохема. Той си обичаше компании, обичаше, като има пари, да ги изхарчи, не обичаше много да учи и баща ми го остави да работи в стопанството, без да е свършил гимназия. Той стана такъв техник

и механик, че например локомобила на вършачката управляваше самичък. Бях вече женена, когато брат ми изведнъж почувствува, че има една неправда, че той е даже без средно образование. А баща ми искаше от него да става учен и не виждаше, че не е за учен, че има друг характер. Например, когато конекрадци — там имаше много конекрадци, това вече става в Кардам, до границата — ни отвличат за една нощ осем коня, тогава имахме вече много коне, баща ми му даде пари да отиде в Румъния и да ги издири. Той се върна след петнайсет дена, всичките пари похарчил и никакви коне не доведе. И така баща ми се отнасяше много сурово към него, беше обиден от него. Искаше син учен, а не разбираше, че един баща не може да иска от своя син да бъде това, което природата не е вложила в него. Всички другари на моя брат офицери, той участвува в Първата световна война като офицер, всички, които го помнят, разказваха, че Сенката е такъв мил човек, той е другар, той е душица човек. Беше висок, строен, хубав човек, а умря от скоротечна туберкулоза. Получи някаква лоша малария на фронта и когато Добруджа стана румънска, остана там като адвокат. Аз бях вече женена, когато той завърши гимназия и дойде в София. Боян Пенев стоеше над главата му и ми пишеше писма — Сеня работи — кажи на майка си и баща си да бъдат спокойни. И той издържа изпита в гимназията и баща ми го прати в Швейцария, там завърши право и като адвокат остана в Румъния, но го прогониха. Нощем е избягал, преспал е в гората, настинал, пристига във Варна, отива на гореща баня и получаваме телеграма: Мама да дойде веднага, много съм болен. Мама замина веднага и след три или четири дена получихме телеграма: Сеня се помина. Това беше първата смърт и досега просто усещам физическа болка, когато си спомня какво впечатление ми направи. Брат ми да умре! А със сестра ми си говорехме: Той е много тежко болен, знаеш ли какво ще направим — ще продадем пианото. Аз имах пиано. Ще го продадем и с тия пари ще го пратим в Швейцария. Ние решихме двете всичко да продаваме, за да го изпратим да се лекува. Това беше 1921 година. И получаваме телеграмата, че е починал. Мама го погреба във Варна. След години един приятел ми помогна, пренесохме костите му в гробищата при баща ми. Така се помириха двамата, които цял живот враждуваха. Спомням си колко и аз бях несправедлива. Ний толкоз бяхме свикнали, че брат ни се занимава със стопанството, че през ум не ни минаваше, че тия пари, с които баща ни ни даде образование, да ходим в чужбина, че всичкото това е от труда на

моя брат. Баща ми много по-малко работеше от него. Той даже работеше по-малко от мама: пишеше статии, тъй да се каже, управляваше. Нямаше много собствени ниви, както в Добруджа има големи чифлици, но вземаше под наем чифлика на братя Пенкови в Кардам. И зася 2000 декара техни ниви, имаше много голям урожай и с това изпрати едновременно брат ми и сестра ми в Швейцария, Боян Пенев и мене — ние обикаляхме Полша, Германия. Даже лятото отидохме в Италия и накупихме много книги на Боян. Така беше. Ние бяхме четири деца. Имаше едно братче след мене и то умря на девет годинки. След мене иде моята сестра Бела. Само брат ми и аз бяхме с голяма разлика в годините. То беше много интересно дете, русо, с къдрави коси и с такива светли очи. Името му беше Емануил! Съчиняваше стихове. Например ето виждам като сега: от нивата се връща голяма кола, натоварена със сено, прясно сено, но високо. Може би аз съм била малка и ми се е виждало толкова високо и горе седи братчето ми. Колко е било? Седемосемгодишно е било и вика — „Аз съм председател!!!“ И защо председател, не зная, харесала му е тази дума. Колко го обичахме това дете — и то умря от тифус. Помня погребението. Баща ми ме хванал за ръка и забравил, че ми държи ръката и ме дърпа. И като го спуснаха в земята, не отиде да гледа, ами хукна през полето. Плаче на глас, бяга, държи ме и почти ме влачи. Много страшно беше. Мама не можа да се помири.

Когато аз разказах на мама спомена за червеното цвете, тя ми каза: „Чудна работа, това е нашето първо пътуване от Варна до Балчик.“ И си спомни, че не съм била дори и тригодишна. И досега има там едни божури некичести, тези, от които на Кирил и Методий правим венци на училището. Те са редки, само листа. И сега ги има в Добруджа, към Калиакра нататък. В Добруджа нямаше дървета, имаше едни стари дъбове, сега съществуват внуците на тия дъбове, за които писах в „Някога“. В ония стари дъбове по шест деца се събирахме в хралупата. А тия и хралупи нямат. Но са стари, изтощени.

Всъщност мама ни учеше да четем с едни карти, както карти за игра с по една буква. Добре, ама залиса ли се в работа, ний ги измъкнем и си играем с тях и не ѝ уважаваме вече картите. Гледаме на тях с презрение. Когато мама ни учеше, ние не проявявахме голям мерак и мен ме научи да чета вече петгодишна. Тогава идваха на село през лятото, през ваканцията, учители от Добрич. Директорът на училището беше приятел на баща ми и на майка ми. Майка ми даже по-късно раз-

правяше как веднъж един учител я заварил да чете Дарвин, а с голямата лъжица бърка казана с яденето на работниците.

— Чехларов, ти туй чудо чел ли си го?

— Дарвиновото учение ли? А, да, то е известно.

— Ти знаеш ли какво аз съм решила да направя? Аз от тия кокошки и петли, тукашните, дето Пьотр казва, че са впрягани, затуй били такива жилави, аз ще направя мелез. На базата на Дарвиновата теория ще направя друга порода.

И го направи. Тя получи първа награда. Петелът Петко, дето съм описала, всичко това са факти, малко фантазия има, разбира се. И после нали въображението доста е украсявало фактите.

След това нас ни заведоха в село Пчеларово, то и сега съществува. И там държахме изпит. Не мога да кажа за колко отделения, явихме се като частни ученици. Костадин Чехларов беше прочут в цяла Добруджа. За него се караха два града къде да учителствува: Балчик и Добрич. Беше първоначален учител и голям импровизатор. Когато имаше учителска конференция или нещо друго, него го извикваха и той по два часа говореше — и всички го слушаха като хипнотизирани. Той беше чичо на съпругата на Загорчинов. Загорчинов има материали и сведения за него и го познава много добре. Чехларов ме е венчавал с Боян Пенев. Когато бяхме малки деца, е бил млад учител. Един път ме заведе мене и още някое дете, но не помня кое беше, в Балчик и там ме остави у едни учители. Не мога сега да си спомня имената им. Много самотна се чувствувах аз там. И баща ми, като дойде, хвърлих се на врата му и плачех да ме прибере. Това бяха учителки, които не се интересуваха от децата, оставиха ме да повторя трето отделение. След това пак в Пчеларово издържах изпит за четири отделения и получих свидетелство. С туй свидетелство майка ми ме изпрати, собствено това вече не го помня, а ми го разказаха, когато бях годеница и трябваше да ме кръщават, защото не бях кръстена. Баща ми казал — като станат пълнолетни, да си вземат каквато си щат религия. Той беше съвсем друг човек, широко е гледал. Нито сестра ми е била кръстена, нито аз, нито брат ми. И майка ми казала на Генка Господинова, съпругата на Господин Господинов — директор на трикласното училище, а тя учителка в туй трикласно училище: Вземи Дора, дай я вече в първи клас. Тя казала, как ще я дам в първи клас, като е вече деветгодишна. Е, прави каквото щеш, но отърви ме поне от едното дете. А тогава мама е била натоварена с толкова много грижи и работа. Нали баща ми, като вземал под наем

земя, когато още са били зле, тя и на нивата е работила. Материално са били зле. Ех, и Генка ме взема и сега са живи моите спомени от първи прогимназиален клас: аз цяла година не можах да разбера какво значи предмет. Отвлечено понятие. Колкото пъти Генка ми казваше:

— Абе ей това, това какво е?

— Маса — викам.

— Е, масата не е ли предмет?

— Не е!

Конкретен начин на мислене. Бях най-слабата ученичка и до такава степен, че едвам минах с тройка. За хатър Генка ми е писала някакви бележки. Аз бях много слаба, все викаха: „Туй пък зеленото, у пък кекаво, що е слабо, виж, уж на село расло.“ И един ден Генка вика лекар и аз досега няма да забравя думите й:

Кажете, докторе, малокръвно ли е, неспособно ли е?

Среден род! Не помня вече по-нататък никакъв разговор. Но тия думи помня. Аз и без това имах чувство за малоценност, но това ме доуби. По-нещастно дете от мене нямаше. Почваме игри в двора: прескачаме начертани с тебешир разни хаджалъци и не знам как се наричаха, аз последна. Все мене бият, и там не ми вървеше. По ръкоделие трябваше да бродирам някакви пантофи върху кадифе с коприна. Всичко беше криво! Не можех, аз и досега не мога да бродирам. И по ръкоделие имах двойка. Даже и последната година имах двойка по ръкоделие, въпреки че можех тогава да си ушия и рокля, и палто дори. Но ръкоделието все не можех, все накривявах линиите. При мене те винаги вървяха някак наклонено. Права линия не можех да прекарам. За първи път в живота си почувствувах права линия в самолета, как самолетът действително върви по права линия. Просто тогава почувствувах правата линия.

В Добрич, в трикласното училище, това беше една страшна година. Как съм завършила, как съм получила свидетелство, не зная, там вече майка ми и баща ми се грижеха.

На другата година Господинов не беше директор. И нашите ме дадоха при другия директор, защото аз плачех и не исках да ида у Генка. Когато баща ми дойде да ме вземе, не можеха да ме успокоят: така плачех. И когато чуех, че те пристигат у нас на гости, аз тичах да се крия. Така ме беше страх от нея.

Помня веднъж мастилницата ми падна върху дъсчените стълби, знаете в провинцията как ги мият с четка, и се разля едно петно. Аз припаднах. Помня, че като си отворих очите,

имаше лекар. Генка създаде у мене страх. А беше една красива жена, с къдрави руси коси.

Втори клас бях при другия директор. Името му беше Тодор, запомнила съм го от неговия имен ден. Той имаше за съпруга една проста жена. Такава чистница, че в стаите не ни пущаше. Отвънка се събувахме и влизахме в кухнята, където всичко светеше от чистота. И трябваше и покривки за масата, вилици, ножове, чиния, всичко това, като седнех, точно на място да слагам. Тъкмо за мене, дето бях расла на полето, ветрове ме гонят, дъждове ме гонят, развързана... Веднъж се покатерих на седалището на една жетварка в двора, обърната така, че седалката стърчеше високо горе, и аз си пея, говоря и си декламирам — никой няма наоколо. В това време Абла (жената, която помагаше на мама) се явява на вратата и си слага двете ръце на хълбоците, поглежда отчаяно и казва: „Какво ще излезе от тебе, детето ми, какво ще излезе.“ Така съм расла на пълна свобода, на широк простор и изведнъж... И това педагогически бе много добре: трябваше такова нещо. И си спомням тази година, този директор над главата ми, караше ме много да уча. Спомням си, че беше година на мъчения, но от друг род — иди учи, не си дръж тъй ръцете, сложи си вилицата по-близо тук. Няма да забравя, че жена му беше много свадлива. А той беше съвсем подчинен и ние двамата се разбирахме с него. И като артиса ядене и на третия ден тя го сипе, ние се погледнем, той се позасмива мъничко и даде кураж. Тя ми сипе, но мен не ми се яде това нещо. „Ще го изядеш!“ Като си спомня млякото на село, прясното масло, яйцата, маминте кокошки, и как да го ядеш това нещо. „Ще се научиш да ядеш, каквото ти давам.“

Спомням си един Великден, тя правеше козунаци. Пък и много хубави козунаци! Даваше ни само по едно резенче. И един ден, какво нещо е детето, боже, боже! Аз съм била във втори прогимназиален клас, но с две години и пет месеца по-малка от класа си. Наместо деветгодишна, мен ме писала Генка единадесет и нещо. Аз не знаех това, мислех се неспособна и малокръвна. Един ден нямаше никой вкъщи и аз видях един козунак на лавицата, завит в кърпа, и знаех, че е козунак. Не се стърпях и се покатерих, отрязах си едно резенче и го изядох. Тя се върна:

— Кой си е отрязъл от козунака?

Какъв ужас, какъв страх и тогава пак загубих съзнание. Лекар викаха. Каква беше тази чувствителност, не мога да си обясня. Не се стърпях, ядох от козунака, а после „Кой отря-

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

за..." И така нямам някакви особени спомени. Това беше в Добрич.

Баща ми видя как слабея, как плача и как не мога да свикна в тоя дом. В това време пристига от Одеса майката на Панчо и Любо Владигерови. Лекарка. А баща ми, когато бил в Одеса, се познавал с техните родители, Пастернак. Панчо и Борис Пастернак са братовчеди. А тя е била сестра ли, не знам каква, на бащата на Борис Пастернак. И понеже се познавали, а баща ми като ученик или като учител е живял близко до тях и е посещавал семейството, тя пристига в България направо у нас. Баща ми е кореспондирал с Пастернакови и тогава, дали тогава беше народен представител (защото беше народен представител), той я назначил, аз не помня кога я назначил, лекарка в Шумен. Тя не знае български, как се е разправяла с руски само? И ме даде при нея в Шумен. Това беше щастлива година. Тя много ме обичаше, но същевременно ме биеше. Въобще беше неуравновесен човек. Биеше ме, аз много се инатях, станах много упорита, може би тази упоритост беше стремеж да запазя себе си. Докато ме целува и прегръща, моето дете, а след това — иди ми занеси на пощата това писмо. Аз казвам: „Няма да ида!" И тя вземе чадъра и ме бие с чадъра. И аз отивам. Но вече почнах да се уча по-добре. Все пак пораснах малко повече. Тогава свикнах с тия абстрактни понятия.

Ето спомням си гимназията. Едни стълби нагоре, нагоре и горе кацнала гимназията. Винаги ми се струваше, че летя към облаците. Нещо крилато се пробуди в мене. Вероучение ми преподаваше дядо Илия Блъсков[2]. Аз нищо не разбирах от религия. Казаците имаха икони с треперушки, със свещи и с дантели, наредени в ъгъла. Много ми се виждаше красиво.

— Мамо, защо ний нямаме?

Тя вика:

— Как нямаме, я погледни! И тя наредила вместо икони снимки в черни рамки. Донесла си ги от Русия — като почнете от големите писатели, от Ломоносов, от Пушкин, Державин, всичките, наредила ги като ромб и в средата голям портрет на Толстой. И тя вика това е. Но, мамо, то не е същото. Е, не е същото, но така е. И не можех да се примиря: как у тия хора е красиво! Обаче ние играехме у тия хора и вземахме участие във всички техни празници и мама не ни делеше. На Великден правеше козунаци, боядисваше яйца. На Коледа с тях заедно коледарски песни пеехме и те имаха един Михаил, наричахме го Мишка, той свиреше на хармоника, играехме хоро и всички

танци и хора там с децата ги учихме. Много танцувахме! Аз бях много палава, много, много. Най-палавата и най-куражлията. Аз се борех, имахме такива игри. Момчетата всичките ги тръшках. Откъде съм вземала тия сили? И с такова едно презрение към момчетата.

Както и да е, трети клас го изкарах с хубави спомени. Къщата имаше голям балкон. Когато валеше дъжд и имаше светкавици, а нея я нямаше, защото, когато е вкъщи, тя не ми позволяваше, излизах на балкона вънка. Аз съм свикнала на село, когато вали дъжд, вземам един чувал, направя го като качулка и боса хукна. Мама крещи, крещи, а аз се връщам най-после цялата мокра. А сега къде ще отидеш — един двор. Светкавиците и гръмотевиците от балкона бяха някакъв друг свят, да може човек там да иде. Там, какво е то там, аз никаква представа нямах. И все да отида някъде, където не съм била. Това влечение много голямо и по-късно го имах. Аз си развалих най-голямото щастие в живота заради туй пусто влечение да отида да видя света. Това ще го разправя друг път.

В Шумен си имах една приятелка. Тя после ожени дъщеря си за Панчо Владигеров. Това е Катя Владигерова, първата му жена, която умря преди няколко години. Майката се казваше Павла Вайсман, баща ѝ беше аптекар. Това беше едно семейство такова особено. Павла за мене беше, какво да ви кажа, някакво видение. Беше бяла, бяла, бяла. С една много златиста косичка, с много голямо чело, с едни очи на сърна, големи, без да е красавица, но имаше в нея нещо особено. Не приличаше на никого. И понеже беше едно дете, те ѝ изписваха роклички от Виена. И всеки неделен ден вземаха файтон, за да отиват на Кьошковете на разходка. Такъв беше обичаят всички хора отиваха на Кьошковете, облечени много разкошно, а там имаше бирария. Слизаха от файтона и помня Павла, тя е жива още, живее в Шумен, и аз така много я обичах, че я сънувах. То беше една обич, за която не знам дали има думи. Тя ми беше идеал за красотата. А беше скромна. Когато майка ѝ изписваше тия копринени рокли с разни дантели, Павла почваше да плаче: „Мамо, защо ме обличаш така? Дай ми ученическата рокля!“ Такова нещо чисто и скромно имаше у нея. Майка ѝ пък искаше да си накичи детето. „Ама виж, виж, Дорето няма такава рокля. И как ще седнем на файтона аз с такава рокля, а тя с тая?“ Тогава майка ѝ обличаше и мене. Някаква такава фантастична хубава рокля. Знаете ли какво значение има за момиченцето това? Аз и досега много обичам хубава рокля. С Павла по едно време се случи нещо, и досега не мога да си

го спомня какво беше се случило, че тя ми се разсърди. Не искаше да ми говори и аз плачех непрекъснато. А Владигерова беше заминала при баща си в Швейцария, а мене ме остави в двора при една шапкарка. А тази шапкарка беше много интелигентна жена. Една хубава интелигентна жена, съпруга на един също културен човек. Нейното име не помня — като Райно й викаха. И тя ми даде отделна стая. Владигерова ме нареди. Имаше легло, една масичка, един стол и едно килимче. Не знам кой ми даде едно много голямо ветрило. Ама шарено ветрило. И аз взех, че сложих масата си на ъгъл и в ъгъла заковах това ветрило. Изведнъж се получиха цветове. Нямах търпение по-скоро да се върна, да отворя вратата и да видя как цъфти вътре. И помня, че казах на Павла: „Ти ми се сърдиш, ама не знаеш каква стая имам и какво имам в стаята!“ И нейното детско любопитство я доведе. Дойдохме двете, отворихме вратата:

— Ах, че е хубаво! — каза тя.

— Искаш ли да ти го дам? — викам.

— Дай ми го!

И ми взе ветрилото. Взе ми ветрилото. Стаята ми стана много сивичка, но аз бях много щастлива, че се помирихме с нея. Ето на, такива едни отделни спомени.

Блъсков не ми направи впечатление. Мен ми се виждаше много смешно туй, дето го разправяше, не го разбирах. Бях все още малка. Съученичките ми, тринадесетгодишни, а аз съм била десет и половина. Рано е било, а може би и не го разбирах. Никакво впечатление не ми правеше, а той все ми пишеше най-високи бележки. Урока си го научавах.

От предметите, които се изучаваха в трети клас, най-много ми вървеше математика. Бях най-силната по математика по-късно и във Варна. Там учих четвърти и пети клас. Пети клас само два месеца. Гимназията тогава беше до седми клас. Аз изкарах седми клас. Когато бях пети клас, имаше една, която по-късно стана поетеса и се казваше Северина. Тя пишеше стихове в проза. Тя декламираше така хубаво „Епопея на забравените“. Досега си спомням: „Нека носим йоще срамът по челото“. Слиза от тия високи стълби и тая голяма гимназия, качнала високо, и по целите стълби, докато слезе долу, декламираше. И оттам ми остана този ритъм на стиха и тази грандиозност, едно величие, на нещо съвсем необикновено. Слиза от тия стълби и рецитира. Тя беше по-горен клас, беше по-възрастна. Пък и по възраст съученичките ми бяха по-големи. Нещо съвсем особено нямаше. Владигерова се върна и се ожени,

нямаше вече къде да живея. Баща ми ме премести във Варна. Там вече изкарах доста добре пети клас. След това шести клас не ме пуснаха да отида да се уча. Защото бяха много зле материално — или тогаз подпалиха и изгоря всичко, или помня, че имаше няколко години суша, градобитнина, нямаше просто средства. Аз много плаках, но друго направих. Купих си учебници и почнах сама да уча на село. Самичка по всички предмети се подготвях. На задачите по математика гледах отговорите и по цели дни, по цели нощи се мъчих да стигна този отговор. Тогава напълвах в тетрадката по три-четири страници и като получа отговора, успокоя се. И баща ми казваше, че ще получа туберкулоза. „Не мога, татко, моите съученички ще отидат в шести клас, а аз да остана?“ Не! През великденската ваканция реших да отида да издържа изпита върху целия минат материал и да не губя годината. По всичко издържах. Когато дойде редът на математиката, аз напълних черната дъска цялата и накрая си получих отговора. Като се свърши, учителят само така ме гледа. Часът мина и той ми каза: ела с мене в директорската стая. Аз се уплаших — ужас! Отивам аз в директорската стая и чувам разговор (аз съм вече доста голяма и досега помня — това е било 1902 година):

— Вижте я, това е един феномен!

Тая дума за първи път я чувах. Какво ли иска да каже, мамо, какво съм аз? Аз съм феномен!

— Това са някакви математически способности, самичко (вече в трето лице говори) си е намерило способи и начини, каквито вече отдавна са забравени, всичко е опростено и е отишло много далече, но тя сама по свой път е стигнала дотам и сега трябва да работим с нея, за да прескочи всички тия етапи, за да може да работи, както напоследък е възприето от учените и математиците. За тая цел аз ще ѝ пиша двойка. Ако ѝ пиша шест, тя заслужава, защото е математик, но аз ще ѝ пиша двойка, за да я накарам да прескочи тия етапи.

Думата „етап“ тогава чух. Феномен и етапи като гвоздей ми се забиха. Писа ми двойка и ме изведе вън. Всички учители дойдоха тогава при мен, гладиха ме по главата, по косите и ме успокояваха, че тази двойка е нарочно турена. Но мен ме беше срам да имам двойка. А учителят ни, а той беше и класен, казва: „Ти не се срамувай! Другите ще се срамуват при тебе!“

И каза да вземам уроци от учителя от мъжката гимназия Квартирников[3]. Той е написал сборници със задачи. Отивам при този Квартирников — завежда ме учителят. И ако ви кажа, че

само четири урока ми даде и ми каза, че няма повече нужда от мене.

Той с тия четири урока така ми отвори изведнъж като светкавица някаква очите, просто ме поведе по някакъв математически път и аз почнах така да работя, с такова увлечение, че шестица получих. А в седмия клас вече бях най-силната ученичка в девическата и мъжката гимназия по математика. Класният пращаше ученички при мене да ги подготвям за матура. Изпратиха ми и три момчета. И аз му казвам:

— Ама слушайте, ще ми се подиграват, тука момчета да идват.

— Не се бой!

По едно време дойдоха цяла група момчета, където аз живеех. Добре, че имах приятелка, с която заедно се подготвяхме за матура. И подготвях другите, защото бях освободена от матура. Обаче изглеждах толкова зле, че имах зелени петна по лицето си. Такъв един лош тен и не минавах за красиво момиче тогава в гимназията. Когато в края на годината казваха кое е най-характерното за еди-кой си клас, казваха — Дора Габе има най-красиви коси. Аз имах много дълги коси и две големи плитки, а най-красивата е Магдалина Стоянова. Тя беше руса една. А аз само имах хубави коси. А как нямаше да съм зелена и безцветна, като нито ядях, нито спях нормално, само задачи решавах.

Най-слаба бях по география, а все шестици ми пишеше учителят, с дълга брада, който много ме обичаше. Аз и досега мъчно се ориентирам. Винаги мозъкът ми е съсредоточен навътре, математиката ме направи такава. О, математиката много ми даде! Даде ми най-важното, да следя правилно една вътрешна линия. Вие вземете стиховете ми, даже и детските, и ще го видите. Математиката разви много силно и чувството ми за ритъм. Математиката ми даде чувството за завършеност. А ритъмът! В детинството страшно много танцувах с казачетата. И много ритмично свиреше Мишката с тая хармоника, много пееха народни песни и аз и досега много обичам народни песни, народните танци и народните хора. Ритъмът е оттам. Математиката много ми даде. И аз исках да следвам математика и като свърших гимназия, цяло лято... а и астрономия. Непрекъснато звездите гледах и тогава баща ми намери, не зная откъде, една руска книга „Астрономические вечера“ от някакъв си Клейн. И аз я четях тая книга непрекъснато и проучвах звездите и исках да следвам астрономия. Но някой ми донесе, пак от казаците, три тома стихотворения от поета, който беше

ученик на баща ми, и един том Надсон. Добре, ама не ми харесваше, много тъжни бяха стиховете им. Абе, татко, викам, аз не мога толкова тъжни стихове да превеждам. Аз не го харесвам. Той вика: да се научиш по-сериозна да бъдеш. Той все смяташе, че аз не съм сериозна. Но това беше вече по-късно и оттам почнах и сама да пиша.

Когато бях още в Добрич, моя учителка изпрати едно мое стихотворение до списание „Младина“[4], аз бях още в прогимназията. Само едно стихотворение бях написала. То едно глупаво. „Пролет“, за агънцата и не знам за какво. После в гимназията писах любовни стихове.

Бях влюбена в един офицер, който живееше в същия двор и с когото не се познавах. Бях последната година в гимназията във Варна. Не се познавах с тоя човек, не се дори поздравявахме, но аз така страшно се вълнувах, когато се връщах вкъщи от училище, да не го видя. В същия двор, където живеех, беше и той. Случваше се така: да го видя, като излиза, и аз се скривам, винаги се скривам.

И един ден моята хазайка ми каза: — Абе, Дора, той много иска да поприказва с тебе. Викам, как бе, хазайке, как така ще приказва с мене? Ами нищо, аз ще вляза с него в стаята. Нещо иска да те пита. Ама, викам, какво ще ме пита? Аз много се уплаших. Ами какво? Ами нещо там, дето учиш. Помислих, сигурно по математика. И тя дохожда с него. Няма да забравя ръкуването. За първи път се ръкувах с човек, в когото съм влюбена. Както и да е, седна той. И в тоя момент, в тоя момент, не успял даже да ме попита, хазайката изскочи, не зная за какво. В тоя момент влизат майка ми и Владигерова. В тоя момент влизат. Не помня нищо — кога човекът си излезе и как майка ми и Владигерова ме гледаха. „Добре, че свършваш гимназия, да се приберем. Значи така, с офицерчета се срещаш в стаята самичка.“ Но всичко стана мигновено. Този човек даже не успя да ме попита за какво ме е търсил. Аз плача и им разказвам. Дойде и хазайката. Мама се нахвърли върху нея. Беше голяма история.

Но преди да живея в тая къща, аз живеех, когато вече бях в седми клас, в друга стая с една учителка. Двете в една стая. Кой я препоръчал на майка ми и баща ми, не зная. Тази учителка беше много палава. И ние играехме с нея, можете ли да си представите, както са двете ни легла, нейното натъй, моето натъй, аз скачам върху нейното, тя върху моето. Това беше нашата игра. Беше една силно черноока и ми каза, че е годеница на Петър Стойчев — актьора, че той е в Русия и сега сле-

два и като се върне, ще се оженят. Чакаше писмо. И чака писмо, писмото не идва. За пръв път видях жена, която страда от любов. Тя беше влюбена в него и страдаше. И той не ѝ написа никакво писмо. И въобще не го видях да дойде във Варна. Обаче съществуваше друг един човек, с когото тя се познаваше и който често идваше и разговаряха. Това беше Стефан Георгиев. Той имаше печатница и книжарница. И този Стефан Георгиев ни водеше двете на разходка, даваше ни книги за четене. Мен ме считаха дете, нали и той беше влюбен в тая, Жечка се казваше. Не беше завършила годината, изведнъж Жечка изчезна. Няма я, не се връща. Хазайке, няма я Жечка. Какво ревеш, не плачи. Сигурно е пристанала. Как ще пристане? И действително тя пристана на Стефан Георгиев. Отиде при него и не се върна, ожениха се.

Във Варна започнах да пиша първите си стихове, но не ги печатах. После ги показах на Яворов, когато дойдох в София.

Ето моята гимназия.

Георги Бакалов беше сгоден тогава за голямата сестра на моя съученичка. Мария Тинева се казваше, с която много се обичахме, заедно работехме, заедно се учехме, четяхме книги. А Георги Бакалов беше значи годеник на голямата ѝ сестра. Тя се помина сега — Койка Тинева[5]. И с нея отивахме понякога на младежки събрания във Варна. Предупреждаваха ме да мълча, никому да не казвам. А Георги Бакалов ни водеше сутрин рано в шест часа в градската градина на разходка и ни разправяше за „Капиталът". Аз доста мъчно разбирах. Но мен страшно ме блазнеше това, че говорят за книги. Нашите срещи описа Мария Тинева. И какво стана: един ден нас ни срещат рано с Георги Бакалов на разходка в градината. А не позволяваха на момчетата и момичетата да се разхождат. И стана нещо страшно! Нея отделно я викат, мене отделно, на разпит. И ме питат, и аз няма да забравя никога как отговорих. Присъствуваше и моят класен. Аз много го обичах него и той много ме обичаше заради математиката. Имаше много тъжно лице. Беше един много грозен човек. По-грозен мъж досега не съм виждала, обаче много го обичах като човек. И той ме гледаше с един много тъжен поглед, защото ни разпитваше друг, Кефсизов се казваше. Питаше ме в колко часа ни извежда, при него ли сме спали, че да ни извежда. Такива едни въпроси, които така страшно ме възмущават, и какво ще кажат хората, като ви видят? И аз казвам: „Не ме интересува общественото мнение!" Досега си чувам гласа. „Така ли? Добре!" И стана. Класният ме погледна тъжно и си излязоха двамата.

Писаха ми поведение двойка. В дипломата ми от гимназията, като събраха шестица и двойка, получи се четворка. Нямах поведение отлично, а имах поведение похвално. А инак всичко отличие. И когато директорът Стоилов ми връчваше дипломата, каза тъй: наистина дипломата с поведението ти не струва, но животът ще покаже какво ще излезе от тебе. И след години, когато доста работи бях писала, се видях с него: Ей, помните ли дипломата? И той вика помня, помня!

Това ми е гимназията.

Записах се студентка в София през 1904 г. Търсех стая и мисля, че четох едно обявление: Ненчева[6] търси другарка. Запознах се с нея и двете живяхме на улица „Солунска". Това беше една ъглова къща на „Солунска", сега има нови блокове, по-близо до „Витоша". У един офицер живяхме. Вестовой идваше рано да пали печката. Викам, Кате бе, то мъж нали е? А тя вика ех, войник мъж ли е? И дори не го усещахме. Записах литература, защото баща ми казваше, че астрономията ще ме убие. Ето, почнала си да пишеш стихове, искам да пишеш стихове. Към литературата той ме насочваше.

Значи, след като ни изключиха[7], тати реши да ме прати да следвам в чужбина. Това ми беше мечтата. Думата чужбина за мене беше същото, когато имаше край мене гръмотевици и светкавици — някакъв друг свят. Нямах търпение кога ще замина. И отидох в София, за да се подготвя през есента на 1905 година. Тогава помня, че живяхме в един хотел Екатерина Ненчева и една моя приятелка Невяна Богоева. Беше много известна по женска линия, по-късно се наричаше Манолова — беше много културна жена, общественичка. Имаше някакво дружество „Майчина грижа" и тя беше негова основателка, но това по-късно вече, като женена. Но така тя беше още мома. Екатерина Ненчева не беше много доволна, че Яворов вземаше живо участие в това, дали пиша, дали работя. Аз се запознах с него в София като студентка, запозна ме тя. След това си заминах в село и като си заминах, той ми пишеше всеки ден писма. Те са публикувани в събраните му съчинения в 5 т., но голямата част са загубени[8]. Ами толкова години. При бомбардировките се повреди част от моята архива. Боян-Пеневата архива я занесох в Народната банка, последните си пари дадох само и само да се запази, а моята я оставих така. Таванът се пробил, валял дъжд, слънце пекло, валял дъжд. Страшно нещо! Половината ми архива беше изгнила. Та много писма Яворови са загубени за жалост.

И през есента аз се връщам. Яворов ме убеждава: не заминавайте, толкова сте млада, опасно е в чужбина. Аз викам как може да е опасно. За мене това беше като някаква приказка. Така ме влечеше. И почнах враждебно да гледам на него. И колко не ме моли. Останете, ще заминем заедно. Аз пак ще замина за Франция, имам възможност да замина и аз ще ви пазя. Вие сте още много малка. Решил, че съм много малка и че е опасно за мене. Но аз никого не слушах и заминах. Заминах най-напред за Женева, Яворов продължаваше да ми пише. И в Женева се намери един П. Р., един клюкарин, който ходеше като сянка подире ми. И аз го изпъдих. Помня широките стълби в Женевския университет: той върви след мене и нещо ми говори. Аз му казах: „Махнете ми се от главата и повече да не ме поздравявате дори!“ Тогава той направи интриги, такива мръсни интриги, че Яворов беше принуден да ми напише много грубо писмо. Когато получих това писмо, то ме разтърси цялата и аз му отговорих. Получих телеграма: „Не разтваряйте писмото ми, върнете ми го!“ Но писмото вече беше получено, телеграмата дойде след писмото и той ми пише: „Ръкоплескам как умеете да се защитите!“ Написал писмо до баща ми да ни помири, защото аз съм имала още нужда от него, и тя още не е узряла достатъчно, за да бъде самостоятелна. А баща ми, вместо да ми пише по човешки, взема, че ми пише едно ужасно писмо: ти ли, ти не умееш да се държиш с хората, ти с един човек, един такъв голям поет като Яворов не можеш даже да дружиш и го обиждаш и така нататък. Ти не заслужаваш нито мойте грижи, нито последните средства, които ти пращам. Те не бяха последни, но той нарочно така ми пише. Той тогава беше вземал под наем 2000 декара, които засяваше. И ми написа страшно писмо. Аз като кипнах пак. Още повече. И пиша на баща си: ти не знаеш какво грубо писмо ми написа Яворов. Той е бай Ганю. Той не умее да се държи (исках да кажа за себе си, че съм все пак едно момиче чувствително), и баща ми да вземе и туй писмо да го даде на Яворов. И така се свърши. Човекът повече не ми писа. Обаче почнаха стиховете в „Безсъници“. Тъжните стихове, и все за мене писани. Аз записах след Женева веднага в Гренобъл литература, защото ми казаха, че ако искам добре да изуча езика, само в Гренобъл сериозно мога да работя. В университета имаше отдел френски език, френска литература и история и се вземаха два диплома: сертификат ла франсез и диплом. И този сертификат аз го взех за една година. А наши българки имаше, които преди две години бяха дошли и още не

бяха го взели. Но аз имах много добри условия. Живеех в едно семейство, дъщеря им беше учителка, тя се занимаваше с мене по цели дни. Тя ми даваше теми, аз ги развивах и много работех. И така се опазих някак си. А в Женева ме опази друго. Сближих се с една полякиня, която имаше брат. Студенти и двамата. Този студент беше много грозен човек, но извънредно културен и много внимателен. Изглежда, бяха милионери, защото разполагаха много, а тя много ме обикна. На театър трябва да отидем, той ни води двете и ни пази. И много интересно, когато се съберяха негови състуденти и почваха вицове да разправят, а тия французки вицове са много мъчни за разбиране. И досега аз си спомням, като каже: „Перед Дорочкой не позволяю!“ От това виждах, че този човек пази сестра си и със сестра си — и мене. И така тази атмосфера на една грижа, защото все пак в чужбина, като си само момиче, беше страшно. Аз си спомням, че в пансиона, където живеех, имаше един барон Бекендорф. Хубаво момче. Покани ме веднъж с лодка да се разхождаме по езерото, разхождахме се с тая лодка по езерото и ми каза, че не може да живее без мене и че иска да се ожени за мене, че ще ме заведе в Русия. Аз изведнъж, като си спомних мама, татко, България:

— Я никогда не уеду из Болгарии!

И така се отказах от този човек. После, като научиха моите другарки, ми казаха: Абе ти си луда! Знаеш ли в какво общество щеше да те заведе, какви възможности ще имаш. Нищо, нищо не искам!

Така се опазих. Когато отидох в Гренобъл, вече бях сама, но имах за другарка дъщерята на хазайката. Тя всеки ден ми задаваше теми и аз тези теми ги обработвах и получавах много интересни бележки. Почнах от малките бележки, а най-голямата беше 20. Нея е почти невъзможно да я получиш. Почнах от десет. Там беше и майката на Стефан Гечев. Дългогодишна учителка по френски. Тя получаваше 16, 17. И аз викам:

— Радке бе, аз само десет получавам.

— Е, какво искаш, сега си почнала, аз съм тука от две години.

Беше много амбициозна, страшно амбициозна, но много честен и работлив човек. И какво мислите: получавам десет, след това 12,-след това 14. Стигнах до 15, а като получих 16, наближи изпитът, годината минава. Мадмоазел Морел, така се казваше моята учителка, ми вика: „Ще се явиш на изпита!“ Аз: „Как да се явя на изпита? Я погледни Радка какви бележки получава!“ А те да се случат, Радка и всички, в един пансион,

а тая жена, дето държи пансиона, печели от тях. Занимава ги, заедно с тях им пише темите, коригира им заданията. А аз нищо, тъй както съм си го написала, така го давах. И какво се оказа? Оказа се, че тя ме накара да се явя. Срам ме е от Радка и от другите да се явя, защото ще ми се подиграват. Те и без туй се подиграват, че моите бележки са по-малки от техните. Както и да е, явих се аз на изпит. И Морел ми каза — ти си готова, ти си подготвена. И какво се случи: падна ми се за Наполеон Бонапарт. А аз го знаех този исторически герой, така хубаво си разказвах, но от смущение му забравих името. Не мога да кажа името. Разказвам, разказвам, единият от професорите, както седят трима, а зад мене студенти и студентки, ми вика:

— Ама за кого говорите (на френски „дьо ки парле ву?“)?

Аз обаче продължавам да говоря. И страшно се вълнувах; и си викам — то ще ми дойде на ума, то ще ми дойде на ума. Разказвам, разказвам, но друг член от комисията отново ме пита:

— Но как се казваше той?

Те вече разбрали. Дойдох до остров Света Елена, вече края, и не можах да му кажа името. И тогава средният професор, най-старият — той беше един симпатичен старчок, — каза:

— Ил паре к'ил с'апле Наполеон Бонапарт.

Аз така изкрещях, че досега си помня гласа. Изкрещях от някакво чувство за освобождение, зад себе си чух, че се смеят. А професорите, и тримата скочиха. Дойдоха при мене, гладят ми косата, утешават ме и викат: „Ама това не е толкова страшно! Това е от смущение. Не се безпокойте!“ Най-високата бележка ми сложиха. Аз не вярвах. Аз мислех, че съм пропаднала. А преди това на писмения изпит е интересно. Темата беше следующата: „Дали лъжата понякога е необходима“. Отде я намериха тая тема? И знаете ли, че аз я развих така, че е необходима от чисто човешка гледна точка. Да не накърниш някого, да не направиш нещастен някого, да създадеш илюзия, защото човек има нужда от илюзии. Как съм я развила тая тема, от четири големи страници съм имала само четири граматически грешки, които съм допуснала само от невнимание. Професорът ми каза предварително: трогнат бях от вашата тема, както сте я развили. И може би те бяха затуй тъй снизходителни към моята нещастна памет. Разбирам да забравиш друго име, но Наполеон Бонапарт да не можеш да кажеш, това беше страшно. Дохожда денят, в който вънка залепят списъ-

ците на издържалите изпита. Аз не мога да ида. Страх ме е. Викам, пропаднала съм. „Вие не знаете, Морел, че аз забравих да кажа името на Наполеон Бонапарт. Вървете вие“ — я помолих. Отиде тя и се върна и като се върна, нищо не ми казва. И аз, като се разплаках, и тя ме прегърна: от 71 кандидати аз съм втора. Първа, която е издържала, е била една мадмоазел Мюлер, която от детинство говори френски. Веднага след нея съм аз. Все едно, че съм първа от 70 чужденци, които изучават френски. А Радка беше девета. От много работа бях много отслабнала, веднъж паднах в безсъзнание на прага от слабост. Хазайката ми написала писмо на родителите ми и получих телеграма да се върна в България.

И аз се върнах в село, и на другата година учителствувах. Бях в трикласното училище в Добрич. 1907 година изкарах там като учителка по френски, в трети клас. За следващата година баща ми обеща, че ще ме прати в Италия. Много мечтаех за Италия. Имаше голям урожай нея година и той имаше пари. През цялата година аз не зная какво става с Яворов, нали бяхме сърдити, и ми беше много мъчно. Но когато четях стиховете, виждах, че тези стихове вече не са за мен писани. И си казах, той вече пише стихове за друга и не се интересува от мене. Тогава реших: отивам в Италия, но много исках да го видя. Много исках да се обясним, да му кажа, че за мене той е голям поет, че мисля за него, да му кажа, че тия стихове, които писа за мен, ме опазиха. Можех да загина, можеше всичко да стане с мен. Просто да му благодаря, че съм срещнала в живота си такъв човек и че като правех сравнение с всички други хора, всички ми се виждаха нищожни. Буквално нищожни. Заминах в София да си взема паспорт, за да се подготвя. Баща ми ме заведе. Тогава се видяхме с Яворов за пръв път. Бях в един ресторант на Алабинска. Там имаше един ресторант, в него се хранеха интелигентни хора, писатели и разни други, адвокати. Там се видяхме с Яворов и той ми каза доста така сърдито и официално: О, добре дошла, госпожице. Каква сте станала хубава, стройна! Бяхте дете по-рано, а сега сте вече мома.

Най-обикновени фрази. И там се виждах с него почти всеки ден. Но по едно време дойде един младеж, висок, строен, с брада, който ми подаде ръка и каза: „Аз се казвам Боян Пенев, много исках да се запозная с вас, молих Яворов, но той не иска да ме запознае.“ И мен ми стана някак си много обидно. Той седна и там се запознах с Боян Пенев.

— Госпожице Габе, госпожице Габе!

Обръщам се — Яворов. Аз казвам, че на Невенка майка ѝ е болна, купих ѝ мляко и сега се връщам.

— Къде отивате?

— Отивам в Казиното, Везенкова ме чака.

— Недейте отива, Боян Пенев няма да бъде тази вечер там.

— Аз не отивам заради него. Везенкова ме чака и заедно ще се върнем в хотела.

— Не отивайте, много ви моля. Хайде да се разхождаме и да си приказваме.

— Какво имам да говоря? Нашите разговори нали се свършиха?

— Аз мисля, че не се свършиха.

— Аз не мога, аз съм обещала и тя ме чака.

Обаче имах си друга една мисъл: оня П. Р., който беше направил интриги, кой знае за каква ме е представил. Такава лоша мисъл ми мина. И доста враждебно отказах. Тогава в Казиното се влизаше с билети. Той ме заведе до входа, купи ми билет и ме пусна сама. Аз намерих Везенкова и след малко и той дойде. Там беше Григор Василев[9] и още някой и той поседя малко и си отиде. И ние след него си отидохме. Това беше. След писмото на Боян Пенев аз вече попаднах под негово влияние, доста много разговаряхме, полека-лека се успокоих. Разбрах цялата невъзможност той да се върне. Остана недоразумението завинаги.

Това беше най-силното нещо, което изживях в живота си. Аз повече никога не срещнах някой, който можеше да надмине това мое първо чувство. И досега не мога без вълнение да чета писмата му. А Бояновите писма ги чета спокойно и към този човек имам едно много хубаво чувство, и майчинско, и сестринско. Не влюбеност, не. Как да ви кажа: болеше ме за всяка неправда, която можеше да му направи някакво зло. Когато беше болен, така го гледах, така ме болеше за него. Когато се помина, не можех да повярвам, че е мъртъв. Аз бях в Брюксел и като се върнах, ми казаха: „Вчера го погребахме“. Отивам на гробищата и трябваше да пипам земята и пръстта, за да повярвам, че този човек лежи там. Боледувах около четири месеца от мъка. Така го обичах този човек. Много го разбирах, извънредно много му давах и много получих от него. Много! Извънредно много! И кой знае дали духовно нашата среща в живота не беше по-продуктивна от всичко останало и за него, и за мене. Но ако с Яворов се бяхме разбрали, той щеше да бъде жив. Това ми са най-големите преживявания в живота. Оттам нататък вече не мога да кажа, че съм била задоволена от нещо. Аз се хвърлях в обществена работа. Например залових се за Добруджа. Мъка за Добруджа. Ходих в чужбина,

навсякъде. Щом взема хонорар, отивам и го изхарчвам в чужбина да правя пропаганда за Добруджа. Можете ли си представи? От никого не бях изпращана. Никой не ме е изпращал, ни пътни, ни дневни, ни нищо. А тогава доста мъчно се живееше. 1913 година Добруджа стана румънска и след това три години беше свободна. След 1918 година за втори път тя мина под румънска власт. Там вече нямахме никаква земя. И доста тежко живеехме. Баща ми и майка ми живееха в София в един полуетаж и едната стая даваха под наем на Ангел Каралийчев. След Междусъюзническата война баща ми и аз пътувахме из Добруджа[10]. Той беше изпратен да направи анкета за тригодишното управление на румънците и събираше сведения от село на село, а аз записвах. Бях му секретарка. С един файтон пътувахме. Това беше 1917 година. И тогава той напечата книга анкета за тригодишното управление на румънците. Тази анкета стана причина да го пишат в черната листа. Той не можеше вече да се върне в Добруджа, беше осъден, аз също бях в черната листа заради едни мои пропагандни деяния и в чужбина, статии и стихове в защита на Добруджа и т. н. Не можехме да се върнем. Веднъж само отидох, без да знаят, че съм в черната листа, след един конгрес в Брюксел на Пенклуба. Запознах се с писатели румънци и те не знаеха, че съм добруджанка, и много кавалерски се отнасяха. Един от тях ми даде писмо, адресирано до проф. Йорга — ако ида някога в Букурещ, да се запозная с него. Той е историк. Това беше 1927 година. Те наредиха така, че да бъда поканена другата година в Балчик, където имаше летен университет и един румънец беше директор на този университет, женен за българка. Получих писмо, с което ме канят да прочета две сказки там. Тръгнах, обаче тука добруджанската организация такава врява ми вдигна: те те подвеждат, те ще те арестуват, ти ще видиш как ще си изпатиш. Аз викам — каквото и да бъде, ще отида. Отивам, те ми събират българите: не мога да говоря нищо, защото ще ме арестуват. Само ги гледам и говоря за националното възпитание. И през цялото време се гледаме в очите: те ме гледат и аз ги гледам. На някои в очите имаше сълзи. Аз самата едва се сдържам. Както и да е, исках да им внуша да си запазят българщината, пък без да кажа нищо повече. И така се свърши тази сказка. След туй ми искаха една сказка на френски за българската литература. Повторих сказката, която бях прочела в Париж през 1926 година за тежката съдба на българските лирици поети. Като почнете от Ботев, Димчо Дебелянов, Пенчо Славейков, всички ония, които нашата тежка действи-

телност пропъди или пък войните убиха рано. Въобще цялата трагедия на нашата действителност. За Смирненски тогава можех свободно да говоря. Тези сказки не са печатани, защото те са написани за говорене, а не за печатане. След това ме заведоха на плажа и си спомням до мене една млада жена и един мъж. По-късно си помислих, че те бяха или комунисти, или социалисти. Те ми казаха: „Хубава работа вършите. Продължавайте!“ Но така, тихичко. На другия ден с една кола ме изпратиха във Варна. Аз тръгнах от Варна. Помолих ги да минем през Добрич — да видя моя стара леля. И не ми разрешиха. И така транзит минах и много плаках в колата. Доведоха ме във Варна със сълзи на очи. После узнах, че уволнили директора затова, че ме бил довел и поканил да чета тая сказка.

Баща ми ме изпрати, не помня коя година, да отида в Добрич с документи, за да може да се изясни там въпросът за нашите ниви. Аз знаех само, че трябва да занеса тия документи. Показах там документите и си ги взех обратно. Записаха те нещо и тръгнах да си дойда. И точно на границата ме снеха, а автобусът замина. Арестува ме един в една стая, от челото му течеше пот, пред него имаше цяла гарафа, пълна с ракия. Личеше, че той пие тая цуйка. И почна да ме разпитва защо съм дошла в Добрич. Викам — едни документи занесох и се връщам. Ето паспорта. Той каза: „Дайте си чантата.“ Дадох. Извади от чантата абсолютно всичко и да се окаже това писмо за Йорга случайно в тази моя чанта. По какъв начин, как е останало това писмо, и досега не мога да разбера. Когато изпратил този материал в Сигуранцата[11], те го препратили в Букурещ, отворили писмото до Йорга и прочели, че писателите ме препоръчват на Йорга, че съм българска поетеса. След като взема целия материал, каза: „Сега можете да си вървите!“ Викам — с какво ще си вървя? — Ваша работа! И аз мъкна куфара и тичам към българския пост. И там, като видях цъфнали латинки и български войници, че като хукнах към тях, че ги прегръщам от радост, защото много ме уплаши тоя с тази цуйка, която пиеше. Де да го зная какъв човек е. Те наредиха да замине някой за Варна и ме заведоха. Във Варна от добруджанската организация всички се събрали — ще отиват да ме спасяват тайно. Радост беше голяма, майка ми много се беше разтревожила, баща ми казваше, че съм луда. Казах на баща си, че всичко ми взеха. Той се хвана за главата. Ами сега, това ми са моите крепостни актове, това е всичко. Какво ще правим. И такава трагедия настана в нашия дом, но не се мина един месец и всичко се получи. И тогава видях отворено писмото до

Йорга. То е спасило положението. Всичко върнаха в пакет. Ей такива едни неща се случват в живота най-неочаквано.

След войната аз се включих в една организация „Добруджа“, но начело стояха хора, не съвсем достойни за този пост. Затова излязох от организацията и си пътувах самостоятелно. Обаче печатах във в. „Добруджа“ стихове, защото нямаше къде другаде. Това са стиховете от „Земен път“. Там имаше стихове, без някой да ги е коригирал, и нищо не можеше да се разбере.

През периода 1908 до 1921 година няма нищо съществено. Аз бях само съпруга на моя мъж. Грижих се за него много. Пътувахме из чужбина. 1920 г. започнах да печатам преводи в „Златорог“. През това време много превеждах. Статии писах. Например в онова стихотворение: „Може би пропуснатото мое щастие ме гони“. Всичко това са все реминисценции, всичко това е Яворов. Това е биография.

— И там се състояха тия срещи с Яворов, запознаването с Боян Пенев. Преди да отида в Италия, отидох с баща си в София да се подготвя за заминаване и се сгодих за Боян Пенев.

— Коя година се сгодихте с Боян Пенев?

— 1908. И щом се сгодих, какво да ви кажа: той затуй избърза, знайте, той много избърза. И щом се сгодих, аз се уплаших. Какво направих? Страшно се уплаших. Какво направих? Обаче вече безвъзвратно, нали? Не бих могла на такъв ценен човек да кажа: аз сбърках. Веднага заминах за село. Там, където бяха родителите ми.

— 1908 година кой месец беше това?

— Това беше есента. Значи към октомври трябва да е било, защото два месеца аз бях далеч. Той ми пишеше много хубави писма и се готвеше за нашата сватба. И през януари 1909 дойде. Не помня дали беше девета или края на осма. Във всеки случай на Ивановден се венчахме.

— Ивановден е на 20 януари.

— Значи е било пред Нова година... не мога да си спомня. Но аз така страшно се уплаших. Баща ми отиде в Добрич да го посрещне с шейна и с два много големи кожуси, овчарски кожуси. Грамадни. Те ги наричаха казашки. Целите вътре от толкова дълга вълна. С качулки. И баща ми с единия такъв кожух, а другия за Боян Пенев. И отиде баща ми, а до Толбухин не е много далеч.

— Вие бяхте в Дъбовик?

— Не, ние бяхме вече в Кардам. Преместихме се там, ко-

БАН
Институт за
литература
БИБЛИОТЕКА

гато аз вече бях ученичка в по-горните класове. И когато завърших гимназия, вече бяхме в Кардам. Докато ги чаках да се върнат, избягах от къщи. Облякох се с моя кожух и с нашите четири кучета, грамадните овчарки, обикаляхме снежни полета, ама така, до колени затъвах. Върнах се, когато те бяха вече пристигнали. Намерих ги вкъщи. Видях, че Боян Пенев беше избледнял и така очите му бяха насълзени. Аз, казва, идвам и не те заварвам. Пък аз не се усетих кога мина времето. Играх на гоненица с кучетата. Аз тичам и те тичат, падам в снега, те се борят с мене.

Той беше очарован от всичко, което видя. За него това беше един друг свят. Той е расъл много тежко. Като ученик е живял в Русе в лозята, където имало изоставени вили, без отопление, с мизерна храна. И така е завършил гимназия. Като студент живееше при брат си Никола Пенев[12]. А Никола Пенев живееше, когато се запознах, на улица „Гробарска" („Козлодуй"), 16 номер, в една стая и една проходна стая. И долу една кухничка. Получаваха много малко средства, а Боян и той живееше с тях. Брат му го гледаше, брат му го хранеше, беше студент завършил и когато аз се сгодих за него, вече беше учител. Той учителствуваше във Втора мъжка гимназия. Но това беше последната година, готвеше се за доцент и постъпи в университета, когато се оженихме. Беше много слаб, много бледен и майка ми, като го видя, каза — ти какво, за туберкулозен ли ще се жениш. И реши да го охрани. Така го хранеше и така го тъпчеше моята майка, че той за двайсет дена съвсем се промени. Венчахме се в Добрич, в къщата на моя приятелка, къщата още съществува. Между големите здания, които са построени от двете ѝ страни, изглежда като архаична бабичка. В двора имаше голяма зарзала. С приятелката ми се качвахме на високите клонове и пеехме на два гласа. Този двор ми е много симпатичен. Когато бях учителка, тогава ние вече живеехме в Добрич, тоест нашите повече живееха на село, но идваха си и в града живеех аз, с тази приятелка бяхме непрекъснато заедно. По него време девойки не можеха да излизат по улицата да вървят сами. Например на разходка.

— И през деня?

— И през деня, през деня. Момиче само или сами девойки не можеха. Но въпреки всичко ние двете с нея направихме пробив. Отивахме по шосето чак до паметника. Там има руски паметник. Целият град отначало говореше против тия две девойки, но после постепенно се примириха. Там имаше много офицери, гарнизон имаше. Един млад офицер ни ухажваше и

не можеше да избере коя от двете харесва — аз черноока, а тя руса. Тогава из улиците на Добрич се разхождаше с табла или кошничка с цветя героят на Йовков Люцкан. Даже Люцкан предпочиташе мене пред другата. И един път се спря, подари ми цвете, не помня какво беше, карамфилче ли беше, или маргаритка, и ми каза: аз тебе ще те откраднa! Такава една тогавашна романтика. Една прекрасна година, защото с нас беше Чехларов, учителят, за когото ви казах. Този учител беше мой покровител, приятел на баща ми. И една майска нощ лунна, чудна лунна нощ, чувам му гласа в двора. Аз самичка спях в стаята с многото прозорци. Той ми вика: — Дорке — така ме наричаше, — Дорке. Отварям прозореца: — Какво има? — Облечи се и излез! Викам — мама няма да ме пусне. — Скочи през прозореца. И аз скочих през прозореца. Той беше голям романтик. Хайде, вика, сега на „Казибува“ — така се казват лозята там. И тръгнахме ние с него двамата. Тогава нашите рокли бяха дълги. И аз бях с една лятна рокличка дълга. Имаше роса. Значи трябвало да е било след полунощ, доста късно. И както вървим, трябваше да минем през гробищата, а той се спира. На мен не обръща внимание, аз вървя наред с него, но никакво внимание. Той си изживява нещо самичък. И на гробищата спира на един гроб и разговаря с мъртвия. Не му помня всичките думи, нали, но доста време загубихме. На моята възраст тогава всичкото туй ми се виждаше много странно. Най-сетне той си спомни за мене и тръгнахме пак. Когато отидохме на това „Казибува“, там имаше много големи дървета. Не знам сега дали са живи. Остави ме под тия големи дървета и вика: ти седи тука, пък аз малко ще пообиколя. А пък страшно много виеха псета. Виеха. Питам го:

— Чичо Костадине, защо вият тия псета? Толкова много?

— Те — вика — на месечина вият.

Оттам ми остана това виене на псетата. Така почнах моята лунатичка[13], ако си спомняте. Виенето на псетата така силно ми подействува, тази носталгия ли, какво ли, на псетата по някакъв друг свят ли, какво ли? Не зная, нищо не можех да си обясня. Но това беше много силно преживяване. След малко той се загуби, разбира се, не го видях къде е, тъмно, защото тия дървета правеха сянка, и луната се загуби. Зад облак ли беше, не знам, зад дървета ли. И стана тъмно, и мен така някак си ми стана неприятно. В това време чувам, че пее народни песни. Той пееше тъй, както никой от тия наши самодейни колективи или артисти. Пееше, пееше старинни народни песни и колко време е пял, не знам. И най-после пак се сети за мене, дойде и ме прибра.

— Хайде — каза — да се връщаме, че баща ти и майка ти ще се безпокоят. И когато се върнахме, аз му казах:

— Чичо Костадине, ела да ме оправдаеш пред нашите.

Защото аз не можах да вляза вкъщи, нямаше откъде. Да скочех през прозореца можех, но да се кача през прозореца не можех. И когато ми отвори баща ми:

— Ти откъде идваш?

Тогава Чехларов му каза:

— С мене беше, аз я изведох на разходка.

— А, с тебе ли е била! Е, добре. Твойта луда глава няма да измисли друго.

И така той ме остави. И това е една от незабравимите нощи, които съм имала в живота си. Когато го питах после отде се сети за мене:

— Ами как няма да се сетя, като си мома вече, като има такава чудна месечина, като е май месец и като знам, че си самичка. Сетих се — казва — да те изведа нощем при тая чудесна лунна нощ.

Той беше влюбен в мойта учителка, когато бях малка, още ученичка в Добрич, и много пъти ме е взимал на коляно. А разправи сега за нея. И аз разбирах, че тука има някаква слабост. Той се ожени за нея, роди се едно момче, а тя умря от туберкулоза. Втори път той не се ожени. Тъгуваше до края на живота си по нея. Момчето се самоуби. Не зная. Разказват, че станал голям богаташ в Добруджа и след Девети септември се самоубил. Но подробности не зная. Да, Тошко Чехларов. В Добруджа го знаят всички.

— А какво стана с офицера?

— А да, този офицер, който ме ухажваше. Беше само приятно, че има човек, който ме ухажва. И един път Чехларов ме заведе в Балчик. Не мога да си спомня за какво. Някакво тържество ли имаше там? А баща ми само с него ме пущаше. И когато стигнахме до една чешма, пак не мога да си спомня коя чешма по пътя, изведнъж този офицер. Откъде се яви, не зная. А се спогледаха с Чехларов и се засмяха. Изглежда, че офицерът го е помолил така да направи, да ме изведе мене, та да можем да се срещнем. А Чехларов обичаше тия красиви изживявания на младите. И там на чешмата се видяхме, аз бях много равнодушна към него. Беше грозен и въобще не ми харесваше. Оказа се, че Боян Пенев познава семейството му още от Разград, че са били съседи. Кольо е бил по-млад от Боян и когато аз се сгодих и си дойдох в Добрич, съобщих на приятелката си, че съм вече сгодена. Той узнава това нещо, идва и

плаче. И казва: ако знаех, че искаш да се жениш, аз първо щях да ти направя предложение. И аз взех, че писах на Боян Пенев това и Боян ми отговори: няма ли там някой да му дръпне един бой, да му дойде умът в главата. Ето такива едни смешни работи.

Интересно беше, когато дойде Боян Пенев за мойто кръщаване. Трябваше да намерим най-стария поп в цяла Добруджа.

— Че защо най-стария?

— Ами де да знам! Така ми казаха: трябва най-стария поп да намериш. Намерихме най-стария поп в село Владимирово. Ах, много смешно беше кръщаването. Сложиха ме в една бъчва с вода. Поливаха ме. Вечерта трябваше всички молитви наизуст да кажа, които попът беше ми казал. И аз го повтарях, и свещи горяха. Бях с една златна дълга нощница. Приличах като че ли от някаква икона. И всичкото това много ми харесваше като тържество. С мене беше значи кръстницата ми, която ще ме кръщава, и Боян Пенев. И аз викам на кръстницата си: — Слушай, кажи на Боян да дойде да ме види тъй. Ама попът не допусна. Въобще беше интересно.

— Сега вече пътуването в Италия, да?

— Не заминавам за Италия. Аз се връщам в София. Отначало живяхме в една мобилирана стая. Сестра ми беше ученичка в Одринската гимназия. Ние я дадохме там, защото приятелката ми, за която ви разправях, още преди да замина в чужбина, беше назначена там учителка. Преди още да се оженя за Боян Пенев, я помолих да вземе сестра ми със себе си. И в това време прочетох във вестниците — имаше във всички вестници, — че ученичките от пансиона в Одрин са се отровили. Заминах веднага. Оказа се, че пили чай от нечиста вода. А тя не обичала чай, не пила. Та няколко момичета имаше спасени. Другите оздравяха, бяха по болници. И когато я доведох, заживяхме заедно. Боян Пенев и аз в една стая на ул. „Дунав“ № 1, а в съседната стая живееше сестра ми. Има много неща интересни, нали, през време на моя брак с Боян Пенев, но това е въпрос на мои спомени, които аз ще напиша.

— Кой ви въведе в литературните кръгове?

— В литературния свят всъщност ме въведе Яворов. Значи, две години преди да се оженя. Но не че ме е запознал с някого, а просто напечата мои стихове и ми посвети четири стихотворения, на които после поради Лора трябваше да махне посвещенията.

— В „Мисъл“?

— В „Мисъл“, да! В литературния свят Боян Пенев не обичаше да ме въвежда. Само с Пенчо Славейков се срещахме и с Мара Белчева. Понякога с Кръстеви, но много рядко. Той даже и в писмата си пише, че нашият дом ще е далеч от хората. Не обичаше да общува. След работа отиваше на разходка. Повечето с Яворов отиваха на разходка и надвечер се връщаха. И например мога да ви кажа, че с Димчо Дебелянов не се познавах. Аз не го знаех. Един път някой ми го показа на булевард „Дондуков“, застанал на вратата на някаква кръчма. Някой ме бутна и каза: това е Димчо Дебелянов. Така беше, с брада, един много висок едър човек. Не го познавах, аз и други писатели не познавах. Той ме държеше доста изолирано.

— Кога излизат „Теменуги“?

— Тази сбирка като че ли не я издавам аз. Стиховете са писани в гимназията и през време на годината, когато...

— Когато сте учителка?

— Не! Като учителка то беше по-късно. Тези стихове бяха вече написани. Нали кореспондирах с Яворов 905 и 906 година. Той ме учеше тогава да пиша. Те бяха писани в гимназията. Аз ви разправих за казаците, които дойдоха, но не ви казах, че дойде един студент с едно от семействата. Това не ви разправих. Това е моята първа любов. Много интересна. То е едно влюбване като Ромео и Жулиета, от пръв поглед.

Чухме, че пристига в едно от селата някакво семейство, синът им студент. Аз още никаква любов с никого не съм имала. Ний се бяхме заречкли три-четири момичета, докато не свършим гимназия, никаква любов с никого.

— Това във Варна?

— Във Варна това решение. Като свърших гимназия, като дойдох на село, тогава пристигна в съседно село такова семейство, което също си купило ниви и ще се занимава със земеделие. Те се наричаха Серпер. Фамилията Серпер. А синът им Йосиф. И баща ми каза: ще отидем да ги видим. Тогава в Добруджа, когато си отивахме на гости, не отивахме за един-два часа, защото голямо разстояние, дълго се пътува и оставахме винаги да нощуваме. И ние нощувахме. По пътя минахме през село Методиево. Там живееше леля на майка ми с две свои дъщери, които наричах лели. И една от тия дъщери, Феня, не беше женена. Баща ми я взема с нас. Тя, като чу, че отиваме у новите преселници, поиска да дойде. Добре, и тя се качи и отидохме. Когато влязохме вътре, аз вече се вълнувах какъв е този студент, кой е този студент. Изобщо вече нещо ме привличаше и вече назряло беше в мене да видя някакъв момък та-

къв, но да бъде нещо особено. И действително! Като влизаме в туй, което наричаха пруст, в началото отворена врата на стая, пак отворена врата и стая, в дъното на третата стая седяха около една маса и играеха на карти възрастни хора. А отсреща до тях един висок строен момък, чийто буйни коси падаха върху челото му. И аз, както влизам, влизам и в момента, когато влязох, той си вдигна очите и ме погледна. Това беше поглед. Когато ми разказаха, че от пръв поглед хората могат да се влюбят, ето това аз го изживях. За един миг почувствувах, че този момък го познавам не знам откъде, за него съм мечтала, за никой друг. После той ми каза същото. Много интересно беше това. Аз в спомените си ще го опиша. Един път го разказах на другарите в Хисаря и казаха: трябва да го опишеш. То не трая дълго у мен, трая два месеца. Една сутрин се събудих и нищо ми няма. Да видите, бях като хипнотизирана. Но баща ми се уплаши, че това може да отиде далеко, че аз мога да искам да се оженя за него. Кой го знае за какво мечтаеше. Той винаги за професор мечтаеше, за учен. И ме изпрати в Шумен при Владигерова. Отначалото тъгувах, тъгувах, кореспондирахме. И после изведнъж ми мина. И този момък доста дълго ме преследваше. На два пъти щеше да се застрелва с револвер пред мене. Това беше страшно изживяване. И най-после, за да се отърва, казах му нека замине в чужбина да следва, като се върне, ще се оженя за него. И това е. Той замина, не се и видяхме. Те се изселиха не зная къде. Въобще нищо не зная за него. Това беше рано, още не се познавах с Яворов.

Преди да замина да следвам в чужбина, 1905 година живеехме с Екатерина Ненчева и с приятелката ми в една стая в хотел „Империал“ ли се казваше, не мога да си спомня как се казваше, и всеки ден едно момче дохождаше сутрин и донасяше такъв букет теменуги от Яворов. И непрекъснато ми се подиграваха, непрекъснато. Яворов има стихотворение „Теменуги“[14]. Тогава го писа. И един ден пристига Яворов, а тях двете ги няма. И аз сама. А по онова време в хотел, в стаята на само момиче да дойде мъж, то беше нещо страшно. Аз страшно се смутих. Той се извини и каза, че няма да стои, не седна дори. Каза ми само аз дойдох да ви кажа... — Той не го каза направо, че ми прави предложение за женитба. Но ми каза, че има сериозни намерения, да си помисля. Аз много се уплаших. Спомням си, че му казах така: Ами аз съм дала дума на един момък, че като завърши своето образование, ще се оженя за него. И Яворов веднага се отдръпна: Моите уважения към вашия избраник! Но после, не помня кога и как, му обясних,

че го направих, защото исках да се отърва. И то се забрави! Докато бяхме женени, Боян Пенев нито веднъж не покани Яворов у дома. Никога!

— Преди първото самоубийство?

— Преди първото самоубийство. Когато се сближи с Лора, с нея дойде за пръв път у дома. Вече с Лора. И тогава излизахме заедно много често и когато се ожениха, те също ни канеха много често. Обаче атмосферата създаваше Лора, не той. Нямаше никакви литературни разговори. Ние играехме на разни игри. Да, да, съчиняваха разни игри. Ний въобще много играехме. Ние бяхме много млади, слушайте. Но и много детско нещо имаше в характерите ни. Боян рисуваше карикатури. Сестра ми и аз вземахме уроци по пиано, аз си продължавах образованието. Продължавах си уроците по пиано. А той слизаше долу, защото ний горе живеехме, а долу беше пианото, налучкваше нашите упражнения и от нас по-скоро ги усвояваше.

Какво имаше още интересно? Тогава бяха тия вечери при Маргарита Стойчева[15]. Една французойка, женена за българин лекар, която беше много добра пианистка. Тя обичаше Бетховен много, много хубаво го изпълняваше и имаше Бетховенови вечери. На тия вечери присъствуваха Пенчо Славейков, Никола Михов, сестра ми, Яворов никога. Пенчо Славейков никога не го е поканвал вкъщи. Той го смяташе за един покварен мъж. Мара Белчева и мен трябваше да ни пазят от него. Това нещо много ме огорчаваше и понякога даже ме озлобяваше и помня, че когато излезе „На острова на блажените", той ми подари книга и ми я надписа. А после казал на Мара Белчева: „Ах, тя Дора повече харесва Яворов, но като мине време, тя ще предпочете мойте стихове." Това не стана! Аз, въпреки всичко, предпочитам Яворов. Всекиго поотделно ценя, но не ги сравнявам и не правя избор.

— Това е 1908 година, нали?

— Не, това е по-късно. Десета, единайста. Аз имам писма, в които се съдържат доста много сведения. Едно лято бяхме в Балчик и след това аз останах на село, а Боян и сестра ми се върнаха в София. Тогава Яворов го посетил. Това трябва да е било 1910 година, преди да умре Мина. В едно писмо Яворов ми пише, че е много отчаян, защото Мина се поминала. Такива едни писма...

Когато двамата се стреляха, ние бяхме току-що заминали за Полша. И получихме телеграма от сестра ми: „Лора мъртва, Яворов пренесен в болница."

Отсега почват нашите пътувания — 1913, 14, 15 година.

Най-напред отидохме в Полша — това е 1911 година. Ние заминахме, когато Пенчо Славейков и Мара Белчева отидоха в Италия.

— Това е 1911 година.

— Да. Отидохме най-напред в Полша. Бяхме във Варшава, Краков.

— Но вие отидохте като екскурзианти?

— Не, не, Боян беше командирован от университета. Тогава доцентите ги изпращаха за една година. Баща ми даваше, разбира се, средства, защото тогава една заплата не можеше да ни оправи в чужбина. Заминахме заедно. Там той купуваше много книги. Установи връзки. Тогава Варшава беше под руска царска власт. А когато ние бяхме във Варшава, имаше университет, и полски, и руски. Бяха професори поляци и професори руснаци. И Боян Пенев се интересуваше и от руска литература, и от полска. Срещаше се с руснаци, запомнила съм професор Францев. Бях много млада, нали? Него съм запомнила, Францев и жена му, имаше и други, но имената им забравих. С тях се срещаше.

След това отидохме в Берлин. Оттук веднага го призоваха на войната, Балканската 1912 година. Аз останах, а той замина. Според него войната нямаше да трае повече от две недели. И след това доста много време мина, докато аз можах да се върна.

— Единайста година, когато Славейков и Мара Белчева заминаха, Славейков убеждаваше Боян Пенев да отидем с тях най-напред в Рим. Даже ни писа една картичка, някъде я имам в архивите. Боян Пенев обеща, обаче реши, че той има нужда от славянските библиотеки, и затова трябваше да иде в Полша или в Чехословашко. Трябваха му материали, които дириле. И не отиде. Пенчо Славейков се разсърди и ни прати тази картичка: човек трябва най-напред да иде в Рим, а после може да иде и по дяволите. Тогава се случи нещастието.

— Боян Пенев получава телеграмата на Мара Белчева в Мюнхен. Това е 12-а година, май месец.

— Ние 13-а година бяхме в Полша, преди това в Берлин. В Мюнхен сме били 12-а година.

— Точно така! И то през пролетта сте били 12-та година.

— Да! И тогава го отзоваха.

— Но преди да го отзоват за войната, той отива на погребението на Пенчо Славейков.

— Да, и аз отидох после. И аз отидох в Комо Брунате. Той беше на фронта в щаба на втора армия, като кореспондент. Ре-

дактираше „Войнишка библиотека“. Виждали ли сте „Войнишка библиотека“? Е, той я редактираше. Имам писма от фронта. Много смешно: твоят Боян тръгнал, вика, с турчин да се бие.

— През 1912 година бяхме в Мюнхен няколко месеца. Там слушахме толкова много концерти. Боян ме третираше като ученичка и ме запозна с Вагнеровото творчество съвсем подробно. Преди всеки концерт, преди всяка Вагнерова опера той изучаваше текстовете, Вагнер си е писал сам текстовете и музиката, изучаваше целите партитури. И ме изпитваше. Помня „Тристан и Изолда“ — кажи ми кой е лайтмотивът на копнежа у Изолда. И аз трябваше да му го изпея или изсвиря с уста. Постепенно бях ги научила всичките. И досега много обичам Вагнер, много го обичам, защото го разбирам. Там ние слушахме, много концерти слушахме, а по едно време и сестра ми беше там. Разболях се и отидох на кални бани в Дахау. Вечно тия мои болки в ставите. А той остана със сестра ми в Мюнхен. Кореспондирахме с Мара Белчева и Пенчо Славейков. И когато умря Пенчо, там получихме телеграма.

— След това отивате в Полша?

— Вече тринайста година. От Варшава, когато стана вече неприятно, отидохме в Краков. Краков беше под австрийска власт. И там имаше полски университет, събрал всички слависти поляци. Запознахме се с няколко души от най-известните им слависти. Професор Грабовски и досега е жив. След това вече дойде Първата световна война. Грабовски беше пратен на фронта и от фронта назначен пълномощен министър в София. В Краков бяхме доста дълго — 2 или 3 месеца, и оттам отидохме в Берлин. Новата 13-а, 14-а прекарахме в Берлин. Мара Белчева дойде при нас.

— 14-а година?

— Да. В Берлин прекарахме доста дълго. Пет месеца ли, колко, и Мара Белчева с нас. Боян работеше в библиотеката. После той реши да отидем в Прага, защото имаше работа в тамошната библиотека. Това е 1914 година. Имам много интересни писма оттогава. Аз не можех да остана в Прага, защото имаше мъгла и дим. Почнах много силно да кашлям. Имах възпаление на горната част на дробовете. И тогава, понеже брат ми беше студент в Женева, решихме да отида при него и да чакам Боян да си свърши работата в Прага и да дойде. Аз заминах, той ме изпрати. Но още във влака имах много висока температура. Във влака се случи някакъв лекар, който казваше, че не мога да продължа да пътувам. А от Инсбрук до Женева беше доста далеч. Това е Австрия, а онова е Швейца-

рия. И тогава ме сне от влака и каза: или да постъпя в болница, или в някоя вила да си намеря стая. Той веднага ще повика лекар. И тоз човек вървя с мене, аз едва ходех, вървя с мене по една улица, която извеждаше малко по-нагоре. От лявата страна видяхме един двор с цъфнали рози и двама души подрязваха тези рози и една къща с много голяма стъклена веранда. И аз казвам на доктора: „Ех, да ми е тази веранда сега! Колко ми е тежко, да мога там да легна на слънце!"

Той вика, чакайте да попитаме. Попитахме, те се спогледаха, мъжът и жената, и казаха:

— Ами нашият Франц един цял месец няма да го има, защо да не дадем стаята под наем.

И аз останах там. Те имаха дъщеря, и тези хора така трепереха над мен. Лекарят доведе други лекари, прегледаха ме, оказа се, че трябва да лежа на слънце, да се храня много, защото имам много силно белодробно възпаление. Останах там 40 дена и получавах писма. И стана нещо много смешно: Боян Пенев ми забрани да се наричам женена.

— Защо?

— Не зная! И ми пишеше писма — до госпожица Дора Габе Пенева. Дора Пенева даже само. И след туй имахме големи неприятности, когато той дойде. Хазаите такъв скандал направиха. То беше страшна работа. Та ние се преместихме веднага в един английски пансион. На Боян пък не му хареса пансионът и каза: хайде да вървим в Швейцария. Аз още имах температура. И ние луди-млади тръгнахме. И още като дойдохме до Люцерн, аз вече не можех да дишам никак: такива страшни бодежи, така, само поемах дъх. Той много се уплаши и пак викахме лекари, пак останахме там два дена, станах по-добре и така заминахме в Интерлакен, Швейцария. В Интерлакен[16] останахме, докато бях в състояние да пътувам. Оттам ме изпратиха в Гринделвалд[17]. То е може би едно от най-красивите места в Швейцария, на хиляда метра височина в един прекрасен пансион, но много скъп. И в тоя Гринделвалд бяхме два месеца, почна Световната война, вече не можеше да се върнем. По едно време се ожени издателят Паскалев и прави сватбено пътешествие. И пристигна и той в Гринделвалд. Сигурно Боян е кореспондирал с някого и той е узнал. Дойдоха двамата. Имаме много снимки заедно по планините. В Гринделвалд се виждаха четири алпийски върха от по четири хиляди метра височина. Ние бяхме там през юли и август, а те бяха бели, съвсем бели. А като падаха оттам снежни преспи..., също като гръмотевица. И когато чувахме гръмотевица, знаехме, че са

преспи, виждаха се като водопад. Там се виждаше значи Юнгфрау, Айгер, Ветерхорн. И още един, не мога да си го спомня. Няма никога да забравя тези разходки. С електрическа железница се отиваше от Гринделвалд до Юнгфрау. Въздушна. И отивахме. Това са големи разстояния и на голяма височина. И когато пристигахме на Йох, под Юнгфрау, беше юли — август, долу топло, ние сме по летни дрехи, а там виелица. Ама най-силна фъртуна. Така че него ден, когато ние се качихме, нищо не можеше да се види. И аз останах там, а Боян Пенев заедно с Паскалев се изкачиха до върха. Снимка има — те двамата. Боян Пенев не беше на себе си от възторг. Той обичаше природата извънредно много.

Помня като слязохме веднъж на една от станциите на въздушната железница. Излязохме, там вече нямаше дървета. Само трева, а цветята нямаха стъбла. Те цъфтяха като залепени очи. Не можеше инак — навярно поради ветровете. Имаше синилносини, жълти, бели, с най-чисти и ярки тонове. И сега, как се случи, веднъж аз бях отишла надалеко, Боян Пенев надругаде се зарея, всеки със своите си впечатления и мисли и по едно време в такъв възторг изпаднахме от тия бели планини наоколо, тези очи разноцветни, този въздух, че той почна да тича към мене, аз тичам към него, хванахме си ръцете и викаме — дали ще доживеем някога още веднъж да дойдем тука.

— И ходихте ли втори път?

— Не, къде ще ходиш? Върнахме се оттам в края на 14-а година, есента. Имахме писмо от Славчето Славейкова и от Мара Белчева, която беше тогава в Берлин ли, не знам къде, и тя пристигна или се срещнахме и заедно се върнахме в България. Паскалев[18] беше нашата каса. Кой каквито пари имаше, дадохме ги на него. Не ни позволяваше нищичко да си купим. Имахме ядене дотолкоз, доколкото вече да не умрем от глад. И пътувахме с дни през Румъния. И помня румънската граница, ний с Мара Белчева, макар че тя беше 12 години по-възрастна от мене, обаче беше като дете, съвсем млада жена, с млад и чудесен характер, двете тичаме и подхвърляме една топка. Не знам за какво я бяхме купили, подарък навярно за някого. И така я подхвърляхме, че избумтя големият глобус на гарата. Едва не припаднахме, защото, за да платим тоя глобус, Паскалев трябваше да даде цялата каса. Той позеленя. Нарече ни глупави и никакви, незаслужаващи внимание жени.

Върнахме се и живяхме няколко месеца у моите родители.

— Те бяха вече преместени в София?

— Моите родители са от 13-а година в София. Откакто

Добруджа стана румънска. Баща ми беше купил къщата на Константин Величков на ул. „Цар Борис“. Един голям двор с много, много плодни дръвчета, една къща с четири стаи, от които двете проходни. Наредиха на Боян библиотеката и двете стаи дадоха на нас. Ех, доста тежко живяхме тогава! Много тежко! Баща ми почна да нервничи. Брат ми живееше в дворната стая, имаше и в двора една стая. У мамини живяхме, колко, не зная, и се прибрахме на „Патриарх Евтимий“ 51. Взехме под наем един апартамент и се пренесохме. А на Яворов брат му живееше в една стая с моя брат, в къщата на мамини. Той живееше с брат ми. Да, и тогава вече почна Яворов да идва. Брат му го довеждаше. Той беше сляп. Тогаз го видяхме за пръв път. 13-а година ги оставихме живи и здрави двамата. Аз имам доста спомени напечатани.

— Една вечер ви четох и спомените на Боян Пенев за Яворов, нали си спомняте?

— Да.

— Когато дойдат за интервю, много се уморявам. А с вас, като работим, възобновявам спомени се ободрих. И миналия път същото с мен стана. Ето сега, колко зле бях, като дойдохте. . .

— Два часа сме говорили.

— Нима? Нищо не усетих. Хайде сега задавайте въпроси.

— Вече в 14-а година сте се върнали в България. Яворов започва да идва. За тия срещи и посещения сте разказали в спомените си. През 1920-а година вие печатате отново стихове в „Златорог“. През тези четири години какво бихте отбелязали?

— Първото стихотворение, което писах с много голяма мъка, бе за Добруджа. Спомените ми от детинство, от младост, всичкото това беше затворено зад границата. И написах стихотворението „Родният ни край остана тъй далече, пътят, който води в него, враг пресече“. Не помня кога във Военния клуб четох аз това стихотворение. Помня, че тогава ме запознаха с Багряна и тя ми каза:

— Кога написахте това стихотворение? Много ми се хареса!

— Коя година е това?

— Не помня! Просто помня момента на запознаването и думите ѝ. И туй стихотворение остана просто класическо от тия мои стихове за Добруджа. По-сетне го вземаха и по читанките, и въобще се рецитираше навсякъде. Това помня. Боян Пенев беше много, много слаб. Тъкмо си пишеше лекциите за Възраждането. Диреше материали, ровеше се в стари ръкописи, не му беше достатъчно това, което професорите преди не-

го — Балан и Беньо Цонев — бяха направили. Не стига, това е малко! Винаги ме посвещаваше в намеренията си и аз бях почнала да живея с неговите планове. Това бяха доста години. От 1908 година не бях писала никакво стихотворение. Живеех с грижи за него. Той беше много слаб. Все ме беше страх, че ще стане туберкулозен и ще умре. Много ме тревожеше тази негова слабост и много ме трогваше неговата обич към труда. По десет часа на денонощието той работеше. И винаги му бяха студени краката. Помня веднъж как ходих по пазара да диря кожи и от тия кожи направих нещо като една торба, в която вътре си слагаше краката. Беше много, много слаб, извънредно слаб. Изтощаваше го тая работа. Но беше много интересна! Помня един ден, като пристигна и ми казва: „Аз, днеска направих едно откритие! Намерих, вика, един Йосиф Брадати." И някакъв текст ми чете: „Зъб го е боляло и пише: малък зъб, а велика болест." И се смееше от сърце. Не мога сега точно да си спомня някакви особени събития тогава.

— Но вие тогава започвате да пишете стихотворенията за Добруджа?

— Не, написах това стихотворение и след туй пак млъкнах. Други стихове пишех, обаче не знаех защо не ги показвах на Боян Пенев. Имаше някакво стеснение в мене. До такава степен бе увлечен в работата си, че дори беше престанал да се интересува от всичко ново. След смъртта на Славейков продължавахме да се срещаме със Стойчева, да слушаме музика. С кого се срещахме още? С много хора. От хората, които бяха около нас, мен даже никакво впечатление не ми остана. Изолирано живеехме, много изолирано.

— Вие споменахте за създаването на комитет за защита на Добруджа.

— Аз късно влязох в него, 27-а или 28-а година. Основа се полско-българското дружество. Излизаше полско-български вестник и библиотека. Той вземаше живо участие в тях.

— В редколегията влизат Боян Пенев, вие, Грабовски и още други?

— Един поляк имаше, Гжегожевски[19], и не помня кой още друг. Но има друго нещо — през 1917 година ние се разделихме с Боян Пенев. Ние се разделихме поради едно неприятно събитие. В нашия дом се вмъкна една жена и колкото и да се мъчех и смятах, че това е временно явление, изпаднах в тежко душевно състояние[20]. Тогаз Добруджа беше вече свободна, нали тя три години беше свободна — до 1918. Три години. Баща ми беше натоварен не помня от кой министър да направи ан-

кета за тригодишното управление на румънците в Добруджа. Той ме взе със себе си и пътувахме заедно. Аз много тежко изживях това нещо. А баща ми знаел това преди мен. Той се почувствува много обиден. Той толкова много направи за Боян Пенев. Много го обичаше. Това беше една от дъщерите на Милетич. То беше нещо, което го завъртя отвън. Аз много тежко го изживях, пътувах с баща си из Добруджа, записвах всички сведения. Той отпечата после една книга. След туй баща ми ме изпрати във Виена — края на 1917 година. Брат ми беше офицер и даде една част от парите, баща ми беше доста зле, защото имотът му беше конфискуван в Добруджа... А на Боян му беше мъчно, че заминавам, и настояваше да приема от него пари. Онова нещо трая само два месеца. Да, но аз не можех да се примиря, че това се случи. Беше първото ми изживяване от тоз род. Остана помежду ни кореспонденцията, приятелството, и то много голямо. Във Виена ми пращаше подстрочници от „Пан Тадеуш", които превеждах.

— Те излизат в антологията?

— Да! И така вървеше нашето приятелство. Изживях всичко много тежко. Не ми се искаше нищо да работя. Стихове не писах. А онова, което написах, не го показвах и печатах. 1919 или 1918 година умря майка му и той ми написа много страшно писмо. Пише — мама, казва, умря от силна меланхолия. Боян Пенев страдаше от меланхолия, наследство от майката. Понякога по десет дена не говореше нищо. Аз, като му знаех характера, всичко правех така, уж не забелязвам, уж не виждам. И така минаваше лесно. Но след като се разочарова в тая история, почна тежко да го изживява, изпадна в меланхолия. Пише ми тъжни писма, много тъжни писма, почти отчаян. И ми писа в едно от писмата — мама, каза, се помина, навярно и аз ще свърша като мама с мойта меланхолия и мойта самотност. Отговорих — ако наистина си така зле и ако аз мога да ти помогна нещо, аз ще се върна. Праща ми телеграма — върни се, моля ти се, веднага. Добре, но в тоз момент имах температура. Настинала бях, просто най-обикновена настинка, а професор Балабанов по това време беше във Виена. Идваше да ме види и като видя телеграмата, кипна. И казва — да, да, сега, защото му трябваш, връщай се непременно, болна не болна. И аз се върнах, върнах се! Писах кога ще се върна, че съм болна, часа и датата и че моля да ми се приготви една отделна стая. Той обаче ме посрещна така сърдечно, и то със сълзи, и казва: „Всичко това е недоразумение, ти си ми най-скъпият, най-близкият човек..." и тъй нататък,

както се говори. Беше много внимателен и в това време пак го извикаха в щаба на Втора армия ли... Тогава май издаваха „Войнишка библиотека". За нещо го извикаха на фронта. И от фронта се върна болен, тежко болен от дизентерия.

— Колко време прекара там?

— Не беше дълго там. Отиде за две недели или три недели и се върна тежко болен. Тежко болен...

— През 1920 година идваха у дома главният редактор на „Сръпски книжевни гласник", директорът на библиотеката, много интересни хора. Идваше Шишманов с Иван Вазов. И по едно време дойде Иван Бунин[21] със своята съпруга, княгиня ли беше, графиня ли... Името ѝ не съм запомнила. Те идваха два или три пъти у дома. Живееха в един хотел, не помня кой хотел. Боян пред Бунин каза: „Она тоже пишет стихи" — за мене, че пиша стихове. И Бунин много се заинтересува: „Прочетете ни нещо. Прочетете ни нещо!" И аз, понеже знам руски от майка си, от баща си, нали, направо на руски език им чета и след това на български, за да чуят музиката на стиха. Прочетох няколко стихотворения. И когато ги изпращахме, Боян вървеше с жена му, а зад тях вървяхме ний двамата, Бунин и аз. А преди туй още, когато аз прочетох стиховете, той се обърна към Боян Пенев и каза: „А вие, казва, подкрепяте ли я?" Боян се изчерви и нищо не отговори, защото се занимаваше само със себе си. Просто престана да се интересува даже пиша ли, или не пиша. Престанах да му казвам моите работи, живеех само с неговите. И аз да го спася от това неловко положение, казах: „Да, разбира се, разбира се. Само че той е много зает." Само толкоз.

Когато излязохме, по пътя той ми каза така: „Слушайте, вие трябва всеки ден, абсолютно всеки ден по нещо да пишете. Ако не ваше, ще преведете. Даже два реда да преведете, вие трябва непременно, винаги да бъдете в туй състояние на творчество. От него да не излизате. Излезете ли, след туй ви трябват усилия да се върнете." Викам: „А, кой знае от мене какво ще излезе?" Преди това бях много окуражена от Яворов. Но Боян Пенев през първите години беше толкова зает със себе си. Въобще той беше егоцентричен, доста субективен по характер въпреки големия дух и голямата си ерудиция. Това е абсолютно необходимо. И Боян може би затова за толкоз кратко време написа толкова много, защото не се раздаваше около себе си. Не се раздаваше! Аз много време загубих в живота си, защото се раздавах. Някой да се разболее, тичам по-скоро да му помагам. Всичкото това е вредно за един човек, да ка-

жем, който се е отдал на нещо, на едно свое призвание. Това го разправям като мой недостатък.

— Гьоте в разговорите си с Екерман развива същата теза. Казва, че големият творец не бива да се раздава.

— Да, да, не бива да се раздава. А пък Гьоте и Бетховен са били абсолютно различни. Бетховен пък е бил обратното. И двамата гении.

Този разговор с Бунин ми даде голям кураж. И аз казах кой знае какво ли ще излезе. Той вика: „Във вашите стихове — направо ми го каза — говори поет!“ Буквално така, негови думи. После се стеснявах да предам на Боян Пенев тоз разговор, стеснявах се. Не зная защо. Деветнайста година отидох в Трявна, защото пак почна у мен тази температура всеки ден, всеки ден... И отидох в Тревненския Балкан, Боян Пенев остана, пак от нещо страдаше. Вече не можех да разбера от какво и що. Мисля, че тази наследствена меланхолия го беше налегнала. После си мислеше, че ще умре на 45 години, защото точно на 45 умираха всичките му чичовци, лели от захарна болест. И си беше внушил. Умря наистина на 45 години, само че не от тази болест. На него му трябваше едно ново чувство, което да го освежи и измъкне от тая меланхолия. Един ден така, съвсем откровено, ми каза: „Разбери, че си ми най-близкият човек. Твойта съдба за мене е моя съдба. Но понякога става така, че ми трябва нещо ново. Сигурно, казва, от баща си го имам.“ Аз го разбирах, много добре го разбирах. Той не беше литератор само от книгите, а и натурата му беше такава. Нашето решение беше да живеем отделно, но да си останем близки. И до края си останахме близки.

— И така ние фактически стигнахме 1920 година.

— Да, двайста и двайсет и първа година! Почва вече и друго нещо. Излезе антологията „Полски поети“ — 1921. Той много се радваше. Излезе „Анхели“, малко по-късно — 1925 година, но работех над нея 1923 и 24 година. Всичко това беше във връзка с полско-българското дружество. Деветстотин и двайста или двайсет и първа аз получих първата литературна награда.

— Къде?

— В България. Първата литературна награда. В журито беше професор Балабанов. Дадоха ми наградата за стиховете и за първите разкази, излезли после в книгата „Някога“.

— Да, но книгата излиза 1924 година.

— Не, двайсет и четвърта излезе книгата, а първите разкази са печатани в „Златорог“ 1921, 22, 23. Точно тогава по-

лучих награда за тия първи разкази и циклите стихове „Ветрове“. Мисля, че този цикъл беше споменат.

— Коя година беше това?

— Двайсет и първа в края. С парите от наградата заминах за Полша. Но вече отпечатах „Полски поети“. Всички характеристики ми ги даваха Грабовски и Боян, двамата.

— Има характеристики, които вие сте писали.

— Всички характеристики аз ги писах, защото Грабовски ми даде разни антологии и аз взимах материалите оттам и ги преработвах по своему.

— Но не сте били в Полша, когато сте правили антологията? По-късно отидохте?

— Не! Аз още не бях в Полша. Един ден, не помня коя година, прочетох „Моята вечерна песен“ на Ян Каспрович в някаква полска антология, която Грабовски ми даде. И в такъв възторг изпаднах, че три дни и три нощи не излязох от леглото си. Майка ми ми носеше мляко и казваше: „Ти ще умреш тука в туй легло с туй писане. Преведох тая поема, а тя е голяма, не знам дали не беше 15 страници. Когато я свърших, ми трепереха пръстите на ръцете, не можех да държа чашата. Тя влезе в антологията, нали? Сега с тая антология аз отидох в Полша.

— Това коя година беше вече?

— 1921. Каква егоистка съм била, и досега го сънувам това. Много пъти до физическа болка ме боли, че аз от тия пари не се сетих да отделя да дам на баща си и на мама една сума. А те живееха доста тежко, зле. Живеехме заедно наистина, на ул. „Солун“ 7, в един апартамент от пет стаи. Баща ми казваше: „Къде заминаваш, получила си малко пари, облечи се. Де да знаеш, утре можеш да се разболееш, ние вече не можем да ти помагаме, ний самите нямаме нищо.“ „Не — викам, — папа, аз ще замина, аз ще замина. Искам да изуча хубаво полски език, ще държа там сказки. Искам да се срещна с тоз поет, който е написал „Моята вечерна песен“. И ако има още негови творби, ще ги преведа.“ И баща ми ме изпрати така, доста оскърбен. И лекомислена ме нарече. Ти да не видиш пара в ръцете си, ти веднага трябва да я изхарчиш само за себе си. И беше прав! Досега ме боли. Как през ум не ми мина — отдели две-три хиляди, дай на тях, пък с осем замини! Не! Толкова бяхме свикнали баща ни да ни дава, че през ум не ми минаваше, че ний трябва да му дадем. По-късно, едва 1924 година, това нещо го разбрах и почнах да им помагам, защото вече бях на работа и можех да им помагам.

Когато пристигнах във Варшава, отидох на гости на първия секретар, който беше в полската легация в София. Бях се сближила с жена му и с него, много бяхме близки. И те ме поканиха и аз направо у тях отидох. Тогава имаше един много известен журналист Василевски, който уреждаше всеки месец големи чайове. Идваха големи писатели. Там се запознах значи с Ян Каспрович. А преди това вече всички знаеха, че аз съм превела „Моята вечерна песен", защото тези, у които аз гостувах, имаха връзки с писатели и журналисти. И запознанството с Каспрович очаквах с такова нетърпение, представях си го — какъв ли ще е той, този поет? И ми представиха един човек, по наши понятия, с наши български изрази, един касапин. Точно така, точно тъй. И такъв вид имаше той, селянин. Ама селянин, ама селяндурин. И той, пийнал малко, ми каза: „А вий сте превели „Мойта вечерна песен"? Така ли? Че как сте имали кураж да преведете толкова нещо, мойте глупости?" Той винаги говореше за себе си с презрение, защото от 15 години не беше писал нищо. И с презрение към собственото си творчество говореше. И така в разговор вика: „Заповядайте у нас през лятото. Ние живеем близо до Закопане, имаме си, казва, една селска къща. Елате ни на гости." И ме покани. „Аз имам, вика, жена рускиня, тя ми е втора жена, първата тоя вагабонтин Пшибишевски ми я открадна и ме остави с две малки дечица. Намери се една рускиня, Маруся, с трийсет години по-млада от мене, и децата ми отгледа, и мене щастлив направи." Направо ми го каза. Викам: „Само рускините са способни на това." „Вярно. Само рускините. Нашите полякини са егоистки. Вие ще я видите Маруся." И така стана. Аз останах.

— Вие значи във Варшава се запознахте?

— Във Варшава. А той през това време превеждал много пиеси от Шекспир и четял лекции в Лодз, в университета. На връщане минах през Лодз и той ми уреди в университета една сказка за Иван Вазов. И отидох у тях на гости. Не знам обаче как да го намеря. На гарата ме посрещна Ян Парандовски, тогава той беше млад писател. Казвам: „Аз търся Ян Каспрович." „Е добре, казва, ще го намеря. В еди-коя си кръчма се събират писателите и сигурно е там." Отидохме ние в тая кръчма, влезе той вътре и след това излязоха двамата. И Ян Каспрович, който имаше сякаш гола глава, обаче с доста много коса, но беше толкова тънка, косъмчетата ѝ едва видими, такива тънки и руси, че му изглеждаше просто гола главата, а излезе с чело, оросено от пот. Пил ракия. От много ракия е

изпотеното чело: „Ах, это болгарка, болгарка!“ — И ме дръпнаха вътре. Той не каза „это боларка“, а по полски — „а, то та болгарка“. Значи това е българката. И взема телефона, и го чувам, като говори: „Марусьо, дойде българката. Приготви в моя кабинет дивана. Тя ще спи у нас!“ Аз след туй казвам: „Ама слушайте, не искам да ви безпокоя. В хотела ще намерим места.“ Добре, ама вече бях нощувала веднъж в хотел. През нощта имаше толкова много дървеници, че сложих един стол върху масата и седнах на стола, за да не ме полазят. А те от тавана падаха върху мене. Такова нещо страхотно! Стените бяха черни. И Парандовски му разправи за моето нещастие.

Посрещна ме една прекрасна млада жена с големи, големи сини очи. Много културна, тя печата дневниците за него[22]. Много интересни. Акад. Динеков ги е чел. Вика: „Дора Габе, аз вас повече ви познавам чрез дневниците на Маруся Каспрович, отколкото така.“ Тя има много писано и за Боян Пенев.

— Той се запознава чрез вас, нали?

— 1923—1924 година, когато чете лекции, им отиде на гости. И там се сближиха много. Значи на другата година (1923) отидох в Каспровичови на село. Седях два месеца. Всяка вечер той четеше „Химните“ на жена си и на мен. Но още в Лодз, когато ме сложиха да спя на миндера в неговия кабинет, ако знаете само какво чувствувах! Викам, той ако не ме вдъхнови да ги преведа... И действително това са може би най-хубавите преводи, които имам. Там изкарахме не помня колко време и се върнах. Щом отпечатах всичките „Химни“, пратих на Боян, който беше в Полша. И той ми отговаря. Имам едно писмо, аз го пазя, някой път мога да ви го прочета. С Пшибишевски се намерили, запознали и се сближили. Много интересно и хумористично пише за него и за жена му. Жена му е именно първата жена на Каспрович. „Та аз, казва, им чета българския превод, а те повтарят полския.“ До такава степен се покриваха преводът и оригиналът. Това ми беше голяма радост и награда за моя труд. Но как превеждах? Значи вечерта на Маруся и на мен Ян чете „Химна“, чете го, нали? На заранта в ушите си имам още ритъма и музиката. Чета полския текст, обаче ми звучат ритъмът и музиката. И ги превеждам в същия ритъм, в същата музика.

— Значи вие знаехте добре полски, за да не се нуждаете от подстрочници?

— Е да, научих вече доста добре полски. Нали вече бях

няколко месеца във Варшава, лесно се справях с езика. Боян Пенев е моят учител по полски език. Когато бяхме първия път във Варшава, той тогава почна да ме учи. Четеше той, а аз не помня какво работех. Това беше значи 13-а година и той изведнъж стана и почна да се разхожда неспокоен из стаята. Викам: „Какво ти стана?“ „Ах — казва, — да знаеш какво велико нещо прочетох!“ А той прочел началото на „Задушница“. И каза: „Трябва да научиш полски да четеш в оригинал. Това са непреводими работи.“ И тогава почна да ми преподава. А пък аз много бърже уча езици. Мен един месец ми стига, да почна да дърдоря.

И така да се върнем. Всяка сутрин превеждах. Останах около два месеца. И тия „химни“ бяха вече в мене. И много лесно, така лесно ми беше: Тия мъчни химни. Нямате си представа как ми беше лесно. Благодарение на това, че работих заедно с автора.

— После не му ли ги четяхте да чуе как звучат на български?

— Да, четях му и той ми повтаря на полски. И вика: „Какво си направила, това е същото.“ Много пъти съм посочвала на преводачи, че със самия автор, когато превеждаш, е друго. Върнах се аз в България, 23-а година. Тогава трябваше да крия брата на Боян Пенев. Аз го криех и 19-а година, имаше железничарска стачка ли? Даваше ми даже някакви материали, и аз не ги знам какви са, да крия. Не смеех да погледна. В пианото си ги криех — намерих начин да вдигна платното отзад и там долу ги държах. През 1923 година също го крих.

— Септемврийското въстание.

— Да, да. Двайсет и трета година решиха да пратят Никола Пенев в Белград. И той замина. Замина и пропадна. Никакво известие. Етърва ми идва, плаче. Викам: „Слушай, иди кажи на вашите хора, че аз ще отида в Белград.“ А Боян Пенев беше в Полша. „Ще отида в Белград, аз познавам там редактора на „Сръпски книжевен гласник“, директора на библиотеката. Те ще ми помогнат да го намерим по някакъв начин.“ Така си въобразявах, че ще мога. И тя отишла и казала. Върна се след известно време и каза: „Съгласни са да те изпратят. Ще почакаш до окончателно решение.“ В това време Боян Пенев пристига, етърва ми да вземе да му каже и той отива и съобщава: „Аз не позволявам жена ми да замине. Тя е млада и е опасно за нея.“ Тя идва и казва: „Отказаха да заминеш.“

— Ама не ви каза, че Боян Пенев е говорил.

— Тя не ми каза. Тя не ми каза нищо. Аз това го узнах след Девети септември. Веднъж в Банкя дойде Никола Пенев с жена си. И аз се сетих, и даже Каралийчев и жена му бяха там. Викам: — Бе, Величке, спомняш ли си... така и така. Защо ми отказаха Централният комитет? — Ами Боян, вика, развали всичко. Той, вика, отиде. — Ами, викам, отде знаеше Боян? — Ами аз, вика... — Ами защо ти трябваше?... И тъй нататък. Както и да е! Но той се върна. Аз вече не знам по какви пътища се върна и как се върна.

Около Септемврийското въстание той беше арестуван вечерта преди въстанието, когато Централният комитет се събра и взе решение за въстание. Арестуваха ги у една акушерка, Златева ли, как се казваше. И него, и Кабакчиев заедно ги арестуваха. Ходих да го диря на другия ден в четвърти участък. Та ме задържаха цял ден. „Каква сте вие, за какво го дирите.“ „Ами, викам, снаха.“ „Снаха не е роднина.“ Името ми все пак малко го знаеха. А там войници, стражари... не знаеха, разбира се, коя съм, що съм. Задържаха ме до вечерта, после ме пуснаха. И даже ми разрешиха на другия ден да му занеса храна. Носих му храна. След това ги съдиха. И аз бях свидетелка на Никола Пенев в съда.

— Това значи е било 24 година, след Септемврийското въстание.

— Да, след Септемврийското, разбира се. Нямаше ги ни Георги Димитров, ни Васил Коларов. Но аз го криех още преди това. Той беше около десет дена у дома. Интересно, че професор Казанджиев знаеше и ми помагаше да го крием. Величка — жена му — ми донесе един ден цял куп някакви документи, които пак скрихме в пианото заедно с Казанджиев. Той не беше комунист и аз не бях, обаче атмосферата, в която попаднах, оказа своето въздействие. Никола Пенев донасяше, когато партията беше легална, изборни бюлетини и Боян гласуваше винаги за комунистическата партия. Винаги! Брат му известно време беше народен представител. Та с тия работи така минаваше известно време, известни години, грижи.

През 1924 година Боян Пенев се върна. Съдиха Никола Пенев. Боян живееше у една рускиня, една стара жена, която беше на всички ни, тъй да се каже, като майка. Соничка я наричахме всички. Много писатели там ходеха. И Боян живееше в една от тези стаи. Понякога идваше, понякога аз отивах. Аз у Соничка отивах редовно, от много години с нея бях близка. И родителите ми бяха близки. И когато той се върна от Полша, бях у Соничка. Тя ми каза, че имам температура. Когато я

измери, аз имах 38 градуса. И не ме освави да си отида. Постла ми в стаята. Тя винаги имаше две легла в стаята. Аз лежах. И в това време се чука на вратата, влиза Боян Пенев. „О, добре дошъл от Полша.“ Като ме видя мене: „А, много ти здраве от Маруся!“ Те се скарали, защото в момента, когато отива в Лодз, Ян Каспрович е на село. Той вече е пенсионер. Изглежда, че Ян е разбрал, че има нещо. А Боян беше много интересен. Самият Ян го обожаваше просто. Защото Боян, когато е отишъл у тях, те имаха един стар хармониум. Боян само един час си играл с хармониума. Той има различни регистри. За един час изучил хармониума и почнал да импровизира. Боян Пенев импровизираше... То беше свръхестествено нещо неговото импровизиране. Мислиш, че кой знае какъв гениален композитор свири, а това е негово. И започнал да свири на тоя хармониум. Ян Каспрович слуша с часове. Не го пуща: да му свири, да му свири, да му свири. И много го обичаше. Маруся, която беше вярна съпруга на своя мъж, въпреки че той беше тежък характер, го боготвореше. Тя от момиченце, от мъничка мечтаеше да се посвети на някакъв голям писател. Тя много тежко живя, защото двете дъщери пораснаха и много я мразеха, че ако не била тя, майка им щяла да се върне и тъй нататък. Мразеха я, колкото и тя да се жертвуваше за тях, те не можеха да я разберат. Ян даже много пъти говореше, понеже с Маруся бяхме връстници, млади, казваше: „Не мога да търпя стари баби!“ Макар че беше стар. А „Химните“ е написал от мъка, когато го е напуснала жена му.

— Обичал я много.

— Да, много я обичал. Та къде бяхме? А, вечерта у Соничка. И там стана нещо фатално. Тъй както с Яворов оня разговор беше фатален, когато той ме попита: дали сте имали поне някое друго чувство и аз казах: не, само приятелско. Нали ви го казах това?

— Да, казахте ми го!

— Той имаше нужда от свобода. Имаше. А на мене ми казваше: „Когато сме заедно, ти живееш моя живот, ти трябва да си сама, за да твориш.“ И това е съвсем правилно. И ако има на нещо да благодаря в живота си, то е само на страданията. Те ми помогнаха. Щастието не ми помогна, въобще и не съм го имала. У мен щастието е винаги пропуснато. Така се случи с Яворов, така и с Боян. Аз мисля, че щастието не е в това, към което се стремим, а в това, което пропущаме. Да, да. Така е!

— Това беше 24-а година, а когато той почива в 1927 година, вие сте били в Швейцария.

— Не, в Белгия. Той си търсеше квартира, от Соничка зная, че е намерил. Тогава ми се обиди много. И след това вече се сближиха с Багряна. Най-после Багряна не е виновна за нищо, защото тя знаеше, че ние сме разделени, но че сме приятели. Ето пак приятели! Аз не бях влюбена в него — там е всичко. Аз го обичах, но не бях влюбена.

И така. Значи какво беше после? После работа. Нищо особено в живота ми нямаше. Помня, че се сближих с Йордан Стубел. Той беше един очарователен човек, пишеше стихове. И детски стихове после писа. Под мое влияние. Аз ги карах всичките да пишат детски стихове тогава, защото редактирах детската библиотека[23] към Министерството на просветата. Дотогава почти нямаше детска литература. Накарах го и видях, че у него има хумор. Той написа две книжки за един свинчок[24]. Толкова хумор, такива чудесни. Но той имаше и други стихове — „Сиротински песни". Ама прочетете ги вие, да видите какви чудни стихове. И днеска ги прочетете, да видите.

Сега, като бяхме в Хисаря, Славчо Красински непрекъснато само за него приказваше, за характера му. То беше нещо необикновено... Един поет в живота си. Той можеше да гладува и ако има малко пари в джоба си и се съберат другари, без да забележат, отива и плаща на всички. Останал без нищо се чувствува най-добре. Такъв един особен човек беше. После аполитичен. Не разбираше нищо от политика. Такъв един завеян, беше любимец на Владимир Василев, не излизаше от тях. И щом не е у тях, пращат да го викат. Все едно, че му беше брат, до такава степен. И никога не написа една критика за него — да не кажат, че защото много го обича, затуй пише. Стубел си пострада от тая негова обич. Да. Владимир Василев оказваше много лошо влияние над него. Не му позволяваше да чете. „Ти си — казва — толкова първичен, че ако вземеш да станеш образован и много културен, няма да можеш да пишеш." И това не е вярно. Това не е вярно. И там беше тая празнота, която не можеше да ме задоволи. Обаянието на младостта не компенсираше липсата на културата. Аз не можех просто един разговор да водя с него. А Владимир Василев все: „Ти ще го погубиш!"

През 1925 година Маруся пак ме повика в Полша. Когато Боян и Маруся са били в Лодз, Ян е получил удар. И Маруся моментално се връща от Лодз на село при него. Преди да замине, казала на Боян: „Ти си виновникът за това!" А той ѝ рекъл: „Колкото съм аз, толкова и ти си виновна." И се скарали и той се върна тогава. И тя го намира парализиран. Обаче

можеше да говори. Лекарите почнаха да го лекуват и той можеше, ако го хванеш подръка, мъничко да се движи. Ние се мъчехме така някак си да го вдигнем на леглото, да го сложим да обядва с нас, а докато обядва, му клюмваше пак главата. „Доро, да идеш да ми намериш едно цветенце!“ Той никога без живо цветенце не е бивал. Викам: „Ян, вънка има сняг.“ „Сняг! Не, намери ми!“ Отивам аз, ровя снега и намирам тревичка. Донасям му тревичката. „Ой, тревичка!“ — радва се и я слага на бутониерата си. Не може да я забоде, та трябва аз да му помогна да я забоде на бутониерата си. И ми казваше: „Ето, аз вече съм свършил човек и съм свършил поет! След „Химните“ нищо не съм написал.“ Аз се връщам и Маруся ми пише: „След като ти си отиде, Ян ми каза: „Дора ми върна „Химните“ и като ми върна „Химните“, ми върна мъката, защо не мога да пиша. Знаеш ли, има нещо в мене. Аз ще ти продиктувам, а ти виж дали струва.“ И както лежи, всеки ден ѝ диктува по една балада в съвършени стихове. И тя ги записва. Можете си представи! Това е единствен случай в литературата. Готови стихове в него. И излиза една цяла книга с тия балади под заглавие „Моят свят“. Тя ми изпраща, чета ги тия балади, и от „Химните“ са по-хубави. Такова чудно нещо! И един ден получавам телеграма, 1926 година: „Ян се помина, много ми е тежко, ако можеш, ела.“ И аз отидох, след смъртта му вече. Ходехме на гроба му. Поседях малко, докато я поуспокоя, и се върнах. И ето и двайсет и шеста година мина.

През 1927 година основахме ПЕН-клуба. Много полски писатели продължаваха да идват при Маруся, защото техният дом е на 2,5 км от Закопане, известен курорт. И щом дойде някой, веднага идва у тях вкъщи. И те ме питаха дали имаме ПЕН-клуб. Аз казах, че нямаме. Непременно да си основете. Дадоха ми указание и аз, като се върнах, казах в Съюза на писателите. Съюзът на писателите нареди едно събрание и тогава се избра ръководство. Първият председател беше Шишманов, Балабанов беше секретар. Балабанов трябваше да замине на първия конгрес на ПЕН-клуба, за нас първия, в Брюксел. И една нощ ме събужда и ми казва: „Пригответе се да заминете в Брюксел да ме заместите, че аз съм делегат, но не мога да замина.“ Нещо му пречеше. Аз имах паспорт, още не беше изтекъл срокът. Е, и заминах за Брюксел. Боян Пенев през цялото време, когато бяхме заедно, страдаше от някакви болки. И ний все мислехме, че това са болки в стомаха, в червата. И аз непрекъснато по лекари го водех и никой не каза, че това е апандисит. И в мое отсъствие, докато аз бях в Брюксел, те са му направили операция от апандисит.

— В коя болница?

— Карамихайлов, мисля. Не знам коя болница. Мисля, че самият Карамихайлов си е имал болница. Операцията била много сполучлива, даже сестра ми и зет ми, професор Казанджиев, са ходили да го видят. Вече е бил 6—7-и ден след операцията. Наближавало е даже да си отиде. Но заранта нещо се случило. И лекарят му казал да лежи неподвижно. Когато отишли нашите, изглежда много добре. След това дохождат други хора. Той не трябвало нито да говори, нито да се движи. Една емболия, съсирена кръв минава през сърцето и моментална смърт.

Когато аз се върнах от Брюксел, нищо не знаех. На гарата беше Стубел и още някой с него, сега не мога да си спомня кой. Не ме пущат да си отида вкъщи. Викам:

— Защо не ме пущате?

— Тука ще обядваш!

— Отде-накъде — викам, — мама ме чака. Защо ще обядвам тука? Бе какво сте омърлушени? Я ми кажете какво се е случило! Мама ли е, Боян ли е?

— О, значи вие имахте предчувствието?

— Да! А те казаха: „Вчера погребахме Боян.“ Това вече не мога да ви разправя, какво тежко нещо беше. Четири месеца лежах от мъка. Събуди се мойта милост към човека. Майчинската милост, сестринската. Аз, дето се грижех да не му е студено на краката и си казах: тука в тая студена земя лежи и тая пръст отгоре. Всичко туй у мен се пробуди и много тежко го изживях. Всичко това ви разправям, за да видите какво се е напластило в мене. Давам скица само на туй, което се е напластило. А пък как денонощно се е изживявало, това аз си зная. То е страхотна работа.

— Сега дейността на ПЕН-клуба...

— Ах, преди туй! Двайсет и шеста Стубел го изпратиха в Париж, командировка имаше за 4 или 6 месеца. Багряна имаше след него. Същевременно и моят зет и сестра ми, и Катето малка, 10-годишна, бяха в Париж. Баща ми не беше добре и аз не можех да го оставя, а те все ми пишат ела, ела. Най-после баща ми се подобри, оставих хора да се грижат за него и заминах за Париж.

В Париж имаше българска колония. Там бяха Наджаков, Николай Райнов с жена си и двете момчета, Богомил и малкият му брат, Стубел и кои още... Поканиха ме от „Екол де лаго да ориенте“, това е филиалът от Колеж де Франс, от университета на ул. „Лил“ (даже помня номера — 2), поканиха

ме, ако мога, да изнеса една сказка за българската литература. Тогава проф. Казанджиев ми каза: съгласи се. Викам, как ще се съглася. А то беше времето, когато страшно се пишеше против България — че в България се избиват едни други, че по улиците се застрелват хората. И въобще много се пишеше и говореше против България[25]. Беше говорила преди това Ана Карима против правителството, но тя не умееше и някак си несръчно е говорила, та слушателите разбрали, че самият народ е такъв. И тогава Наджаков и другите викат: ама хайде прочетете, прочетете... — Ама, викам, вий мъже за какво сте? Прочетете вие една сказка, защо аз? — Ама ние не знаем така добре френски. — А пък съм завършила, нали, във Франция? Както и да е, съветвахме се с Казанджиев каква сказка да прочета. Викам: „Виж какво, аз мисля да дам съдбата, нашата съдба, нашата действителност, сегашната и миналата и въобще от Освобождението досега. Как нашите поети са живели в тая тежка действителност.“ И започнах от Ботев и Димчо Дебелянов, Смирненски, Гео Милев, Пенчо Славейков, Яворов — всички рано загинали.

— Димитър Бояджиев?

— Не, него го нямах. Тия, които ви споменах. И давам тая действителност: репарациите, положението в страната е тежко, сиромашия след войните, България ограбена. Имах свободата да говоря. И тая сказка излезе сполучлива, изглежда. Защото после три години подред получавах покана да чета там сказки. Значи 26-а, 27-а, 28-а. Едва 1929 година, когато получих покана от Славянския комитет в Париж, се съгласих. Бях влязла в Добруджанската организация, но там аз бях формално, исках да си направя пропаганда за Добруджа в Париж. И си казах: аз мога да говоря за Йордан Йовков и говорих за Йордан Йовков и за Добруджа. Съгласих се, обаче нямах пари. Ние живеехме така зле. Представа нямате. Багряна и мен ни уволниха.

— Коя година?

— Ами като почнете 1926, 1927, 1928. Уволнени. Багряна даже беше писала някъде, че един ден могат да я видят обесена на телеграфен стълб пред Министерството на просветата[26]. Сама щяла да се самообеси. Въобще беше гладория. Ние двете с нея с какво се занимавахме: пътувахме по цяла България и четяхме сказки с вход. Съберем си една сума и с тая сума живеем няколко месеца. Това беше животът ни! Ах, колко има да се разправя за нашия живот. То едно ли е, две ли?

— Трябва да се напише. Минава време, забравя се.

— Да, аз спомените си ще напиша! И тогава отидох и четох. Четири сказки четох[27]. Там бяха Йордан Иванов, Багряна, Владимир Полянов от българите, а другите бяха французи, които учат български и се интересуваха. Имаше съобщение във вестник „Таймс“ за това, че съм чела за България, и получавам от Лондон едно писмо от дружество „Средния и Далечния изток“, тъй се казваше.

Председателят му се казваше Бойл, беше идвал в България. И ми пращат покана да чета сказка в Лондон. А аз имах толкова пари, колкото да се върна в България. Съвещаваме се — там беше и Славчето Славейкова, тогава и Багряна. А аз тогава отидох със свои пари. Ако бях се обадила в министерството, щяха да ми дадат нещо, обаче Казанджиев ми каза: „Не ти трябва да вземаш нищо от министерството, защото после ще се каже, че с министерски пари си заминала.“

Взех от Фаденхехт 10 хиляди. Аз на два пъти взимах от него пари назаем. Добре, аз заминах с тия пари. И какво се оказа: за тия четири сказки французите ми платиха. Аз съвсем не знаех, че ще ми платят. За всяка сказка те платиха. Помня, че бяха хиляда и осемстотин франка. Много пари тогава! Ах, че като се облякох, че като си купих дрехи, че като се докарах, че като направих един гуляй. Бяха Багряна, композиторът Боян Икономов, имаше един студент Йосиф Йосифов, който ми помагаше, когато си преписвах сказките. Нямах и машина, всичко беше на ръка. И дадох гуляй, и помня, че страшно голяма сума отиде. От моя хонорар половината отиде за гуляй. Танцувахме нея вечер, много пихме, веселихме се много.

Свърши се хонорарът, свършиха се парите и изведнъж получавам покана от Лондон. А пък секретарката на лондонския ПЕН-клуб се привърза много към мене, Анриета Лесли се казваше. През 1927 година, нали бях на конгреса, там се запознах с нея. А пък в Брюксел имах, какво да ви кажа, успех, не знам защо имах успех. Аз там именно разправях за тежката съдба, за тия репарации, че ние, писателите, не можем да си купуваме техните книги. Господа, вие, които сте тука представители на 40 държави, ние не можем да си купуваме вашите книги, защото нас ни обремениха, ограбиха страната ни. Германците изнесоха с вагони каквото имахме. А нашите учени в университета не могат да си купят книгите на своите колеги и не знаят за последните научни постижения. Жорж Дюамел беше подпредседател не на ПЕН-клуба, а подпредседател на самия конгрес, а председател беше Голсуърти. И тогава той се обърна към цялата публика:

— Какво ще кажете, всички да пращаме по един екземпляр от нашите книги, когато излязат, на нашите приятели българи?

А Жорж Дюамел, след като свърши Голсуърти, каза:

— Дора Габе, съгласна ли сте?

Тогава аз станах и казах:

— Вижте, това има вид на милостиня. Колкото и да е бедна моята страна сега, то е временно явление. Ще се свършат войните, нашият народ е работен и всичкото това ще го надвиеме. Но аз бих предложила друго — да се вземе решение да пращаме едни на други книгите си в центровете, по един екземпляр във всеки от центровете. По тоя начин и ние ще получим вашите книги.

И Дюамел каза:

— Ама разбира се, ний милостиня не можем да ви даваме, ние не можем да ви обиждаме, ний ви уважаваме. Вий сте в едно тежко положение сега в тоз момент.

А колкото за учените, след войната има едно сдружение ли, комитет ли, за снабдяване с научна литература ония страни, които са пострадали от войната. Дадоха ми бюлетини за попълване какви книги са ни потребни. Аз, като се върнах в България, дадох бюлетините в университета, а те казали: кой я знае тази женска работа дали е вярна. Не попълнили нито един бюлетин и не използували нищо.

Когато ме изпратиха от нашия съюз на писателите и нашия ПЕН-клуб, макар че замествах Балабанов, ми казаха да поканя някой голям писател в България. Поканих Жорж Дюамел[28]. Той се беше върнал от Съветския съюз и беше написал шест-седем много хубави статии за Съветския съюз.

Преди това той искал да посети Полша. Добре, но тогава беше Пилсудски[29]... А Дюамел отиваше от страна в страна, за да посети политическите затворници, за да ги види в какво положение са. В Полша го върнали от границата. Те нямаха сметка, те имаха толкова много затворени комунисти и социалисти, толкова много затворници, че нямаха интерес да го допуснат. Пропъдиха го. Нашите, които угодничеха на царя и на правителството, също се възпротивиха. Станаха няколко души, от които дори един от големите ни писатели, и той каза така:

— Таквиз и ние знаем да ги връщаме от границата. Кой ти позволи да го каниш?

— Нали ми дадохте картбланш? — викам.

— Та ти такъв ли намери, дето ще дойде да ревизира нашите затвори?

А можете ли си представите какво беше в нашите затвори през двадесет и седма година. След атентата. И то стана причина да ги напусна. Излязох от съюза на писателите. Напуснах, всички ги напуснах. Викам — не искам да работя с никого. Толкова се възмутих. Такава работа да им свърша в Белгия, такъв човек да се съгласи да дойде и нашите не го щат. А после разбрах, че след като царицата е италианка, цар Борис е немец, правителството е такова, то се знае, че един Жорж Дюамел е неудобен. Обаче аз го поканих. Във Франция имаше емигранти земеделци. И тогава излезе редакторът на „Свободна реч", който с курсив написа статия против мене, че съм поканила такъв и такъв... „Ние не знаем в какви отношения е Дора Габе с него." Аз с Жорж Дюамел!? Мамо мила, Жорж Дюамел, който беше там със съпругата си, една от най-големите и красиви актриси във френзузкия театър. Като богиня! И такова мръсно нещо написа против мене. Аз, като го прочетох, викам: „Абе мен да ме резилят колко щат!" Защото бях обръгнала на клюките по мой адрес. Какви ли не клюки. Видели са ме през време на войната подръка с брат ми, офицер беше, напущам Боян Пенев, бягам с един офицер. Какво бе, то страшно нещо! Измислици. Както и да е. Те вземали, че дали вестника на Жорж Дюамел.

— Земеделските емигранти?

— Емигрантите. А професор Шишманов беше на мнение да наложи идването му. Добре, ама нямаше го Шишманов в тоз момент, беше някъде, не знам къде. И сега слушайте. Това беше страшна работа. Да вземат да пратят на тоя човек писмо. Не само да пратят, ами да му го преведат тоя подлистник, тази статия с курсив. Той ми пише писмо: „Не се безпокойте, Дора Габе. Ще дойде време, когато ще бъде много просто и лесно да дойда да стисна ръката на българския народ." Такова писмо. Къде е туй писмо, и досега не мога да го намеря. Боже, и досега му помня почерка. Показах го в ПЕН-клуба после. Дойде си Шишманов и му показах писмото.

— Вий отговорихте ли му?

— Да — викам, — отговорих, отговорих му да отложи своето идване. Но те вече успели, земеделците, да му покажат статията.

— Как — вика, — какъв позор, какъв срам за нас!

И това също беше едно тежко изживяване. Аз се бях така отвратила от всички, все пак тогава бях сравнително млада. Но по природа съм оптимистка и всичко надвивах. Затуй имах и тъжни стихове. Аз имах много тъжни, ако си спомняте в „Из-

брани творби“ първия период. А тогава имаше и друго събитие. Ние заминахме двете с Багряна в Белград, когато България и Югославия бяха на нож.

— Коя година е било това?

— А че знам ли коя беше! Коя беше това нещо? Коя година е било? Трябва да намеря вестника. Коста Константинов писа срещу нас двете[30]. А пък аз четях стихове за Добруджа, а Багряна чете „Пиринска песен“. И тогаз някой казал: Абе те са ги пратили тука пропаганда да правят.“ Ей такива едни работи.

Но какво стана с Лондон? Тази Анриета Лесли, секретарката на ПЕН-клуба, ми писа, така и така, дружеството на Средния и Далечния изток ви кани. Аз реших да замина, понеже в Лондон имам един чичо. Габе се казва.

— На баща ви брат?

— Не е брат, братов син, който дванайсетгодишен някой го завлякъл там. Способен, учил скулптура и полека-лека станал богат човек. Прави изящни мебели за дворци и за големи хотели. Той беше дошъл в България да види баща си, мисля, че през 20-а година. И казах: добре, ще отида у тях, а пък на връщане те ще ми дадат пари да се върна в България. Тия пари, които имах, пътните, си ги похарчих, за да си направя една много красива рокля. Имаше една българка шивачка, една много културна жена, която беше артистка шивачка. Тя взема от една голяма френска къща модела, а аз от разпродажба си намерих един черен копринен плат. В Париж има разпродажби на неща, които са много скъпи и които, да кажем, след една седмица вече не са модерни — ще ги купите на една десета от цената. И тя ми уши прекрасна рокля.

— Да не е тази, с която сте на портрета?

— Не е тази. Тази също тя е шила. Но тя е по-късно шита. И така! Отидох аз и те ми уредиха сказка. Аз отидох с тази рокля. Сложили ми един малък подиум, един ясносин фотьойл и една лампичка с ясносин абажур и само аз осветена. И това е ПЕН-клубът. Салонът на ПЕН-клуба и досега е същият. Като бях преди три години в Лондон, същото здание, доста остаряло, но същото. А то беше много интересно здание, защото зад мене имаше една стая, в която растеше едно дърво, посадено още преди да се построи зданието. И го оставили вътре в стаята и неговите клони покриваха един стъклен таван. Фантастично, красота! И аз там четох. И дадох преводи. Професор Мазон[31] ми помогна да преведем Яворов, да преведем Багряна, аз там четох стихове на Багряна и много други.

— На английски?

— Не, не, аз не знам английски, всичко на френски. Дойдоха хора, които знаят френски, нали. След това получих много покани. Моят чичо, аз го наричах братовчед, не знам защо, и той присъствуваше. И записваше в един тефтер покани, покани, за обеди, за вечери, за не знам какво. А то имаше мъгли. Получих страшна невралгия в гърба си, та всички покани отказах, разболях се. Тогава ми даде една вечеря Голсуърти, беше председател на английския ПЕН-клуб. Те имаха такъв ред, когато дойде писател гостенин, трябва да чака реда си, за да бъде поканен. Преди мене имало една холандка, след нея беше моят ред. Имах една вечеря много интересна. Преди известно време в Съюза на писателите разказвах спомени за Голсуърти. Разправих за ПЕН-клуба, за отношението му към България и неговата галантност.

— Слушайте — казвам, — нали обикновено се говори, че даден писател, дори и най-великият, претърпява някакво влияние отнякъде. Вие имахте ли някакво влияние?

— Да — казва, — от Толстой и от Достоевски!

Така, просто тия две имена ми даде. След туй, както си му е редът, председателят трябва да стане и да каже за госта нещо. И той стана и каза, че ме знае само от конгреса, че съм държала някаква трогателна реч. „Обаче — казва — за нейните творби нищо не зная. Признавам ви, нищо не съм чел. Имате ли, Дора Габе, на английски нещо преведено?“ Викам: „За жалост нямам.“ „Тогава, вика, вижте всички, моля ви, погледнете я!“ Аз стоя, те всички ме поглеждат. Ако беше се продънила земята, щях да падна. Те ме гледат и чакат. И той вика: „Вижте, способна ли е тя да напише нещо лошо?“ Викам, гледай, голям човек, знае какво да каже и ми дойде на ума една поговорка: „Лъжа е, ама повтори го, че хубаво ми става. . .“

Така се смя. Ние, викам, имаме чудни поговорки. И после имаше разговор за България и тъй нататък. Аз трябваше да отговарям. Та това са незабравими вечери. Седем пъти бях в Британския музей и проучвах всички култури, като почнеш от египетската и свършиш с най-последната, и пак не можах всичко да видя. Много трудно ми беше — не знам езика, трябваше да ме водят децата на моя братовчед. Останах един месец там. Върнах се, пък те ми напълниха цял куфар с нови дрехи. Едно бельо, каквото не съм сънувала, едни рокли, палта, обуща, шапки — всичко. Обаче не се сетиха да ми предложат пари за връщане в България. Просто не се сетиха. Качвам се вече във

влака и нали след това ще взема парахода, дават ми едни десет лири: „На, вика, че може по пътя да си купиш нещо.“ Викам: „Че какво има да купувам!“ А билет ми купиха до Париж. Връщам се в Париж. Всичко ми е там. Но от Париж за България... знаете ли, богатите хора не се сещат, че друг може да няма пари. Пък и аз се държах малко като граннддама. Нали ме кани едно таквоз голямо дружество. А, забравих да ви кажа още, че тогава в легацията беше Хаджимишев[32].

— Панчо Хаджимишев?

— Да. Наш пълномощен министър, и на Стамболийски дъщерята[33] работи в Лондон. И те бяха на сказката, обаче си отидоха. Защо не съм споменала, че Стамболийски е поет. Изглежда, че са разпространявали такива хвалби за баща си. Кой ги знае? Та там имах големи огорчения. В легацията ми направиха бележка.

— Това да не е по времето на земеделския режим?

— Не зная. Не съм даже и мислила. То не беше земеделският режим, но дъщерята на Стамболийски работеше в легацията.

Върнах се в Париж. И сега тия лири и тия франкове, това, което имах в ръцете си, с него не мога да се върна в България. А Славчето да вземе да напише тука писмо на един, който беше приятел на Багряна: „Дора е тука, върна се от Лондон, пари няма да се върне, събери между приятели. Тя, като се върне, ще ви се разплати.“ Той да вземе да каже в министерството. Аз, дето не исках оттам пари да вземам, и веднъж в легацията ме викат. „Получихте 15 хиляди лева, не знам колко франка.“ Ами сега! Какво стана? И Славчето ми признава. Пък аз вече съм без пари, защото минаха дни. И спя с нея в един креват в нейния хотел. Нямам къде да живея, нямам с какво да се върна. Пари нямам. Та с тия пари се върнах и отидох в министерството. Викам, аз ще ви ги върна. А Найденов беше тогава министър, добър човек беше.

— Кой Найденов?

— Тъй се казваше министърът на просветата. „Ах, казва, да ни обидите вие нас. Сказки да четете във Франция и да сте получавали три години подред покани и да не ни кажете. Как може такова нещо? И сега искате и да ни върнете тия пари? Защо сте такава горда?“ И аз си рекох, хайде да не се разправям! Ей така — ту едно, ту друго. И все така. И никога не знам какво е да бъда щастлива. Личен живот нямах.

— То изглежда, че общественикът, творецът, няма личен живот.

— Другарко Габе, аз ви моля да разкажете за вашите сказки. У нас и в чужбина.

— Сказките ми, ако ги съберете, са над сто.

— Къде са публикувани?

— Никъде. Нито една моя сказка не е публикувана.

— Това, което е поместено в сборника „Българските писатели за литературния труд“ — по проблемите на детската литература, откъде е взето?

— А, това е четено в Брюксел на един конгрес.

— А къде е печатано?

— Не знам!

— Откъде е взет този откъс?

— Дали не е в списанието на Георги Цанев „Изкуство и критика“[34]! Предполагам там да е. Пътувахме из цялата страна и четяхме стихове и сказки. Нямахме от какво да живеем. Аз правех пропаганда за Добруджа. Въобще въпросът за Добруджа ми отне много години. От 1928 до 1940, когато тя бе освободена. После идваха бежанци. Тук имаше организация, която ги настаняваше. В тази организация работеха много неприятни хора. Баща ми ми казваше — не ти трябва да работиш с тия хора. Но нямаше друг начин. Те разполагаха с печатен орган. След туй имаше хора, които проникват във вътрешността и занасят литература, материали. Аз ходех по квартали, по книжарници и издателства, събирах буквари, книги, читанки и ги изпращахме по селата. Много страдания, много разочарования от хората ми донесе тази организация. Изпращаха ми ученици, избягали оттам.

— Бихте ли назовали поне темите на сказките.

— Аз имам пет-шест сказки и обикалям много градове. Например „Елементи на народното творчество в нашата поезия“. Беше много интересна. Слушаха я много внимателно. Но един ден валеше много силен дъжд и на първия ред седяха осем души свещеници. Не помня къде беше това — в Габрово ли, в Червен бряг ли? Лято беше. Да се чудиш защо. А ние пристигнахме с Багряна много късно. И когато свърши, аз питам местните хора: „Какво е туй чудо — осем попа?“ А те ми викат: „То е, защото се сбърка афишът. Фалименти в народното творчество.“ Точно тъй беше — фалименти! Та осем попа.

— Това е много добре! Да искаш, не можеш го измисли. Освен тази сказка за „Съдбата на българските лирици“, която изнасяте в Париж, Лондон...

— И в Бърно, и в Прага. Двайсет и шеста година изнесох първата сказка в Париж. След това в разстояние на три го-

дини получавах всяка година покана от Славянския институт и от университета в Париж. Аз не можах да отида, защото нямах пари. Нямах пари нито да се облека, нито за пътни, нито за живеене. И намирах причини, че не съм добре, че съм болна. Двайсет и седма умряха баща ми, мъжът ми[35].

— В една и съща ли година починаха двамата?

— Да, да, три месеца ги деляха. Баща ми се помина първи. Най-после двайсет и девета година вземах голяма сума, не помня от какво, и назаем от проф. Фаденхехт. После, като се върнах, изплащането беше много трудно. Помагаха ми дъщерите и жена му да отложим по някой път плащането. И двайсет и девета година декември пак отидох в Париж. Някой ми казваше: „Абе защо не отидеш в Министерството на просветата и да кажеш, че имаш покана?“ Добре, ама проф. Казанджиев ми каза: „Не взимай! Ти имаш сега у себе си 35 хиляди, тогавашни пари, ще ти дадат от министерството още десет и ще се разчуе, че министерството те командировало. Не ти трябва!“ Там четох една сказка за Йордан Йовков, за да мога да говоря за Добруджа. Тогава проф. Мазон ми каза: „Недейте чете тази сказка. Ние сме в Антантата, ние сме приятели с Румъния.“ „Не, казах аз, не мога. Или няма да я чета, или ще я чета такава, каквато е.“ И аз я прочетох. Обаче за тази сказка за Йовков те не поканиха никакви студенти и аз имах една аудитория от 50 души само. Това втора сказка. Трета сказка по покана на Славянския комитет четох за Ян Каспрович в Париж.

— Като оценка на преводите, направени от вас, или върху цялото му творчество?

— Не, не! За цялото му творчество. За съдържание на „Химните“, и анализи правех.

— А това за детското творчество, което сте чели в Брюксел?

— То е друго нещо. То е изказване около кръглата маса. И на тази тема в една от залите аз го четох. Помня, Мария Майерова дойде и каза: „Аз не съм съгласна с всичко.“ Аз казах, че характерът на човека, зачатъците на този характер са вложени в детето. И ние трябва да ги доловим. Детето се ражда с тези зачатъци. След като ги доловим, трябва да видим кои от тях ще атакуваме и кои ще поощрим. Тогава отричаха наследствеността и ми възрази. Имаше много хубаво отношение към мене. Много се интересуваха от тази сказка.

— В нея намерих много интересни мисли за детската психология и свят.

— Аз например там развивам темата за смелостта и страха. Смелостта не е вродена. Вроден е страхът, най-първият инстинкт, най-големият. Обаче с постепенното надвиване на страха се придобива смелостта. Казанджиев ми беше дал, след като написах книгата „Някога", едно съчинение върху детската психика. Аз го четох много внимателно и оттам така имах известни знания. Но той ми много попречи, аз престанах непосредствено да пиша.

— Освен тези сказки нямате други?

— Ами, нали имах в Чехия?

— Да, когато четете за съдбата на българските лирици и пропускате Кирил Христов[36].

— Пропуснах го, защото не го считах за нещастен. Той не беше изганик, а доброволно напусна страната. Той се ожени и остана да живее при втората си жена. Той беше страшно меркантилен човек.

— Другарко Габе, не можем ли да намерим някъде тия сказки? Да възстановим ръкописи?

— Ще потърся. Аз имам покани, в които пишат заглавието на сказките. Имам извънредно много чуждестранни критики. В първата сказка аз давам хронологически нещастния живот на поетите от Ботев до онова време върху базата на нашата тежка действителност. Казвах и онова, което не можеше в България да се изнесе.

— Тук значи се проявява и вашата гражданска позиция?

— Да. Обаче всичко туй неосъзнато върху базата на една марксическа идеология. Но тази сказка беше така. Аз мисля, че я имам някъде. Аз взимам и външните обстоятелства, и вътрешните. Страната беше изпълнена с бежанци, сиромашия... Що ми се струва, че имам сказка и за Иван Вазов. Може би само един път съм я чела и съм я забравила.

— Аз онзи ден исках да ви питам за Клуба на жените писателки, който сте основали с Ана Каменова.

— Аз ли съм го основала? Не помня кой го основа. Поканиха ни да влезем в този клуб и ние с Багряна си приказвахме и с Ана Каменова, че трябва да подкрепим с нашите имена едно такова начинание. Някои от членуващите бяха съвършено неизвестни, а други въобще не бяха никакви писателки. Но това осмисляше живота им. Самата им дейност беше интересна. Не, разбира се, в някакъв обществен или национален смисъл. Събираха се, пиеха чай, четяха стихове, разкази.

— Освен Багряна и вас кои други са били още?

— Аз имам една снимка, ще ви я покажа. Всички сме фотографирани. И веднага ще ви кажа имената. На някои даже имената не помня. През фашистко време аз не ходех, защото имаше доста много между тия жени на страната на немците. Фани Мутафова[37] даже беше заявила, че ако чета там мои стихове, тя няма да стъпи. Издадохме два сборника, наречени „Сноп". И всяка от нас е дала нещо за тях. Аз имам стихове, Багряна има стихове. Други имат разкази. Там беше Мария Грубешлиева, Бленика. . .

— Яна Язова.

— Яна Язова, Санда Йовчева, Евгения Марс.

— Мара Белчева сигурно вече е починала?

— Да, това беше по-късно. Знаете ли, че днес има за Мара Белчева в читалище „Антон Страшимиров" на ул. „Иван Асен" тържество по случай стогодишнината ѝ? А, забравих, в „Сноп" имах стихове, а аз не ги взех да ги сложа в избраните. А там имаше хубави стихотворения. Имам го в архивата разкъсан, разпилян. В този „Сноп" бях напечатала впечатленията си от моето първо летене със самолет София — Атина. Това е нещо, което аз си доста обичам. С един от първите полски самолети „Льот", двумоторен. Малък самолет. Там е отпечатано. Връщането не го описвам. Отиването само.

— А връщането пак със самолет ли стана?

— Да, да, със същия самолет. Билетът ми за това пътуване беше подарък от поляците, от полската държава, за моите преводи. Затуй заминах, а тогава беше Димитър Шишманов пълномощен министър. А пък аз дружах и с него, и с жена му. Димитър Шишманов с моя брат в Женева заедно следваха. Брат ми беше болен от ишиас и Димитър Шишманов го лекуваше и се грижеше за него. Изобщо бяхме много близки. После, като стана главен секретар, по времето на Филов, той се пропи. Съвсем се пропи, просто не се помнеше, трепереше и ходеше. Навярно чувствуваше, че загива. Способен човек, извънредно културен.

— При такъв баща!

— При такъв баща, а и майка. И единствен син. Голяма култура имаше. Много жално за него.

— След Девети септември той е разстрелян?

— Да, да...

— Малко преди войната имаше нареждане за автори на учебници да не се допускат лица от небългарски произход. Буквари могат да съставят само българи и български подани-

ци. Министерството е имало предвид това, че някои автори са слагали произведения в буквариге с определено политическо съдържание. Въз основа на този параграф се забранява на небългари да вземат участие в съставянето им. Дотогава аз не съм съставяла буквари, обаче пълнеха буквариге с мои работи. И един ден дойде Христо Спасов при мене и каза, че не е справедливо те да печелят от буквариге чрез нашите творби, а ние нищо да нямаме. Аз живеех много тежко тогава. Цялата ми пенсия беше 1700 лв. месечно, а наемът ми беше 1300. Оставаха ми 400 лева за живеене. И аз се съгласих и вземах участие. Правят конкурс за буквар и нашият конкурент пропада. И той даде под съд министерството, че одобрило буквара на една полска еврейка. То беше един позорен процес. Мен по време на съда ме нарекоха свидетел. Не знам защо ме нарекоха свидетел, но целият процес легна върху мой гръб. Министерството на просветата имаше свой адвокат и авторът, чийто буквар пропадна, имаше също.

И се започна така:

— Дора Габе, кажете от кой произход сте? — А точно тогава започнаха да говорят за произхода. В същото време за произхода на този, дето ме съдеше, се говореше, че е куцовлах. И аз отговорих:

— Ами дайте да изследваме кръвта на всички тука, за да видим кой от какъв произход е. А съдията много сърдито извика:

— Кажете от кой произход сте?

Аз отговорих:

— Аз съм от еврейски произход, и то съвсем чист, без никаква примес. Баща ми е от рода на левитите. В целия негов род не е имало търговци, а само учители равини, хора, които имат чисто духовни интереси. Какво ви трябва друго? — попитах.

— Как се осмелихте вие да сложите името си върху буквара?

— Аз искам да попитам има ли стихове от Дора Габе в другия буквар — попита адвокатът на министерството.

— Има стихове от Дора Габе, само че аз съм ги сложил в проза — отговори пропадналият конкурент.

— Тогава ние ще ви дадем под съд, че променяте текстовете на Дора Габе, без да сте искали нейното съгласие.

— Аз забравих. Когато казах, че съм от чисто еврейски произход, прибавих: — Но ако Добруджа не е българска, тогава и аз не съм българка. — И като казах това, съдията из-

веднъж слезе от мястото и извика към адвоката на ищеца: — Стига! Стига толкоз! И спряха, и ме освободиха. И когато излязох, беше тъмно. Усетих, че някой върви пред мен. Изведнъж той каза: „Извинете! Искам да ви поздравя.“ Викам: „За какво?“ „Затова, че бяхте много смела, че признахте, че сте еврейка.“ Викам: „Никога не съм отричала.“ „А ние с моите близки дойдохме да видим как ще се отречете.“ Стисна ми ръката и си отиде.

В Лондон имам роднина. Върнах се в Париж и нямах пари да си отида в София. И спях със Славчето Славейкова в едно легло в хотела. И тогава Славчето написа до един адвокат да съберат пари от приятели, за да мога да се върна. И той или някой друг отива в министерството. И един ден ме повикаха в легацията и ми дадоха една сума, с която се разплатих. Стеснявах се да искам от моите роднини. Те дори и не можеха да си помислят, че аз като общественичка мога да чета сказки по чужбина, да съм писателка и да нямам пари да се върна. Затова и не попитаха за пари.

Трябва да си спомня за тия години още. Аз живеех, дето е сега един ресторант „Под липите“. Това беше едно таванско апартаментче. Наредих си го сама. Направих си кътчета в български стил. При мене живееше и моята майка. През него период аз писах стихове. Те влязоха в сборник „Лунатичка“.

— Тогава сте писали детските си работи — „Коледарче“, „Великден“ и т. н.

— Да, детските. Да, аз работих „Мълчаливи герои“ с генерал Тасев, у когото живеех. А, да, моите хазаи бяха един стар генерал и жена му. Бяха много добри хора. А този генерал беше прочут, че по време на Първата световна война, когато нашите били в Сърбия, така е покровителствувал сръбското население, че го наричали сръбска майка. Когато той се помина, тогава аз не живеех у тях, царят не изпрати венец. Него дворецът не го обичаше. Там много хубаво можеше да се работи. Много тежко живеехме. Нямахме средства. Майка ми не получаваше почти нищо. Освен това тя беше много тежко болна и аз я гледах. Мама оживя, но остана с някакъв недостатък. Загуби своята съобразителност, бърза реакция. През този период аз писах. Веднъж гостувах на моя приятелка в Пловдив, която ме заведе при една бабичка. Тя е дъщеря на капитан Райчо Николов.

— Това трийста година ли е?

— Може би 31-ва началото. И тя ми разказа за баща си.

За дипломата, която му е дал императорът. Показа ми едни дневници, пропадени от времето, пожълтели. И когато ми разправи за неговия подвиг, аз така пламнах, че я попитах дали би се съгласила да напиша нещо за баща ѝ. Тя даже се разплака. И аз, като се върнах в София, почнах да събирам материали и да проучвам. Пет-шест месеца събирах материали. Генерал Сарафов беше жив. Моят хазаин генерал Тасев, той ме насочваше: кои неща трябва да видя, с кои хора да се срещна. Той знаеше кои опълченци и негови съвременници са живи. По тоя начин доста много материали събрах. Когато дойде моментът да проучвам шипченските боеве, участието на императора, руските войски, трябваше обаче да следя само онния събития, които са във връзка с Райчо Николов. Тъй като той беше моят герой. Като дойде време да описвам шипченските боеве, генералът каза: „Тук вече аз съм твой учител.“ Начерта с тебешир долу в коридора цялата местност и две седмици проучвахме позициите. И той ме изпитваше. Такива мъчни въпроси ми задаваше, че аз в края на краищата бях изучила как вървяха сраженията, и почнах да имам усещане, че съм участничка. После ги описах с такава лекота. Но какво се получи. Никога не съм писала с такава лекота, както съм писала тази книга.

— Колко време я писахте?

— Писането месец и половина най-много. Даже и толкова не. Много по-бърже щях да я свърша, ако не беше друго събитие. Аз вървях с четвърта дружина, която я водеше Райчо Николов, и следях събитията. Но генерал Сарафов ми каза, че Райчо от четвърта дружина минал в десета и той не е бил на Шипка. Аз вече бях описала шипченските боеве. Върнах се вкъщи и казвам на генерала: „Свърши с мойта книга!“ Той доста се огорчи: „А сега какво ще правиш?“ Викам: „Не знам какво ще правя.“ Отидох си горе, разправих на майка си и така ми беше тежко. Плаках. Казвам: „Целият ми труд отиде нахалост.“ Тя вика: „Остави го тъй. Нали е повест.“ Викам: „Не! Лъжа тук не може да има. Трябва историческа правда.“ И през нощта не можах да спя и си казах: добре, всичко туй нали може някой на Райчо да му го разкаже. И така аз хвърлих в печката всичко, което бях написала.

— Само тази глава?

— Не само главата, там е доста дълго. Неговото отношение вече не е същото, затова предишният текст го махнах да не ми пречи. Но понеже наизуст знаех всичко, събитията как вървят, две недели проучване и едно написване. Тогава бях

млада, много млада и всичко беше свежо в главата ми, паметта ми. На моменти Райчо Николов ме издаваше. Издайнически действуваше, реагираше по начин, като че ли е бил там. И аз зачерквам, задрасквам и викам: това не може да бъде така. И доста трудности ми създаде, но в края на краищата генералът беше доволен. Всички глави трябваше да ги чета на него и той ми каже: това върви и това не върви. Ръкописа го вземаха военните и ми писаха, че не са намерили никакви грешки. Това беше за мене голяма радост и те издадоха първото издание. В голям тираж. Помня, че ми дадоха една такава сума и от първия аванс беше 10 хиляди. И колкото да ме е срам, трябва да ви кажа, че макар да не бях дете, а жена в най-хубавата си възраст, с лекомислието на жена отидох веднага в магазина, тогава „Търговска“ улица, където продаваха кожени работи. И си купих една сребърна лисица. Веднъж една другарка, която имаше сребърна лисица, ми я сложи на врата и ми каза: „Желая такава сребърна лисица да ти подари някой.“ И аз мечтаех, непрекъснато таех да имам сребърна лисица. И тая сребърна лисица струваше точно 10 хиляди. И всичките пари отидоха там. Когато се върнах, майка ми знаеше, че аз отивам за аванс, вижда, че идвам с голям пакет. Какво е това? Викам: „Знаеш ли, аз от аванса си купих сребърната лисица.“ И тя по руски каза: „Моя сумасшедшая дочь!“ След това тя излезе и отишла у сестра ми и ѝ казала: „Ти знаеш ли какво е направила Дора? Това и това. Не остави парите поне да пренощуват у дома.“ Досега го помня. Това е характерно за моето лекомислие.

— Според мен това не е лекомислие, а потребност от красиви неща.

— И от останалата сума, която получих, поръчах в същия магазин един английски костюм. Така хубаво ми стоеше. С него пътувах в чужбина. Това, което ви разказвам сега, е до трийсет и трета година.

Един ден в Алианса, дето е сега на площад „Славейков“ 2, от някое дружество ме поканиха да прочета сказката си за Ян Каспрович. Нали бях превела негови работи. Не мога да ви кажа коя година беше това. Трийста или трийсет и първа, а може би и по-рано. Но около тия години. И когато четях, видях, че на първия ред седи един възпълен рус човек, така, около петдесетгодишен, може би повече, който много внимателно слушаше. . .

— Телефонът звъни, другарко Габе.

— А, не мога да се отърва... Детските работи най-мъчно

се пишат. За най-малките от предучилищната възраст, за детските градини аз съм ги писала сутрин, като се събудя и не съм проникнала още в света, който ме заобикаля. И понякога аз си ги казвам на глас и почвам да се смея и майка ми влиза и вика: „С кого приказваше?“ Аз викам тъй и тъй. Тя имаше един израз „моя сумасшедшая дочь!“. А сега имам толкова грижи, сега сме така вплетени, като в паяжина омотани в обществени задължения... И туй, което хората наричат слава, аз го намирам, че е най-страшното нещо. Щом имаш такова силно желание някъде да избягаш, значи вече те е уморила тази слава.

— След като свърших, този човек се приближи до мене и ме заговори на френски, защото аз си четох сказката на френски. И ми каза, че той е пълномощният министър на Чехословакия и се казва Прокоп Макса, че е бил десет години пълномощен министър във Варшава и че е дошел, защото е поклонник на Ян Каспрович, и че много се радва, че се запознал. И ме покани у тях. Оттогава почнаха много често да ме канят жена му и той. Жена му почна да ме учи чешки. Понеже като ми прочете стихове от Иржи Волкер, аз бях във възторг от тях, помогнаха ми да ги преведа. Тя се казваше Маша Макса, дъщеря на много известен революционер. И двамата бяха много прогресивни. Много хубави хора бяха. Тяхната дъщеря Алена Макса е преводачка от български на чешки. Тези деца около десет години са живели в България. Дъщерята имаше трима сина. Когато германците влязоха в Прага, най-големият син се отрови. Годеницата му беше еврейка и той знаеше какво я чака. И се отрови. Това беше едно такова тежко нещо. После ще ви го разкажа, вече като му дойде времето.

Прокоп Макса имаше голямо желание да отида да видя Чехословакия. И така нареди, чрез кого не зная, но той беше много влиятелно лице тогава в Прага, беше един от най-културните пълномощни министри, които имаха те, нареди да бъда поканена от Славянския комитет да прочета две сказки — едната беше за Ян Каспрович, а другата за съдбата на българските лирици. И аз тогава пътувах до Чехословакия. Беше уредена и сказка в Бърненския университет. По прегледите във филмите са дали моя снимка и съобщение, че ще се чете такава и такава сказка. Студентите българи бяха дошли на сказката ми и така се радваха, че за пръв път идва там жена българка, която да чете сказка. И когато се върнах в Прага, запознах се с чешкия поет Витеслав Незвал, другар на Иржи Волкер. Иржи Волкер беше умрял, разбира се.

— Той умира 24-годишен.

— Незвал видял снимката. Беше пламнал, непрекъснато ме дириеше всеки ден и искаше да му прочета нещо от мен. Нямахме общ език. Аз не знаех нито една дума чешки. Той не знаеше никакъв език. Разбираше полски, разбираше руски. Даже и френски и немски разбираше, когато му се говори. И така чрез смешението на разни езици се разбрахме. И да му прочета нещо от мене! Видях, че със стиховете е трудно. И тогава — от книгата „Някога". Прочетох му един от разказите, който е най-късичкият, „Вечер". И както четях, най-много разбираше на полски, когато му четях, вика, ако аз я пишех тази фраза, тъй щях да я напиша. Така се шегувахме. Това беше в едно кафене „Славия". И като каза: ще я преведем на чешки тая книга, ще я преведем. И ние почнахме да я превеждаме заедно и станахме търсачи на думи. Трябваше да видите наоколо хората как са ни наблюдавали, после ни разправяха и на него са разправяли. Как изведнъж скачаме двамата или се смеем и се радваме. Това е, като сме дирили коя е думата и като сме я намерили, от радост сме извиквали и двамата. Така преведохме тая книга и тя е конгениален превод. Сега, когато аз чета свободно чешки и след като доста вече съм учила, Маша Макса беше ми помогнала, нали, като чета сега целия превод, трябва да ви кажа, че трябва да бъдеш поет като него. Защото той имаше усет, имаше цели стихотворни цикли детски, не за деца, а детски. Детски като жанр. Това е много голяма разлика — за деца и стихове детски. Както книгата „Някога" е детска, без да е за деца — за възрастни е. Там героите са деца, психиката им е детска, а е за възрастни. Децата няма да се интересуват от психика, трябва да им се даде нещо извън тях. И така се преведе тая книга. Срещата и запознанството ми с Незвал беше трийсет и втора година. Това е сигурно, защото излезе една книга след смъртта на Незвал, неговият дневник, и в този дневник той пише — 1932 г. се запознал с мене и с Багряна. Аз имах една приятелка, тази същата в Гренобъл, която ме учеше, Мари Морел, тя беше след войната изпратена в Прага като директор на библиотека. Дълго време бе ръководителка на тая библиотека, а след това си откри магазин за изящни изделия. И досега имам един гердан, който тя ми подари и струваше много скъпо. Когато четох сказката си в Бърно, тя ме придружаваше. Узнала от вестниците, прочела името ми и ме намери. И чехите видяха, че аз се познавам с нея, а те много я уважаваха. Тя им заявила, че всичко ще направи, за да пътува с нас. Аз, вика, аз я учех.

Френският ѝ език е от мене. Така им заявила. И тя пътуваше като гост с нас. Когато се запознах с Незвал и правехме преводите, аз живеех у Мари Морел, а Багряна живееше другаде. Прокоп Макса също беше издействувал и на нея да ѝ дадат покана. Оттам, след това ние пътувахме през Татрите. Аз разказвах ли ви го това? Сега го разказах на юбилея на Багряна. А, то е много интересно, ще ви го разкажа.

Значи то беше през същото време. По това време Кирил Христов живееше в Прага. И навсякъде е разправял, че е изгнаник. Той си отиде сам и се ожени за една чехкиня. А пълномощен министър беше Борис Вазов, брат на Иван Вазов. Съпругата му беше художничката Консулова-Вазова. Тя се помина преди две-три години.

— Аз гледах преди няколко години една нейна изложба.

— Да, тя беше даровита жена. Аз им гостувах. На другия ден след сказката се появи една статия в някакъв вестник, впечатление от мойта сказка, с такива ругатни и неприлични работи срещу мене, че даже имаше такъв един израз: „Идеше ми да си събуя обущата и да ги захвърля върху главата ѝ." Такова нещо имаше. Борис Вазов го е намерил сигурно, защото го домъкна вкъщи. Но преди туй дойде при мен да се извини професор Иржи, славист един, че редакторите не са знаели и някак си минала статията. И се извиняваше, извиняваше... Не знам какво го направиха, Кирил Христов дойде в легацията. И се извинява пред мене.

— Кирил Христов?

— Той, той подписан. „Искам, викам, да разбера причината. За какво ме мразите?" Той каза: „Аз не че ви мразя, аз кипнах." Викам: „За какво кипнахте?" „Защо, каза, вие говорихте за Пенчо Славейков, за „Кървава песен", а аз написах „Чеда на Балкана", за да унищожа „Кървава песен". И моите „Чеда на Балкана" стоят много по-високо от „Кървава песен", а вие не споменахте нито за моето изгнание, нито за поемата ми." Викам: „Вижте какво, нали аз говоря за ония поети, които пострадаха от нашата тежка действителност. Като почнеш от Ботев, та Димчо Дебелянов, та Смирненски и нататък вървях. А вие сте жив и здрав и бъдете жив и здрав. И като говоря за съдбата на Пенчо Славейков, който наистина беше изгнаник и умря като такъв, ами, разбира се, ще спомена за „Кървава песен"!" А той: „Хайде да забравим това!" И след туй стана много любезен. Това вече е един инцидент, характерен за него.

— Аз съм му чел „Затрупана София".

— Не съм я чела, защото не мога. То навярно е само клюкарство и злоба. Ужасен характер. Една картичка бях намерила в архивата на Боян между писмата. В нея пише: „Ако не ми пратите 100 лева, ще се самоубия и вие ще бъдете виновен за мойта смърт.“ Пише на Пенчо Славейков.

Сега да ви опиша нашето пътуване с Багряна из Татрите. Сега така. Незвал си замина в Бърно, мисля, в някакво село, дето живеят родителите му, а ние с Багряна се канехме да отиваме на гости в Полша при жената на Ян Каспрович, Маруся. Маруся ми изпрати покана и аз ѝ писах, че и Багряна е тука и тя отговори: „Вземи и Багряна със себе си. Кажи, че я каня.“ И нямахме пари. Точно парите ни останаха, колкото да се върнем в България. Дойде моментът да заминаваме и правим сметка. И оставяме точно пари от Полша за България: колко ще ни струва долу-горе. Искаме с автобус през чешките Татри да отидем в Полша. Прокоп Макса беше случайно за един-два дена в Прага и му разправяме за нашия план. И той ни вика: чудесно. И той ни даде идеята да пътуваме така. И казва: „Там има много красиви курорти по цялата граница и трябва да ги видите. И като отидете там, слезте в хотел „Прага“. Там ще пренощувате.“ Нареди да ни дадат безплатен билет до границата и ние тръгнахме. Стигнахме до хотел „Прага“ и си викаме: „Колко пари имаме в ръцете си? Това, което имаме, е толкова малко. Какво ще правим?“ Решихме да поискаме на най-горния етаж стая, като смятахме, че тя е най-евтина. И една стая за двете. Вечерта чуваме, че долу има музика. Не смеем да вечеряме, защото нямаме пари. Облякохме се двете и слязохме долу. Седнахме на една маса и поръчахме нещо за пиене. Пристигна директорът на ресторанта и ни заговори. След това на другия ден си вземахме билет за автобуса до границата. Но заранта вече много бяхме гладни и си купихме на една от тия станции един голям кренвирш. И много голяма дълга кифла. То беше много евтино. Това бе нашето ядене. Върнахме се, имаше още един час до отпътуването и искахме да си платим сметката. Погледнаха ни малко учудено и дойде управителят. „Ние трябва да пътуваме, имаме много важна работа.“ „Ама вие не харесвате тука? Разочаровани сте от хотела?“ Викаме: „Не, как може, тука е така прекрасно.“ „А ние получихме съобщение от Министерството на външните работи, че сте поканени за един месец като гости на министерството в тоя хотел.“ Аз викам: „Но виждате ли, аз ви обясних. Не можем да се върнем назад!“

— Не може!

— Ако кажехме: „Добре, да останем!“, веднага ще си кажат: „А, да, защото безплатно ще живеят!“ За да запазим честта на българските поетеси, ние се отказахме от такова нещо, което втори път в живота ни не се яви. Заминахме гладни. Пристигнахме при Маруся. Нахрани ни тя. Една седмица бяхме там. На връщане бяхме се уговорили с Витеслав Незвал той да дойде в Братислава пак да се видим. И той ни покани за два дена. Там останахме два дни. Развеждаше ни, показваше ни града. И оттам се качихме във влака без стотинка. И като дойдохме на Будапеща, случайно виждам един роднина на Казанджиев. „Какво правиш тука?“ „Така и така...“ — разбрахме се. „А вие къде?“ „Ние към България пътуваме, ама слушай, би ли ни дал два форинта?“ Той извади и вика: „Искате ли повече?“ Викам: „Не, като дойдеш в България, ще ти ги върнем.“ С тия форинти нещо ядохме и така си дойдохме в България. Това беше едно от нашите пътувания.

— Много колоритно!

— Багряна е много бавна, аз пък много бърза. И затова сме имали доста спречквания на тази основа. Много пъти съм ѝ казвала: „С тебе няма да пътувам!“ И въпреки това... Обаче тя е много кротка и има много тих характер. Конгресът в Будапеща почва в девет, а тя още не е почнала да се облича. Викам: „Аз ще отида, пък ти ела сама.“ А вече и аз съм закъсняла. И чувам един топъл глас говори. Тихичко откревам вратата и полекичка сядам на един стол на първия ред. И гледам един човек, не повече, на трийсет години да е. Млад човек говори така и се навежда над някакъв текст, обаче повече говори свободно. И като си дигне главата, едни хубави черни очи и чуден глас. Говори той, говори и аз се очаровах от гласа. И не знам кой е този човек. И той забелязва, че аз не си снемам очите, и почна да говори на мене. Просто на мен говори. И като свърши, отиде и седна срещу мен. И аз, като се обърнах, той гледа към мен. А така пуши нервно, че димът покри цялата му глава. И реших: щом свърши следващото лице да говори, ще отида в хотела. Полека-лека се измъкнах и си излязох. И една голяма, много широка стълба слизаше до една площадка. И слизайки, усетих зад гърба си, че има човек. Като слязох долу на площадката и като се обърнах, какво да видя! Той излязъл, стои опрян на затворената врата и пуши с тая лула. И като го видях, че като хукнах, като избягах, та право в хотела и блъснах вратата, и се хвърлям към Багряна: „Да знаеш какво ми се случи!“ „Какво, вика, ти се случи?“ Това и това, и това. И като свърших, тя ми рече: „Ух, будала!

За какво бягаш, от какво? От собственото си вълнение.“ Вечерта голям банкет. Унгарски поети ни окръжиха. Седя с тия четирима поети, нито имената им мога да кажа, нито лицата им да си спомня. Аз търся този човек. По едно време го виждам в другия салон. Говори така, много нервно и питам кой е този човек. „Ах, вика, това е известният поет и писател Ернст Толер.“ „Да ме запознаете с него!“ — станах аз и викам: „Веднага да ме запознаете, нещо много важно имам да му кажа!“ Той се самоуби по време на войната. И минахме стъпалата между нашите салони да го дирим. И тогава унгарецът попита къде остана Ернст Толер. „Ами той дойде само да си вземе сбогом и си замина.“

На другата година го видях в Дубровник на конгреса. Мисля, че беше трийсет и четвърта конгресът в Дубровник. Аз отдалеч го видях, но вече други хора ме интересуваха. Не можахме да се срещнем и запознаем. На този конгрес имаше нещо действително много интересно. В момента, когато Ернст Толер поиска да говори, председателят му даде думата. Той беше вече изгнаник. Немските писатели имаха секция зад границата. Томас Ман и всички големи немски писатели членуваха в нея. Щом той излезе, изведнъж станаха хитлеристите и казаха, че няма право да взема думата от името на германските писатели, защото той не се счита за германски писател. И говореха нервно един след друг. Председателят пита: „Свършихте ли?“ Те казаха: „Да.“ И след това каза: „Толер, продължавайте!“ Че като почнаха да викат ония хитлеристи, а цялата тая зала с галерии започна да ръкопляска. Ръкопляскаха, защото хитлеристите тръгнаха да напуснат залата. С ръкопляскания ги изпратиха. След това Толер изчезна. Навярно е заминал. Той непрекъснато е пътувал. И като чух, че се е самоубил...

— Това беше по време на войната?

— Да. Нервната му система не е издържала... Помня, трийсет и пета година моята майка решила тази сума, която имаше в банката, решила, че трябва да се купи един апартамент и да имаме къде да живеем. Да имам аз свое гнездо, тъй да се каже. Сестра ми и зет ми си бяха построили на изплащане къща. Тогава почнах да издавам детска библиотека или буквариte ли — нещо, от което имах малко доход. И майка ми влязла във връзка с един строител и ме впрегна да купя апартамент и да го изплащам. Доста време загубих, докато го уредихме.

— Къде беше той?

— Той беше на сегашния бул. „Климент Готвалд“, до Военното училище. И с такива житейски работи доста време за-

губих. Освен това с организацията бях се заангажирала много. Ходех да диря буквари, средства, хора, които имат кураж да минат границата да занесат тези буквари и книжки. Да може населението да учи децата си по селата. Само в четири града имаше българско училище. Там ми отиваше извънредно много време. От вътрешността на Добруджа изпращаха бегълци. Ученици, които не могат там да завършат, идваха в България и от организацията изпратиха двама у мене. Ние двете с мама едва можехме сами да се прехранваме, но ги приехме и аз настаних единия в пансиона, „Огнище“ ли се казваше, където се занимаваше г-жа Ляпчева. На Андрей Ляпчев съпруга. И тя прие едного от тях. Добре, ама той ремсист и понякога тайно бягаше нощно време. И те го изключиха. Той почна бояджийство и едновременно учеше. Мама го хранеше. Както и да е, помогнахме му, изгледахме го. Завърши и отиде в Добрич. Сега е един от адвокатите. Сега, като бях там, се видяхме на улицата. В организацията не мислеха, че ние така трудно и тежко живеем. Аз нямах такъв вид, аз не давах такъв вид на човек, който няма пет пари в джоба си. Винаги бях облечена добре, защото сама си шиех дрехите. И сега мога да си ушия нещо, но вече нямам търпение. Същото беше и Багряна. Ние и двете бяхме и добри домакини, и шивачки, и писателки, и всичко. Умори ми се главата. Ха малко да спрем!

— Така значи, стигнахме до Втората световна война, навечерието. Това е 1939—1940.

— Аз мисля, че ви разправях тогава за процеса?

— Да. Той е записан.

— Отначало не можех да разбера това, което ставаше около мен. Бях политически неподготвена, нямах исторически поглед към нещата. И не можех да разбера събитията, никаква перспектива не виждах. Това гонение на евреите, това отношение, което някои писатели вече определено бяха взели към мен. Например някои, като ме срещнеха, се отбиваха на другия тротоар, за да не ме поздравят. Добруджанската организация, от която наистина бях излязла, тоест не от организацията, а от управителното тяло, също престана да ме търси. Четирийсета година, когато свикаха конгрес за разтуряне на организацията, понеже Добруджа беше върната на България, аз не получих покана. А поканиха Багряна, която беше написала едно стихотворение — „Калиакра“. То беше хубаво стихотворение наистина, но никога не е работила за Добруджа. А аз правех непрекъснато пропаганда. Щом взема малко хонорар от някоя книга, заминавам за чужбина да правя пропаганда за Добру-

джа. Обиколих почти цяла България и говорих за съдбата на Добруджа: да не забравят Добруджа, да не забравят добруджанци. И ето, когато се освободи Добруджа, те не ме повикаха на конгреса. Такива хора бяха. Та искам да кажа, така почна с тия огорчения. Когато узнахме, че вече Добруджа е наша и че български войски ще отидат на мястото на румънските, които ще се оттеглят, аз се обърнах към Военното министерство, телефонирах на военния министър, не си спомням името му, и казах, че аз толкова години работих за освобождението на Добруджа, искам да видя с очите си как изглежда освободен народ. И той веднага разреши да ме вземат заедно с войските. „Но, каза, малко неудобно е, че сте жена. Ще трябва да облечете военна униформа.“ Казвам: „Не може ли и Багряна да дойде с мене?“ И тогава те се съгласиха. И на нас ни сложиха военни куртки и във военни коли двете седяхме и заедно с войските влязохме в Добруджа. Народът, който видях, освободен народ, това са най-силните мои преживявания. Помня как спряхме в едно от селата и седнахме на пейка пред една кръчма. Жената на кръчмаря излезе, посрещна ни, ръкува се и като чу името ми Дора Габе, каза: „А моите деца имат букварче. Ама криехме го, каза, и името ти го има там.“ След това каза, че и Багряна знаят. И викам: „Ти тая черна кърпа от главата си не можеш ли да я махнеш?“ И снех моята пъстра копринена кърпа от главата си и тя я върза на главата си. Върза я и като почна да тича из двора, обикаля, то приличаше на някакъв луд танец. И крещеше: „Виж ма бе, виж ма — викаше на мъжа си, забравих му името, — ела да ме видиш свободна! Няма кърпа черна на главата ми!“ Всички българки носеха черни кърпи. Забранено бе по селата да носят пъстри кърпи. И тя за пръв път слагаше шарена копринена кърпа на главата. А то беше нещо не само трогателно, незабравимо... В същата тая военна кола, с която пътувахме с Багряна, седеше и един от ръководителите на организацията. И той не се обърна с нито една дума към нас двете. Той седеше при шофьора. Разбрах, че се започва. Защото 39-а или 38-а година беше процесът, дето ме съдиха, че не съм българка, а името ми стои на буквара.

— По-късно е процесът.

— Не, не, то беше преди 40-а година. Преди! Тогава вече виждах, че започва нещо. Четирийста година у дома беше много тежко. Аз се разболях и когато се върнах, намерих вкъщи един немски офицер. И един вестовой...

Аз много тежко изживях годините след туй. Почнаха вече

еврейските закони. А преди тези еврейски закони още не вярвах. Нали ви казвам, не умеех да мисля исторически. Комунистите, които познавах, бяха бодри, защото знаеха, че това няма да трае дълго. Те познаваха Съветския съюз, аз не, макар цял живот да съм мечтала да ида в Русия. Майка ми и баща ми бяха от Русия. Боян Пенев, като се оженихме, ми обеща, че ще ме заведе в Русия. А горкият не доживя. И той мечтаеше да иде в Русия.

А след това вече всичко стана друго. Видях вече, че като отивам в сладкарница „Цар Освободител"...

— Къде беше тази сладкарница, другарко Габе?

— Сега е бул. „Руски" № 5. Изложби правят там. Срещу хотел „България". Там отиваха всички. И комунистите писатели, Тодор Павлов много често съм виждала там. Отиваше и Казанджиев, и аз отивах там при златорожците, въпреки че бях излязла от „Златорог". Ама бях свикнала толкова години с тях и си сядах при тях. Багряна беше там, Владимир Василев, мнозина, мнозина, всички ония, които редактираха списанието. Само Йордан Йовков седеше отделно. И понякога Казанджиев с него. И когато дойде някой и седне на масата му, той така се държеше този Йовков, че всеки си отиваше. Той обичаше самичък да седи. Пиеше си кафето. Спомням си, че някои от другарите почнаха малко така или може би аз съм била мнителна, някакво студено държане. Не ме питат „как си", както обикновено, и аз доста често почнах да си отивам преди другите. Видях, че мнозина не ме поздравяват: този отива на другия тротоар, художниците се отбиват на другия... Имах такъв случай например: на „Царя" имаше една сладкарница, „Виена", мисля, се казваше тогава. Сега там има ресторант, на ъгъла на „Сан Стефано".

— Да не е на ъгъла на „Димитър Полянов", дето е Турската легация?

— Да, да, срещу Турската легация. Там отвън имаше масички и аз един път седнах и поисках нещо разхладително. От съседната маса едни доста млади хора викат: — Нали тука за евреи не е позволено? — на глас, нарочно и ме гледат предизвикателно. Започнаха подобни работи да стават.

Трябваше някакви документи да извадя, инак щяха да ми вземат апартамента. За да взема тия документи, на бул. „Дондуков" имаше някакво специално бюро, където трябваше да подам заявление. Един ден ме изпъдиха оттам: един млад човек, съвсем млад човек. Викам: тоз ми е чел стиховете като дете. И каза: „Какво си дошла да ни безпокоиш тука? Нали

във вашия район нма също едно такова бюро?“ Викам: „Аз не знаех.“ Както и да е! Преглътнах и това. Помня, че вечерта отидох у Стоян Загорчинов. Разправих му туй нещо много развълнувана. Тогава той пръв ми каза: „Слушай, научи се да мислиш исторически. Да приемаш събитията правилно.“ И ми направи много силно впечатление това. Аз нямах никакви марксически книги, за да чета. Нямаше откъде. Но имаше двама души, мисля, разправях за тях, единия, който се ожени по-късно за Багряна, Ликов, и адвоката Тодор Татаров, който беше истински комунист. Той спаси много евреи. Сприятели се с „царя на евреите“, Александър Белев*, нарочно се сприятели с него, за да може чрез него да спасява комунистите евреи. Осведомяваше ме, момичето можа да разпечата радиото тайно, слушах Радио Лондон, Радио Москва, черната станция. И всичкото това вече ми даваше една бодрост, едно съвсем друго самочувствие. Моралният тормоз беше невероятно голям. Нямах от какво да живея. Като редактирах списание „Прозорче“[38], бях събрала почти всички комунисти писатели, като почнете с Младен Исаев, Радевски, Мария Грубешлиева; Асен Босев почна при мен. Списанието се издържаше от дружеството на учителите. Те бяха реакционери, гонеха комунистите. Но нямах друг изход. Питах се: защо списанието, което те издават за малки деца, е такова неинтересно? Не се занимава с духовното възпитание на децата, а дава само неинтересни материали. Гледа да ги забавлява само, без да им въздейства. И си казах: „Аз ще направя добро списание.“ То беше много хубаво списание.

— Кога започнахте да го редактирате?

— Мисля, че само две години го редактирах. Че не знам коя година беше! Не мога да си спомня. Мисля, че го почнах преди четирийста, не мога да си спомня точно, право да ви кажа. Първите години и последните години на войната са за мене като мъгла. Много бях измъчена тогава. Все гледам да забравя тия години. Понякога ги сънувам, те бяха много мъчителни, толкова мъчителни, че се разболях. Цяла се изринах и ме взеха в болница за един-два месеца. И когато оздравях, цялата ми кожа слезе от мене. Изгоря кожата ми, всичко това

* Става дума за Александър Г. Белев (1900—1944). Юрисконсулт в Министерството на вътрешните работи, автор на Закона за защита на нацията (ЗЗН), комисар по еврейските въпроси (III. 1942—X. 1943). Подписва споразумението за изселването на 20 хиляди евреи със СС хауптщурмфюрера Теодор Данекер и провежда депортирането на евреите от Беломорието и Македония.

удари навън. Обелиха ми се ръцете, лицето, цялото тяло. Обаче същевременно това ми възроди целия организъм.

Вкъщи идваха данъчни агенти. Подиграваха се. Имах едно кожено палто, което се беше доста оръфало. „Аха, поетесите вижте какви палта носят!“ Друг един отива до прозореца и гледа: „Я, какъв хубав изглед! Като гледате през този прозорец ли, си пишете стиховете?“ Е, като кипнах. Викам: „Да си вървите, слагайте ми какъвто щете данък, но тука вашият крак повече да не стъпи!“ И когато си излизаха, единия го ритнах с крак. Ама знайте какви големи данъци ми насложиха! След това ми сложиха 50 хиляди лв. общ данък. Ами аз, като нямам пет пари. Какво да направя? Това е все още преди болестта. Отивам при сестра си, и проф. Казанджиев имаше, той ми даде и продадох каквото можех вкъщи, събрах 25 хиляди и ги внесох, докато събера останалите. По едно време получавам такова известие: „Ако не внесете за 24 часа 10 хиляди лв., ще изровим гроба на баща ви и ще го турим в обща гробница.“ Ах, аз подлудях! У дома идваше тогава често един много симпатичен добруджанец, Печо Господинов[39] се казваше. Той беше социалист. Неговата жена ми каза, че в общината един от общинските съветници е неин чичо, че тя ще отиде да му каже да отложат, да почакат, докато намеря тия 10 хиляди. Отиде тя и го помоли да не изравят гроба, докато аз намеря парите. Същевременно аз търсех тия пари. И никъде няма! Някой казал Съюзът на писателите да ми отпусне 10 хиляди, обаче не ми дадоха. В това време получих бележка от общината, че молбата ми не се уважава. Значи действително трябваше тия пари да се намерят. И аз от близки хора, насам-нататък, по сто, по двеста, по петстотин лева внесох едната част. После буквално дрехите си продадох. И така внесох тия 10 хиляди. Имам още книжката, в която съм внасяла тия пари.

Стисках зъби и слушах радиото, „черната станция“, която предаваше от Москва, и оттам събирах куража. Един ден, помня, когато слушах за въстанието в гетото на Варшава. Всеки ден даваха сведения. Всеки ден така развълнувано слушах, така хубаво го предаваха, така драматично говореше шпикерът. И помня накрая, когато казаха: „Над гетото царува тишина.“ Всички избити. Помня, че припаднах, съзнание изгубих. И като се свестих, бях на пода, радиото свири. Когато предаваха нещо такова страшно, най-напред пускаха музика. Затуй моите нерви не издържаха. По едно време, си спомням, уредиха изложба на германската книга. Една писателка говореше, хвалеше книгите и накрая каза така: „А най-горе, като икона,

червеният том „Моята борба“ от Хитлер.“ И аз си чух собствения глас, като съм извикала: „Идиотка!“ Собствения си глас. Така извиках! Целите три-четири години не мога ви каза колко подобни впечатления. И досега понякога ги сънувам. Не мога да дойда на себе си.

Спомням си едно нещо, което ми предаде не помня кой от писателите. Стубел ли беше... май че беше Стубел. И той ми каза: „Вчера добруджанецът, когото ти препоръча 40-а година да го приемем в Съюза на писателите за член само заради радостта, че Добруджа е свободна, вчера направи предложение да те изключим от съюза като небългарка. Тебе и професор Балабанов, защото бил арменец. Но реагирахме, вика, много хубаво. Когато направи той това предложение за тебе, Чилингиров скочи и почна да крещи: „Кого визираш ти? Нашата най-добра поетеса? — той така се изразил. — Тя, която те вкара в този съюз? Тебе, вика, трябва да изключим, а не нея!“ И така всички го засрамили.

— Кой е той?

— Ще си спомня кой. А сега е написал писмо до съюза да го приемат отново за член. Аз съм решила: в момента, в който го приемат, излизам от съюза.

— Ама разбира се!

— Но те няма да го приемат! Сигурно знаят тая история. Тя се разчу после тая история, неговото предложение! Аз въобще дотогава, докато не беше станал процесът за буквара, дотогава никога не се сещах, че съм от друг произход. Много се гордеех с баща си. И никога не съм смятала, че е позорно, както някои други мислеха, че си от друг произход, особено от еврейски. Знаех колко велики хора е дало еврейството и какво мъченичество е това гонение, обаче бях много българка. Тука родена, матерен ми е българският език, никога не са ме делили ни в училище, ни в Университета. Никъде никой! И за пръв път си казвам: аз, значи, съм тука не родна дъщеря на България, а осиновена, чужда. И сé гледах да убедя себе си — ама децата осиновени пак са обичани от родителите. И тогава чак, как да ви кажа, цялото туй гонение на евреите, което падна и на мой гръб, ме върна с чувство към произхода ми. Аз тогава почувствувах цялата трагедия да бъдеш евреин. Много дълбоко я почувствувах. Обаче любовта ми към Добруджа, любовта ми към България от това не само не угасна, а се разпали. Защото аз се боях, че този хитлеризъм ще зарази България от някаква болест: от антисемитизъм. А същевременно чувах как селяните помагали на трудоваците евреи с

жълтите ленти, как им носели в кърпа вързан хлебец, сиренце и ги утешавали и казвали — то туй няма да трае дълго. А един ден по „Царя", както вървя, и една жена отсреща ме прегърна, непозната.

Много мъчително изживявах всичко. Съгласете се, че все пак аз пиша стихове, имам една чувствителност малко по-изострена. И с тая изострена чувствителност всичко възприемах много дълбоко, много силно. И тогава именно се разболях. И това беше нарушение на вегетативната нервна система. Помня, че него ден имах 11 неприятности. Аз ги броих, до вечерта бяха вече 11.

Това беше страшна болест! Страшна! В болницата тогава едно шестмесечно дете умря от това. Майка му го кърмела и плачела много и го отровила. А една милосърдна сестра, австрийка, на която цялата предна част на тялото беше така възпалена, като мене изрината и възпалена, я откараха със самолет във Виена. След време, аз бях вече на оздравяване, когато пристигна една зъболекарка или аптекарка, мисля, че беше аптекарка, която също се отровила от разни лекарства и също беше така възпалена. Но най-зле бях аз. Само една част на гърба ми остана здрава, чрез която дишаше тялото ми, Беше страшна работа. Та така! Много още моменти има от тия 4 години, които изживях...

Преди войната излизаше един вестник — „Вестник на жената" се казваше. През тоя вестник минаха почти всички наши поети. Те печатаха и мои работи, и на Багряна работите. Издаваше го Христо Чолчев и неговата съпруга Пенка Чолчева. И тези хора ме посещаваха, не се бояха от еврейските закони. Други има, които не са стъпили. Стела Янева пишеше театрални критики. Тя дойде няколко пъти. Но инак от писателите не си спомням някой да е стъпил у дома да ме пита или по телефон да ме попита как се чувствувам. Защото аз вече бях престанала да ходя на сладкарницата. Последните две години аз не ходих. Но какво стана? Ангел Каралийчев, въпреки че не идваше, много се е тревожел за мене. И е казал в Съюза на популярните банки, където редактираше техния вестник, че моето положение е много тежко, че съм без работа и без никакви средства.

Преди туй нали ви казах, че редактирах списание „Прозорче". Един ден отивам да си взема заплатата и мен счетоводителят ми казва: „За какво дойдохте? Не разбрахте ли сама, че вие не сте удобна вече за редактор?" Викам: „Да, аз и без туй смятах да си дам оставката." „Отдавна трябваше

да я дадете!“ Много грубо. А там присъствуваше Г. К., нашият критик. Той мълчеше, нищо не каза. Той не протестираше, че този се отнася грубо към мене. Викам: „Аз не ви искам и заплатата.“ „Не, вземете я, защото няма кой да я вземе!“ Не помня взех ли я, май че я взех, защото бях без стотинка. И си излязох. Излязох си! След туй получих едно писмо от техния съюз, в което ми се извиняват за това, че счетоводителят се отнесъл грубо: „...но вие разбирате, че за нас е неудобно вий да бъдете редактор. Ний ви благодарим за всички ваши старания досега, за това, че списанието беше много хубаво“ и тъй нататък. Аз в гнева си скъсах писмото. И както е накъсано на парчета, им го върнах. С това се свърши!

И аз вече нямах доход никакъв. Какво да ви кажа, не беше лесно да се живее. Професор Казанджиев с една малка заплата, каква заплата получаваше, той беше редовен професор. Да, но семейство имаше. Не беше лесно. Той ми помагаше. Последните си спестени пари ми даде, за да внеса за еврейския данък. Нямаше кой да помогне. И тогава ме назначиха в Съюза на популярните банки на синекурна длъжност — да записвам отсъствуващите. Аз бях все пак доволна. Бях доволна. Нали имах един доход! Макар че един ден разсилният ми каза нашега и добродушно: „Дора Габе, ние с тебе еднаква заплата получаваме.“ И така някак си ме потупа по рамото. Беше възрастен разсилен. Тези хора ме вземаха със себе си и се евакуирахме с тях заедно. Това беше вече 44-а година. Вече всичко беше ясно накъде върви. Тогава заминахме за Койнаре, Белослатинско. Та и там беше Колю Фурнаджиев, беше Ангел Каралийчев, Владимир Василев с жена си. Е, бяхме всеки ден заедно и всеки ден ходехме в една кръчма вечерта. Чуваха се бомбите над Плоещ.

— Когато бомбардираха?

— Да, трепереха къщите в селото. Много смешно беше вкъщи. Имаше една бабичка, която така се боеше горката, че отиваше на двора и се покриваше с едни тръни. Изкопала нещо като яма, ама колко — до талията. И понеже аз никак не се боях и мойта Зорка дойде с мене, и тя не се боеше, та й давахме кураж. Един ден, като заминах за София (аз заминах за София за един-два дена), като се върнах, ме прегърна и вика: „Без тебе ще умра от страх!“ В София Николай Стайков беше ми дал книга, притежание на Тодор Павлов, който беше в затвора вече, един голям том Маркс и Енгелс за изкуството. Каза ми, че в София или където е не му е удобно да я държи, имам ли аз възможност да я скрия. И аз я взех

със себе си, занесох я там и я криех. Добре, ама по това време трима младежи от селото излязоха партизани. И подгониха роднините, родителите, една група от 60 или 70 души минаваше покрай нашия стобор, подгонени от полицаи. Почнаха блокади. Аз пък имах със себе си „Советское искусство". Доставяше ми го чешкият пълномощен министър, който го взимаше от Съветското посолство. Бяха много близки приятели и аз по тоя начин получавах и съветска литература. Много нещо не получавах, но „Советское искусство" го получавах редовно от тях. Взех го със себе си в Койнаре. Като почнаха блокадите, ние със Зорка, това момиче, копаехме в градината ями, заравяхме ги вътре. И книгата също заровихме. И един ден пак се разчу, че ще има блокада, аз вземах този том и заминах за София. И казах на Казанджиев: „Кажи ми какво да правя този том, защото има много блокади." Той каза: „Дай ми, ще я скрия." И я взема и я скри. Върнах се аз и питам Зорка мина ли блокадата. „Мина." „Да не са намерили, викам, „Советское искусство"?" „Ами аз, казва, не успях да го заровя. Хазаинът, като кипна, взема и всичките ги изгори." Щях да го убия този хазаин. Жена му е дъщеря на комунист. „Представяте се, викам, на прогресивни, а пък какво направи!" „Нямам време, казва, да ми изгори къщата и момчето ми, и жена ми заради твойте, вика, вестници." Така едно грубо... Е, ами изгори ги! Разни такива едни спомени.

Сега един от спомените, защо говорих за Чолчев и за жена му Пенка Чолчева. Един ден Пенка пристига при мене и ми носи едно писмо. А тогава евреите бяха изпратени вече от София. По разни краища. И 50 семейства, така ми казаха, че 50 са в Пазарджик в едно училище. На пода. Това била нейна шивачка. Лиза Кало й пише: „Пенка, ако може отнякъде да узнаете дали ще бъдат изпратени българските евреи в Полша."

И Пенка идва и ми чете това писмо. Викам: „Пенке, аз ще узная." И аз веднага при Тодор Татаров, за който ви разправях. Тичам при него, той живееше в една вила в Овча купел. И казвам: „Тодоре, така и така, писмо имам от моя приятелка, така пише." Взех писмото и му го прочетох. „Слушай, казва, чакай до утре. Аз ще се обадя по телефона кога да дойдеш."

И вечерта поканил Белев. А той и по-рано го канил във вилата да гуляят, да пият. Тодор не пие, защото беше болен от сърце, но напива оня. И на другия ден ме вика. Отивам аз на другия ден. Вика: „Няма да пращат българските евреи!"

Викам: „Добре, аз ще отида в Пазарджик да ги успокоя тия хора.“ „Слушай, казва, внимавай, защото те са всички в един квартал, където е забранено на българите, на хора, които нямат жълта звезда, да ходят. Ще те арестуват веднага.“ Викам: „Аз ще намеря начин. Само дай ми тия сведения така, че тия хора да повярват.“ И той ми разправи какво направил. Когато Белев бил пиян, му казал: Абе кога — уж много му се иска евреите да се махнат от София, — ами кога, вика, ще се отървем от тия евреи? Кога ще ги пратим в Полша? Нали уж 20 хиляди души ще пращаме?“ „Ами, казва Белев, много се забави, много протестират. Цели групи от Кюстендил ли, от не знам къде се застъпили. Изобщо царят бави малко. Но то ще стане!“ „Я попитай по телефона.“ И Тодор казва: „Присъствувах, когато той говори по телефона. Кого попита, не зная, и оттам нещо му отговориха много остро и Белев тръшна слушалката и казва: Осуети се. И царя го е страх.“ И царя го е страх. Тая дума чух. И аз се зарадвах и викам: „Ех, Тодоре, благодаря ти!“

И на другия ден, имах много малко пари, но колкото имах, накупих провизия, помня, купих прясно масло. Лиза Кало пишеше, че тук е на Жак Натан жената — Рената Натан, с дечицата си. „Аз, казва, трябваше да ида в Лом с моите родители, заради Рената останах, за да мога да ѝ помагам, понеже, вика, шия и получавам малко пари.“ И аз казвам на Пенка Чолчева: заминавам за Пазарджик. „И аз ще дойда!“ „Абе как ще дойдеш, ти си имаш деца, мъж. Аз съм, викам, свободен човек, пък ако ме арестуват, толкоз по-добре! Аз бих искала да споделя съдбата на тия хора. Ама не ме искаха. От друга страна, ме задържаше сестра ми. Не исках да я оставя сама. Тя много тежко преживя това. Искаше да се самоубие, че била пречила на мъжа си и дъщеря си. А те бяха подгонили Катето, дъщеря ѝ, пианистка. Четирийста година завърши в Прага и се върна пианистка и не ѝ даваха концерти. Но както и да е! Тръгваме и двете, на Пенка Чолчева не беше възможно да се откаже. И когато отидохме там, викам: „Пенке, ти ще останеш в пощата. И ще ме чакаш. Аз ще отида да намеря Лиза Кало. Адреса го имам.“ И тръгвам. Отивам в една улица, където е забранено. Викам, ще отида, пък каквото стане. И питам там номера, който ми беше даден. От един двор изскочиха едни жени и сума дечурлига. „Тука ли живее Лиза Кало?“ „Ама тя, казва, днеска шие в еди-коя си къща.“ Всички тръгнаха да ми помагат да я намеря — жените и децата, цяла свита около мене. „Ама за какво вие е, за

какво ви е?“ Викам: „Имам да ѝ давам пари.“ „А, добре, добре! Виж каква добра жена, чак от София дошла да си плати.“ Викам: „Две хиляди лева имам да ѝ давам.“ Те тогава две хиляди лева нали знаете какво бяха. Жените останаха, върнаха се, останаха там на портата. Имаше три-четири дечурлига, които с мене вървят, за да извикат Лиза. И отидоха те, извикаха я. Викам аз на децата: „Я си вървете вие сега, много ви благодаря. А пък аз — викам — с нея да говоря.“ Добре. Лиза Кало е от мене на три-четири метра разстояние и се боя да не ме попита коя сте или нещо подобно.

— Да, но тя не ви ли познаваше?

— Нито съм я виждала, нито я познавам. Децата я извикаха. И викам: „Лиза Кало, аз идвам да ви върна двете хиляди лева, които ви дължа.“ Отдалеч викам. А тя, стара конспираторка, веднага: „А, така ли, много добре направихте, че дойдохте. Тъкмо ми трябват пари!“ И разгонихме децата. Приближих се до нея и викам: „Идете, моля ви се ,повикайте Рената Натан. Да дойде в пощата. А вие идете също в пощата, но не едновременно. Там ви чака Пенка Чолчева.“ И така стана! Аз отидох в пощата и чакам. Дойде Рената, която я познавам на лице и тя мен ме знае на лице, по физиономия. Хванахме се ний двете подръка и аз ѝ казвам да излезем. Онез двете останаха. Излязохме ние и както вървим, натискам си лявата ръка, за да не личи, че няма звезда, тя си има звезда. И вървим така двете и изведнъж един човек, чужд. „Добър ден, Дора Габе, какво правите, какво търсите тука?“ Викам: „Имах тук едни пари да давам на мойта шивачка, та дойдох да ги донеса.“ „А, тъй ли? Довиждане.“ „Довиждане.“ Ама двете така, знаете ли, стискаме зъби. И както вървим така, под ръка, аз ѝ разказах цялата история, както ми я разправи Тодор Татаров. И скоро, веднага още си заминахме обратно. Рената каза: „Най-после ще заспим спокойно тази вечер!“ Тя и досега, като ме види, така и ме прегърне... А Лиза Кало станала партизанка и я убили. Това бяха много силни моменти в живота ми, незабравими. Аз го описах това в един подлистник. Не помня кога го печатах. На някаква годишнина ли, не помня.

— В кой вестник?

— А, не помня в кой вестник. Имам го някъде в архивата си. Когато рових веднъж, видях. Та тези четири години минаха тежко. Можете си представи с каква радост съм посрещнала Девети септември!

— На Девети септември вие в България ли бяхте?

— Ах, ами аз през цялото време бях тука. Бях в Койнаре, нали ви казах как посрещнах Девети септември. Бях на един балкон високо, когато цялото село се беше събрало на мегдана. На Девети септември сутринта бащата на Вълка Горанова отиде с музика да я посрещне. Пет години е била в затвор. От туй село е и Пеко Таков. И Вълка я посрещнаха с музика. А ние по балконите, по улиците и по тротоарите очакваме шествието. И те пристигнаха така, с музика, и тя върви Вълка с една розова блуза, една поличка и така нещо имаше през рамото, с отрязана коса и като се качи на балкона... рече: „Скъпи мои селяни, скъпо мое село, много ви обичам!“ Това бяха първите ѝ думи. Аз друг път не съм чувала жена да говори така. Та жените за какво приказваха? А тази жена като че ли изплува от някакъв друг свят. Тя говореше, както мъжете говорят — за политика. И говори дълго. И след това вече много жени видях като нея.

— Но това е било първата ви среща с такава жена?

— Първата ми среща с такава жена, с новата жена. За мене тя беше новата жена. С новото време дойде новата жена. Аз не се стърпях, когато тя свърши, затекох се вътре в общината, отидох и право към нея, грабнах ѝ ръцете и не помня вече какво говорих. А тя вика: „Аз много се радвам, че с вас се виждам, аз много ви благодаря!“ „Не ми благодарете, викам, аз съм едно нищо, нищо не съм, викам, пред вас — пет години в затворите и говорите като човек, който току-що университета завършил. С висше образование, с опит в живота. А, викам, от затвора идете.“ А тя вика: „Всякой прави това, което може. Вие от своя страна, аз — от моя.“ Силно беше всичко. Аз трябваше да остана още в Койнаре, докато се евакуира банката. Те си отидоха и аз още малко останах. Не помня вече каква беше причината.

И получавам телеграма. Вече в София животът почна, макар че София е разрушена. Не знам колко — 19 хиляди ли къщи бяха разрушени, не знам колко... И получавам телеграма от Министерството на културата и пропагандата, подписано от Димо Казасов: „Ела да организираш отдел „Културни връзки с чужбина“!“ И заминах вече и тогава стана нещо много хубаво. Първо не беше много хубаво, защото намерих квартирата разбита. И ние със Зорка спяхме на пода в коридора. Аз в министерството цял ден нямам време нито да намеря работници да сложат стъкла, а и отде ще намериш стъкла, никъде не можем да намерим стъкла. А на тавана грамадна дупка: там са книгите ми, архиви. На Боян Пенев ар-

хива, преди да замина в евакуация, го дадох в Народната банка. Последните си пари дадох, за да се запази. Затуй всичко от Боян Пенев е запазено. А моето не. Моето на тавана. Колко Яворови писма са загинали, колко други... Но както и да е! В министерството имах много тежка работа. Димо Казасов ми даде две стаи, частен секретар и 12 души чиновници с 12 писмени маси. Без никакви указания, без нещо да е работено по-рано там. Всичко да започне от а,б. Събирахме се всички заедно, съветвахме се какво да правим. В края на краищата нашият отдел работеше най-много. Издавахме един бюлетин, в който предавахме всички събития на деня и същевременно информация за нашата литература и култура. Цялата средна страница на бюлетина бяха репродукции от наши художници.

— На какви езици го издавахте?

— На три езика: руски, френски и английски. След туй ние отпечатахме една книга на Мавродинов „Българско изкуство“, на Илия Бешков и тъкмо на Илия Петров щяхме да печатаме, аз си дадох оставката.

— Коя година беше това?

— Това е 45-а. Не, 44-а есента!

— Не, кога си дадохте оставката?

— Там работих година и половина. Не, аз си дадох оставката в края на 46-а. 47-а си бях вкъщи и писах стихове. Тогава настаниха един офицер от Шеста армия, Толбухинската, нали мина оттук. И някои от тях останаха на почивка. Един офицер, един шофьор и един готвач. Дойдоха у дома, поставиха стъкла на всички прозорци, готвачът се настани в кухнята, офицерът се настани в малката спалничка и взе кабинета ми. Със Зорчето останахме да спим в голямата стая. И почнаха да прокарват телефони, жици, копаят, пробиват. И сега си спомням един момент — Михайлов, 26-годишен, кърти стената и поставяше телефон. Викам: „Моят дом от бомбардировката се запази, а от вас няма да се запази.“ „Дора Петровна, это фронт! Не забывайте, что это для нас фронт. Это же война!“ И аз тогава си викам — ама вярно бе! Че тези хора са на фронта! В този момент тези хора тука, в София, са на фронта. Моят дом е случайно един пункт от този фронт... И мен ми стана драго, че аз взимам участие, че съм на фронта.

Пет месеца бяха у мен и след това написах седем поеми. Къщата ми беше пълна с руснаци.

Работата ми беше много тежка. Даже министри ми пра-

щаха. Например румънския. Казасов му рекъл: „Отидете при Дора Габе!“ И той пристигна и ми каза да направим план за културния обмен и общ план за книгоиздания.

В редакцията на бюлетина влизах аз и още двама души. И подреждах тия 12 души чиновници кой с какво да се занимава. На Силяновска наредих да проучи цяла София и околностите, България, къде можем да водим гостите, като дойдат. Друг един трябваше да им урежда сказки.

И пристига, 45-а година, мисля, беше това, Иля Еренбург[40]. „Насочиха ме — каза — към вас да ми дадете материали. Аз трябва да напиша статии за България.“ „Добре — викам, — дайте ми въпросник.“ Дава ми въпросник от 24 въпроса. Как да му отговориш, когато аз телефони нямах, не знаех къде е Народната библиотека. Пратих тия хора да проучат и по много въпроси се обърнах към Външното министерство да ми дадат хора. Помогнаха ми. За 19 въпроса за два дена му намерихме материали, дадохме му човек, който пишеше на руски на пишеща машина и който беше руснак. И статии разни, сведения, материали, той направо му ги четеше. Няма време за превеждане.

Помня, имаше един Филип Филипов на втория етаж горе, в отдел политически. Млад човек, малко грозничък. Пристига долу при мене и казва: „Вие с какво право давате материали на Иля Еренбург?“ Аз му викам: „Вие пък с какво право ме питате?“ „Това е въпрос политически, трябва да минава през нас!“ „О — викам, — де ще намериме време да ги даваме на вас да ги четете, па да ги поправяте, па да ги допълняте. Направо ги давам на Иля Еренбург и толкова.“

Какво става след туй? Викам, да му направим подарък. Човекът пише статии за България. Доколкото разбирам, той е извънредно културен човек и аз от Париж го знаех, но лично не го познавах. Ще му купим стари български работи. И накупихме какви ли не. Тогава имаше един Лазар, който ги продаваше. Видях едни стари икони, ама съвсем стари, ама така примитивни, нямате си представа. Че като купих аз три икони! Викам — не може той да не ги цени. И му ги пращам! Пращам ги! Аз не отидох. Като видял иконите, подлудял от радост: „Кто это мне присылает?“ Те рекли: Дора Габе. „Вот умная женщина! Вот культурная женщина!“

Срещнах Крум Кюлявков. Викам, Круме, така и така, на Иля Еренбург, викам, пратих икони. „Дора Габе, какво си направила? Може ли?! Той ще го вземе на подигравка. Ах, как може такова нещо! Как намериха тебе да сложат на тоя

отдел?“ Викам: „Много се зарадва.“ „Не може да бъде, не може да бъде!“ Викам: „Ти знаеш, че подиробед ще ги водя на Боянската църква.“ „Какво? На Боянската църква?“ Той се учуди. Няколко души дойдоха в Министерството на пропагандата при Димо Казасов: „Какво сте направили? Сложили сте Дора Габе да приема съветски гости, а тя ги води на Боянската църква.“ Той рекъл: „Бъдете спокойни, съветските гости са много доволни.“

С такива неща съм се борила, нямате представа каква борба водих! Плюс борба и в самото министерство. Главният секретар беше от „Звено“. Жена му бе изпратена от него или от звенарите да ме убеди да се запиша в тяхната партия. И аз тогава казах, че аз в никоя партия няма да се запиша. Тя ми каза тъй: „Добре! Ако се записвате, в коя бихте се записали?“ Викам: „Понеже мъжът ми непрекъснато е гласувал за комунистите, деверът ми беше комунист, викам, духовно израснах в тая среда. И тъй че, викам, симпатиите ми са нататък.“ Както и да е, те рипнаха срещу мене.

И един ден пристигат Борис Горбатов[41], Борис Ефимов[42], карикатуристът, и още няколко души. Къде да им дам обяд? Къде? Беше неделен ден. Вземам двама души от мойте хора, които ми помагаха в такива случаи да посрещаме гости. Те викат, ще отидем вън от града. Тогава нямаше, както сега, навсякъде разни ханчета и ресторанти. „Добре, викам, ще отидем в Бояна при Чепишев.“ Разправям го туй като много интересен случай. После го разправях и в Съветския съюз. И телефонирам на кмета на Бояна. Тъй и тъй, гости водя, ангажирайте Чепишев и вижте там да приготвят хубави работи. Вземаме ние от София много хубаво грозде, бутилки вино. В тая група поканиха и от нашите писатели. 11 души отидохме. Мария Грубешлиева беше, Людмил Стоянов и други още. Отиваме там и какво мислите? Посреща ни кметът и казва — нищо няма. Чепишев е в почивен ден, само в селската гостилница има нещо сготвено. Когато влязох там, пълно с мухи, шопите ядат една яхния, дим и мръсотия.

Ами сега? Казвам аз на Силяновска — тази, която се занимаваше да ги развежда по различни старинни обекти: „Вие разгледайте Боянската църква, викам, и колкото може по-бавно, а аз ще видя какво мога да направя.“ Казвам на кмета: „Няма да се отделяш от мене. Да знаеш, викам (аз на „ти“ му заговорих — така, за да го уплаша), вие тука ни резилите пред Съветския съюз и ще си развалим отношенията. Да знаеш, това е политически въпрос.“ „Какво приказваш

бе?“ „Абе какво аз ти казвам, туй е — политически въпрос! Двама с тебе ще бъдем отговорни. А като им кажа, че ти нищо не си направил, ти ще бъдеш отговорен. Хайде сега при Чепишев. Отиваме при Чепишев!“ И виждам — Чепишев си запретнал панталона и мие дъски. Викам: „Чепишев, скоро — казвам — да се преоблечеш, жена си извикай и подредете тука всичко.“ „Ама нямам прислуга.“ „Двамата ще прислужвате. И ний ще помагаме. Какво има за ядене?“ „Нищо — казва — Нищо нямам. Само едни варени езици, студени.“ „Добре, викам, добре е варени езици. Сега де можем да намерим неделен ден месо?“ В това време надойдоха любопитни селяни. „Абе, казват, другарко (другарко ли, госпожо ли ми викаха тогава, не помня), на фурната, вика, се пече едно прасенце.“ Тъй ли? Хукваме към колата. На фурната гледам червено едно прасенце, големичко, току-що извадено. Викам: „Къде е притежателят на прасето? Идете го извикайте!“ Дойде селянинът. „Слушай, викам, таквоз положение се създаде, за пръв път имаме гости от Съветския съюз, знаеш какво е, а тоя приятел (и удрям кмета по рамото) нищо не е направил.“ Кметът се завъртя уплашен. Викам: „Ние туй прасенце ще го купим от тебе. Колко искаш?“ „Абе, казва, две хиляди лева съм дал за него. На четири хиляди лева. Искаш ли?“ „За четири хиляди лева го купувам.“ „Абе, виж какво, жена ми е тежко болна и на нея ѝ се искаше да хапне прасе и затуй съм го, казва, купил.“ „Най-голямата порция, викам, ще дам на жена ти и още една за тебе. А другото, викам, ще взема.“ Съгласи се човекът. А селяните наоколо: „Другарко, еди-къде си в градината на тоз има краставички и домати.“ „Скоро, викам, да донесете!“ Надонесоха краставички, домати. Ние имаме вино, имаме грозде, туй прасе. Отначало значи ядоха сварен език и пържени яйца ли, не знам какво, и разни други работи. Така ядоха това прасе, сякаш никога в живота си не са яли. Ама то се топеше в устата. По три порции ли изядоха... Ядоха, благославяха, пиха вино! Бяхме донесли чудно грозде. Връщам се в София на другия ден и всичко, разбира се, фактурирано. Отивам при началника: „Не признавам, казва, не сте ми искали разрешение за такова нещо.“ Тъй ли? А направихме сметка, че ако беше в града в някой ресторант, за тези 12 души трябваше да платим около 12 хиляди лева. Тогава влязох при Димо Казасов и му разказах всичко. И веднага той подписа. И когато аз бях в Съветския съюз през октомври 1947 година, тогава от нашата делегация ни дадоха обед в един ресторант. И тогава Иля Еренбург разказа какъв обед съм им дала в Бъл-

гария. Това беше един епизод от дейността ми като ръководител на културния сектор в комитета.

Вечер се връщах вкъщи късно, защото всички мои подчинени си отиваха, а аз оставах да правя програмата за следващия ден, да разпределям задачите между моите подчинени. Един път се връщам към десет часа вечерта и гледам, всички прозорци у нас светят. Викам, какво ли има? Отивам аз, отварям вратата и влизам в коридора и оттам до моята стая. Чувам гласове. Влизам и какво да видя! Голямата ми маса разтегната и цялата отрупана с ядене, а около нея насядали офицери. Като ме виждат, те стават всички изведнъж и всички на колене пред мене, до един! „Простите нас! Елате да погуляете с нас." Викам, сутринта трябва да стана рано. „Не признаваме ни програма, ни нищо!" До сутринта стояхме. Тогава остана Клава да спи и тогаз написах поемите. Те са седем.

— След това вече вие не сте я срещали?

— Не съм! Те на другия ден веднага тръгнаха. И моят дом беше един фронт. Такива едни спомени...

Когато се върна Георги Димитров в България, имаше едно събрание. Аз отидох. При мене дойде една непозната жена и ми каза: „Георги Димитров иска да ви види." Когато отидох зад сцената, там бяха Тодор Павлов, съветският пълномощен министър и други. Аз му казах, че много съм щастлива, че се запознах с него. За мене той е един герой. Пръв ми е заговорил за него като герой чешкият писател Витеслав Незвал, когато бях в Прага по време на процеса. Той ми говори с възторг за Георги Димитров.

Георги Димитров казваше за майка си: „Тя не е била партизанка, да не е стреляла срещу враговете, но тя е майка героиня." После станах, сбогувах се и отидох в салона. Той беше винаги много внимателен към мене.

Помня, един ден чехословашкият министър Клементис беше дошъл в България. Имаше прием в Министерския съвет, сегашната Национална галерия. На обеда бяха поканени много малко хора, а от писателите само аз и Людмил Стоянов. Всички останали бяха политически лица. Георги Димитров беше много внимателен към мен, просто трогателен. Аз вече бях отпечатала поемата си „Вела".

След това ми предложиха от Външно министерство да отида аташе по печата в Полша. Отказах — на моите години аз не мога да отида аташе по печата, им отговорих. Пълномощният министър в Полша ме иска, няма кой друг. Министърът на външните работи ме извика на разговор и ме убежда-

1. Дора Габе като студентка

2. Семейна снимка. В центъра родителите на Дора Габе — Петър и Екатерина Габе. Отляво надясно: Боян Пенев, Дора Габе, Израел Габе, Бела Габе и Спиридон Казанджиев.

3. Дора Габе през 20-те години

4. От времето на „Земен път“

5. В Коринт

6. С Георги Димитров, Луи Арагон, Роза Димитрова и Елза Триоле

7. Сред децата на Добруджа

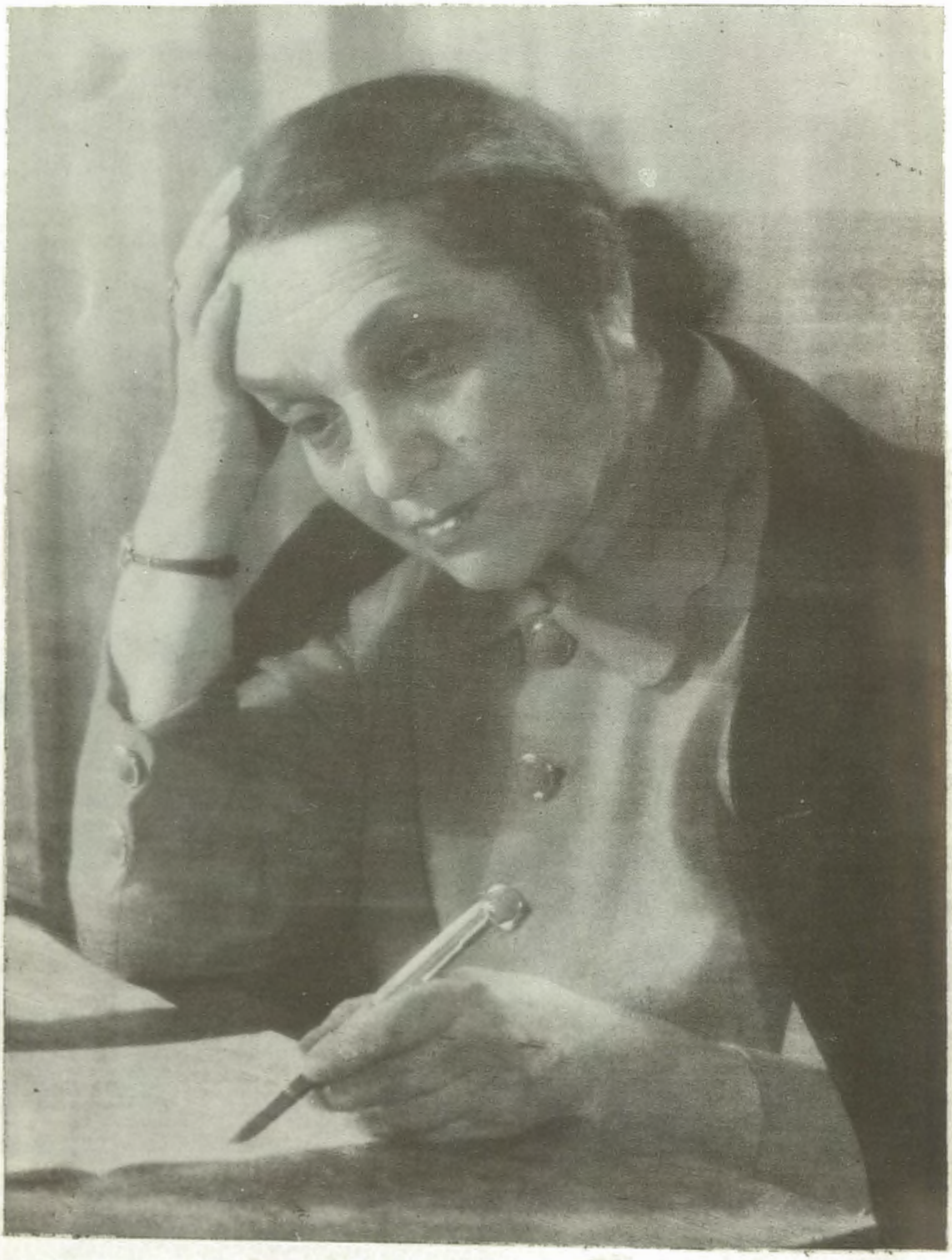
8. Дора Габе, Цола Драгойчева и Пеко Таков

9. При стария дъб

10. Сред житата на Добруджа

11. Над ръкописа

12. Дора Габе и Александър Геров

13. В работния си кабинет

14. Преглед на сутрешната преса

15. В минути на размисъл

Почакай, слънце!

Почакай слънце
аз не съм готова
за идващата нощ –
денят ми не е достигнал още!
Не се преборих с съвестта си,
за да й давам право на почивка...
Тъкмо се научих да говоря
със камъните и дърветата
и не запълних своя ден
със мъдростта им!
А ти ме караш да почивам
и си отиваш тъй спокойно
и тържествено,
с огрените върхове на Витоша,
със подмладените от багрите
на залеза води,
с илюзии за утрешния ден!
Почакай, дай ми време
да разбера как може да се спи
във тая разтревожен свят,
когато е безгрижието съвест,
а съвестта е дън!
Почакай, слънце!

Дора Габе

16. Ръкопис на стихотворението „Почакай, слънце!

17. Сред изпълнители на народни инструменти

18. Автор и читател в дружеска беседа

19. У дома

ваше да се съглася. Най-после съобщиха, че Георги Димитров направил забележка, че не могат да се пращат писатели като аташета по печата, а само като културни съветници. Тогава отидох при Георги Димитров и му казах:

— Аз не искам да правя кариера. Аз ще загина като писателка в Полша.

— Така лесно ли може да загине Дора Габе? — казва той.

— Какво ще правя там?

— Имате ли много връзки, приятели в Полша?

— Имам!

— Ще отидете не да правите кариера, а това е една задача, която ви възлагам.

— Щом е задача, викам, ще я изпълня.

След това започнаха приказки: тя пак се наредила! Много неприятности имах през моя престой във Варшава. Аз нямах с какво да отида в Полша. Просто нямах дрехи. Да работиш с хора, които нямаха подготовка за характера на работата, беше истинско изпитание за мен. Аз първо тях трябваше да уча, уредих концерти, тържества. Но каквото и да направех, все аз бях лошата.

— Ние стигнахме до вашето пребиваване във Варшава като съветник по културните въпроси през 1947 година.

— Искам да кажа само едно за тоя период от време. Той беше един от най-тежките периоди в живота ми, защото аз, първо, не бях подготвена, второ, имах легация с неподготвени хора. То беше страшно. Най-после взеха в ръцете си и машинописката, но тя не пишеше писмата, които бяха необходими за София, за разни редакции и отделни хора. Искаха да ме изкарат после виновна, че това ненаправено, онова ненаправено. Аз на Георги Димитров бях дала дума и на Васил Коларов, че ще работя съвестно, че ще ги информирам за всичко. И това беше такова мъчение, че се разболях. Получих за пръв път това, което се нарича стенокардия. Сърдечни кризи. Остарях просто изведнъж. Който идваше от София и ме видеше, питаше: „Какво става с тебе?“

От друга страна, колегите всички ми завиждаха и решиха, че аз по някакъв страничен начин сама съм си издействувала такава висока служба — съветник в легация. А за мене това не беше служба, това беше кражба от моята творческа работа. Загубване на време. Но тъй като Георги Димитров ми каза, че това е задача, аз не можех да не я изпълня. То е такова тежко време, че не искам да си спомням за него! . . .

— Вие не ги ли казахте тия неща на Георги Димитров?

— Като се върнах, той умря. Върнах се през 50-а година, в началото. Стоях в Полша две години и няколко месеца. После направих един доклад[43]. Не зная къде отиде този доклад. Както и да е!

А поляците имаха доверие в мене. Когато искаха да направят от къщата на поета Ян Каспрович музей, а те знаеха, че аз съм го превеждала и съм близка с жена му, повика ме (забравих ѝ името), от Централния комитет ме повика главната секретарка, по телефона. Тя казва: „Елате, ако имате свободно време. Много ви моля! Искам един разговор частен да водя с вас."

Отидох аз и тя ме пита за жената на Ян Каспрович. Какво ще кажа, ако я направят директор на музея. Тя е рускиня наистина, но рускиня от царска Русия. И би ли могла тя да се справи с този музей, да го управлява и на всички, които идват на поклонение, да им говори. Аз казах съвсем откровено: „Тя комунистка не е и надали ще може да стане. Но тя е извънредно честен човек. Извънредно прогресивен, демократичен. Аз мисля, че можете да дадете музей в ръцете ѝ, защото никой не познава така Ян Каспрович, както тя. Толкова повече, че тя пише дневници за неговия живот и изобщо за онова общество, което пълнеше нейния дом почти всеки ден — общество от писатели, от художници, от учени. А с новото тя сигурно ще се справи." Тя каза: „Откъде знаете, че тя с новото не се е справила?" „Защото, казвам, тя никога не казва Съветския съюз, а винаги казва Русия." И тя взе да се смее и така ме хвана за рамото и вика: „Колко тънко сте схванали!" „Да, защото тя още не може да излезе от Русия и толкова повече, че Русия за нея е мечта. Тя е излязла 16 и половина годишна, когато се оженила за Ян Каспрович. И за нея родината е останала Русия. Съветският съюз за нея е още чужд. Полека-лека тя и с това ще се справи."

И наистина тя отиде наскоро в Съветския съюз. Там има едно не само положително, но такова много дълбоко чувство към Ленин. Ленин спаси майка ѝ и сестра ѝ през първите години на революцията и ги изпрати със специален човек в Полша. Защо? Защото, когато той беше арестуван 1912 или 13-а година, той е живял в Поронин. А Ян Каспрович е живял в същото село. Когато отидох у тях на гости, аз живях у брата на този, у когото е живял Ленин. И Ленин е идвал у тях. И когато бил арестуван, Ян Каспрович го е спасил. Отишъл в Нови Сад, там, където е бил арестуван, и го е извадил от затвора. Аз имам ръкопис на Маруся Каспрович със споме-

ните й за Ленин. У мене е ръкописът, даже черновата е у мене. И не знам какво да правя, ще я оставя в архивата. Аз не знам дали не е публикувана. Трябва да й пиша. Ние кореспондираме с нея. Да я питам дали не е публикувана. Да е публикувана на български, не вярвам. Той е интересен като ръкопис.

Аз, като се завърнах от Полша, намерих в моята квартира 11 души. В това апартаментче, дето го изплащах близо двайсет години, близо до Военното училище. А когато заминавах за Варшава, Васил Коларов нареди да ми бъде запазена квартирата. В квартирната комисия обаче ме повикаха и почнаха да ме молят да отстъпя поне една от стаите. Аз отстъпих едната стая. Когато се върнах, нямаше къде да сложа багажа си. В едно ъгълче на земята върху един дюшек спях. Беше невъзможно да се живее там. Отидох при сестра си. Професор Казанджиев лежеше тежко болен в едната стая, дето се помина няколко месеца след това. Детето беше малко – Анито, дъщерята на Катя. Катя свири на долния етаж, а двата етажа са свързани с вътрешна стълба. И дума не можеше да стане да работя там. Спях в един коридор като хол. След това отидох в Банкя, във вилата на сестра си. Тя беше недовършена. Останах през зимата. Палех една пернишка печка, но тя не можеше да стопли даже въздуха около мене. Валеше сняг през прозорците върху възглавниците на миндерите. Със зимно палто кожено лягах в легло под юргана и си слагах котлончето, на което варех чай, до мене, топлех си едната ръка, а после другата, за да мога да пиша. При тия условия изкарах една цяла зима и през това време молех секретаря на съюза да се погрижи. Той вика: „Аз не съм секретар само за да се грижа за квартирите на писателите. Имам и задачи по-важни!“ Това в очите ми го каза. „Но аз ще направя за вас, ще направя всичко за вас!“ Това нещо трая две години. Аз написах едно писмо до отговорен човек: „Ето при какви условия живея. Ако смятате, че мога още да бъда полезна на нашата страна, погрижете се да махнат квартирантите от моята квартира.“ Той веднага се разпореди и от Външно министерство дойде човек да ме пита искам ли нова квартира, или държа за моята. Викам, аз искам да вляза в моята. По-късно министерството излезе с решение, че ще се грижи за квартирите само на чуждите дипломати. И аз останах във въздуха и повече не писах.

Дадох едно изложение на секретаря на съюза, което той да предаде на Райко Дамянов. Три седмици го носи в джоба

си и каза — не мога да го намеря. Съобщиха ми, че Райко Дамянов се грижи за писателите. Един ден най-после му се обадих по телефона. Дотогава много се стеснявах, беше ми обидно да ходя да моля. Бях в тежко угнетено състояние, в толкова угнетено, че загубих и воля. Съвсем като че ли не бях аз. И бях решила, че това ще доведе до някакъв инфаркт и аз ще свърша, но телефонирах му и за 24 часа нареди, да-доха квартира на това семейство. Обаче аз бях сама и нямах право на три стаи. Остана едната квартирантка. В постоянните си грижи към мен тя обаче пречеше на работата.

— Любовта започна да ви тиранизира.

— Да. Тя толкова ме тиранизираше с нейното внимание и обич, че аз се оплаках на нейната съседка. Това всичкото е трогателно и малко смешно, но за мене беше и мъчително. И аз бях принудена да продам жилището си. А после, като купих този апартамент, пак не можех да се отърва, защото всеки ден телефонираше.

Аз не можах да работя две години и половина почти във Варшава, две години тук: до 1956 година, когато написах цикъла за Варшава.

— Цикълът излиза през 1957 година в книгата „Неспокойно време".

— Преди това някои бяха печатани в „Литературен фронт". А някои бяха непечатани. Тогава детските ми работи не искаха да печатат. Средства нямах, много тежко... Никъде не работех. Дадох си оставката и вече останах без работа.

— През 1952 година ли се върнахте?

— Петдесета. 49-а излязох в края от Варшава. Значи петдесета година януари месец съм се върнала в България.

— И от 1950 до 1956 година вие не работите никъде?

— Не, никъде. Аз въобще никъде не работех. Не, до днешен ден не съм работила чиновническа работа. С 60 лева пенсия бях. Аз получавах пенсия от Боян Пенев, тя беше малка — 20 лева днешни. А в Съюза на писателите уреждаха пенсии. Тогава имаше един наш административен секретар, Борис Попов, той се помина преди две години. Той имаше много голяма симпатия към мене, той и жена му. С жена му и тъща му бяхме заедно евакуирани в Койнаре. Неговата тъща работеше в Съюза на популярните банки, оттам беше връзката и той каза: „Аз ще ви помогна!" И той уреди въпроса да получавам писателска пенсия — 40 лева. И двайсеттях лева на Боян Пенев — 60, това е. С това трябваше да живея. И туктаме хонорари. Много тежко беше, защото още изплащах този

апартамент. Донесох тука всичките си вехти работи и постепенно подобрявах.

„Избрани творби“ — 1958, вече ми подобри материалното положение, защото получих голям хонорар. Изплатих си всичко, каквото дължах, и вече по-леко почнах да живея.

– През 56-а година вие сте редактор на един сборник — „Героична Корея“ — заедно с Блага Димитрова.

– А, да, това са дребни работи... някакви си стотина лева ще ти дадат хонорар... Ето с това живеех. Големи заглавия, много книги, а ако ви кажа, че за „Ябълчици“ получих 400 лева хонорар, а те я издадоха в 20 или 30 хиляди тираж. 400 лева хонорар получих за нея книга. Не, не мога да кажа, че съм живяла добре. Ами голямо име, пък празни джобове. Не мога да кажа, че съм живяла богато. Аз от миналата година живея добре. Нали ме направиха заслужила и ми дадоха още 60 лева върху пенсията, но аз трябва да държа жена, която да ми шета, човек, който да ми пали парното, разносните ми са големи.

Знаете ли, нея година, когато заминавах за Полша, не помня кое от министерствата, получих контрактация да напиша биография за баба Парашкева. Тогавашни пари бяха 40 000 лева. И когато отивах в Полша, аз видях, че няма да мога да я напиша, и отидох и им върнах парите. Разписката още я имам, че им ги върнах. И те ме изгледаха учудено и ми викат: „Никой не връща от контрактация пари. След десет години ще я напишете, след десет години ще си изпълните задължението.“ „А, викам, аз такива пари не държа в себе си.“ И ги върнах.

Чакайте, имам още един случай, когато върнах пари. 1927 година, когато отидох в Брюксел като делегатка на ПЕН-клуба, Балабанов се разболя и аз го заместих, върнах се и ми артисаха пари и ги дадох. Владимир Полянов ми каза: Какво ще ги правим тука, дайте ги в министерството. И аз отидох в министерството, което отпусна тия пари. То беше тогава Министерството на просветата. Мисля, че Найденов беше министър. И аз ги връщам. И той вика: Как така, как може! Това е втори случай в България. Питам кой е първият. Ами народни представители българи, първите народни преставители някъде отишли и артисали им пари и като си дошли, ги върнали. Това е исторически факт и такъв смях. И ме разнесоха къде ли не. А че що ли не си купихте нещо? — вика. Викам: Как така с държавни пари ще купувам нещо! Такива понятия имах аз тогава. И къде ме закара тая честност? Никъде!

Алчност за пари нямам. Там е работата. Нямам я, защото не бях лишена като дете, а тия, които са били лишени, у тях остава така нещо незадоволено.

И все пак е хубаво нещо да имаш пари. Хубаво е заради възможностите, които ти дават. Мене никога не ме гнети липсата на пари. Оставам без пари: викам си, десет стотинки имам. Днеска ще изкарам с един комат хляб. Голяма работа! После друго. У мене е много силно развито чувството за състрадание. Мама ми разправяше, че когато съм била малка, съм плачела, че дръвчето го наваляло сняг, че го боли и му е студено. Състраданието у мене е развито до физическа болка. Сега не съм вече тъй. Сега толкоз много не жаля никого, защото сама аз се напатих. Оставахме с много малко пари с мама. Тя горката така много се тревожеше, пък аз ще я прегърна, ще я завъртя из стаята и викам: „Ей, мамо, много ми е весело! Слушай, мамо, колко има сиромаси, които гладуват. Много сиромаси има. Хайде, викам, все едно, че сме в тяхното общество. Да не сме при богатите.“ Затова тя все ме наричаше на руски: „Моя сумасшедшая дочка!“ Луда дъщеря. Това са веселите страни на живота ми.

— Не са били чак дотам весели!

— А, весели бяха, уверявам ви. Много хубаво детинство имах аз, много щастливо. Много щастливо. Не си спомням един тъжен момент в детинството. Един път баща ми ме би с една малка пръчка, но не си го спомням като нещо, което съм преживяла трагично. Даже не ме болеше. Той навярно слабо ме е бил. Аз държах един голям камшик. Има едни камшици тъй дълги на село. За какво бяха те? За добитъка нещо, когато закарват добитъци, да може да достигне камшикът и до най-първите коне или крави. И го въртя. Въртя, въртя, а имахме братче, което беше малко. То умря. И завъртва се камшикът около детето и детето припада. И аз като се уплаших, и като хукнах да бягам. Бягам, бягам, баща ми ме настига. И сега си спомням, като ми дига рокличката и с една пръчица ме удря. Това е единственото, което си спомням като наказание. И още един момент, който описвах в книгата „Някога“ — „Самота“. Да! Инак нищо не помня. Тъжни работи нямаше в детинството ми. И оттам може би идва и това, че аз много рядко губя вяра в човека, в себе си. Отвътре ме крепи.

— Може би корените на вашия оптимизъм трябва да се търсят именно в детството?

— Непременно! Много пъти ми се струва, че съм отпред

петдесет години, преди шейсет или преди седемдесет. Аз ви казвам: аз съм вечна! Струва ми се, че съм безсмъртна. Сякаш съм станала безсмъртна. Не, малко е странно. Професор Стефан Димитров, който присъствуваше на моята операция, асистентът и той се грижеха за мене, когато ме оперираха. Бях на смъртно легло, нали? И той все казваше: „Това не е жена, това е феномен! Вие не разбрахте ли, че сама се излекувахте? Не ние ви излекувахме, а вашият оптимизъм. Затуй живеете. Никой, казва, в онуй състояние, в което бяхте, не можеше да оживее.“ Дано е тъй! Обаче сега, когато ми прилоша на четенето, когато започнах да се люлея и ръцете ми се люлеят, краката, и аз се олюлявам, сега вече отрезвях. Разбрах, че има вече сигнали. Значи сега трябва да побързам да си напиша работите, които имам да напиша. То пак ще остане ненаписано доста. Но поне... Затуй не чакам, не мечтая нито за награди, нито за звание, нито за нищо. Сега вече е късно, в края на живота ми.

Трогателни работи има в живота. Обаче хубаво нещо е да се живее. Защото в оня момент, когато отидох на операция, втората операция, и когато ми сложиха маската и вече а-ха заспивам, почувствувах, че падам в една бездна, в празно пространство. И значи това е смъртта! Това ми мина през ума и аз няма да видя никога сестра си. Аз разбрах смъртта като едно пълно унищожение. Като че ли не е имало живот. Както се изтрива просто така със сюнгер черната дъска. Такова нещо! Така почувствувах смъртта! Просто понятието смърт не го разбрах с мозъка си, а с цялото си същество. А на заранта, като влезе сестра ми цялата в сълзи обляна, макар със сълзи, ме посрещна животът, ама живот! О, беше нещо много хубаво! Много хубав момент беше! Ах, как се възрадвах, че съм жива! То за това думи няма! И помня — влиза професорът и ме вижда засмяна. Вика: „Добре ли сте, добре ли сте?“ „Чакам, чакам — викам — да ме заведете на Витоша.“ А той...

— Коя година е това?

— 57-а края, декември.

— Единия бъбрек оперираха и след това другия. Двата рязаха. Аз съм разрязана петдесетте сантиметра така. Страшно нещо! И лежах върху раните си. Знаете ли какво е да лежиш върху раните си? Да не можеш да се обърнеш нито на тъй, нито на тъй. Беше страшно мъченичество. Аз минах през испанската инквизиция. Професор Стефан Димитров ме провъзгласи за герой. Добре, ама като дойдоха ония дни, които се влачат. Изкуствено хранене, да кажем, чрез една вена, чрез

едни тръбички там, каучукови, минава течност някаква. Цялата съм в рани. И туй изкуствено хранене, и една ръка вързана така на дъска, и туй... десет часа! Десет часа! Сълзите ми вече текат отсам и оттам. Не мога вече. И всичките ми жизнени сили са изчезнали. Нямам никакви жизнени сили. Просто трябва да се възродя и наново да почна. И професорът идва и казва: „Вие сте герой!“ Че като се разкрещях колкото ми глас държи: „Не съм герой! Не искам да бъда герой! Човек съм, разберете!“ — Така съм викала и плакала силно. Тогава вече загубих себе си: „Стига сте ме считали за герой!“ След няколко дена ми мина, разбира се... Е, друго?

— Другият ми въпрос е свързан с вашето посещение в Тбилиси, Грузия. Бихте ли разказали за повода на това посещение.

— А, аз имах покана от съветските писатели да гостувам в някои от техните курорти. Но вече бях във Варна и казах, че съм си изкарала курорта. Мога да дойда в Москва, да видя театри, да се запозная с писателите. И когато отидох в Москва, те ме завлякоха в Тбилиси заедно с другите. Там беше голямо тържество за Шота Руставели. Имаше и дискусия за поезията около кръглата маса и аз се изказах.

— Вашето изказване го печатаха в „Иностранная литература“.

— Да, имаше го съкратено.

— А цялото изказване печатано ли е някъде?

— Не, не е печатано. Аз го импровизирах. Направо на руски.

БИОГРАФИЯ НА ТВОРЧЕСТВОТО

1. СТРАНИЦИ ОТ БИОГРАФИЯТА НА КНИГИТЕ

Първи разговор — 15 октомври 1968 г.

— Другарко Габе, първата ви книга „Теменуги“ излиза през 1908 година. Но стиховете са печатани преди това в „Мисъл“ и др.

— Бях на село, когато ги публикува Яворов. Това са стихове на седемнадесетгодишна ученичка, писани под влиянието на меланхоличната поезия на руския поет Надсон[44]. Превеждах го по желанието на баща си и се заразих от тъга и мъка. Толкова бях повлияна, че започнах да пиша тъжни стихове през най-безгрижните си години. Изпращах ги от село на Яворов, той ги поправяше. „Те са ваши, а не мои“ — му казвах, но той ми отвръщаше: „Идеята моя ли е? Не. Образите мои ли са? Не. Настроението мое ли е? Не. Тогава кое е мое?“ Но аз и до днес твърдя, че „Теменуги“ не са мои стихове и съм готова да се отрека от тях.

— Как дойдоха стиховете ви до Яворов?

— Аз ги пишех тайно от всички, но ги откри Екатерина Ненчева, с която живяхме в една стая като студентки, и тя ги занесе на Яворов, без аз да зная.

— Какво учихте в нашия университет?

— Понеже обичах математика и астрономия, записах се в отдел „Естествени науки“.

— Значи притегляла ви е астрономията...

— Да. На село през ваканциите по цели нощи четях „Астрономические вечера“ на Клайн и наблюдавах звездите.

— Какво друго четяхте?

— Руска литература.

— Откъде вземахте книги на село?

— Родителите ми, когато се преселвали през 1880 г. от Русия в Добруджа, донесли и голяма библиотека.

— Кой автор обичахте?

— Най-много ми допадна Достоевски. Бях дванадесетгодишна, когато прочетох „Неточка Незванова“ и се поболях от разстройство на нервите. Плачех от състрадание.

— Дълго ли учихте в Университета?

— Един непълен семестър — станаха обструкции[45], изключиха ме заедно с други студенти и аз заминах за Женева.

— А после писахте ли стихове?

— Последното стихотворение през 1906 година написах в Женева. То е и последното, което изпратих на Яворов. За това стихотворение „Снегът вали“ Яворов написа на баща ми: Само аз знам какъв успех е достигнала дъщеря ви. Но тя все още има нужда от моята ръка.

— Защо не му изпратихте други стихове?

— Нашата дружба с Яворов беше отровена от клюкари... Залових се сериозно със студиите в Университета и почти нищо не писах.

— А като се върнахте от чужбина?

— Учителствувах една година в Добрич, а през 1908 г. се приготвих да замина за Италия. Баща ми ме заведе в София, за да ме изпрати, но случайната ни среща с Боян Пенев промени плановете ни: сгодихме се и аз се върнах на село. В мое отсъствие Боян Пенев отпечата „Теменуги“-те, като събра всички дотогава печатани стихове и сам редактира книжката. Голяма беше моята изненада и моето разочарование, когато видях, че винетката в началото на сбирката беше напечатана с главата надолу. Наопаки.

Тая книжка е моят спомен от работата ми с Яворов. Заглавието „Теменуги“ е във връзка с цветята, които той ми изпращаше. У Яворов има стихотворение със заглавие „Теменуги“.

— Книжката е отпечатана в Придворната печатница на много хубава хартия — прецизно издадена.

— Когато Боян Пенев се старае за нещо...

— А имаше ли отзиви, другарко Габе, след като излезе книжката?

— Имало е — не ги помня. Страшимиров писал нещо[46].

— Сигурно в неговото списание?

— В неговото списание. Но в мои ръце нищо не попадна. Яворов е писал на баща ми да скрие списанието от мене, за да не ме тревожи. Изглежда, че е имало някакви алюзии, клюки и кой знае какво друго, засягащо Яворов и мен. Страшимиров беше писал нещо за стиховете, които ми посвети Яворов.

— В „Мисъл“?

— Да. Четири стихотворения ми посвети. Помня, че тогава много се разтревожих. А Яворов ми писа: Какво ще стане един ден, ако се намери някой да напише против вас много остра критика? Тогава бихте се обесили. Така ми се подиграваше.

– Още тогава той ви е подготвял за литературните ни нрави.

– Защото знаеше в какво общество живеем. От клюките никога не съм била пощадена.

– Значи това е за „Теменуги“.

ПОЛСКИ ПОЕТИ — 1921 г.

През 1917 година аз заминах за Виена. Боян Пенев ми изпращаше тогава в подстрочници лирическите отстъпления от „Пан Тадеуш“. И аз ги нареждах в стихове, без да имам оригинала подръка. После той ми ги връщаше, а местата, където съм далеч от оригинала, биваха подчертани с червен молив. Тогава се сети да ми ги праща и на полски. Но аз не знаех добре полски. През 1913 година Боян ми беше дал урок по полски език, обаче само един-два пъти. Нямаше време. Когато се завърнах от Виена през 1919 година, Боян имаше нужда от преводи на полски поети за семинара си и ме помоли да преведа някои други автори, които сам посочи. Един ден тогавашният полски пълномощен министър, известният славист, професор в Краковския университет, Тадеуш Станислав Грабовски ми предложи да работим заедно. „Аз ще ви помогна да издадем няколко книжки, които вие ще преведете.“ Стана дума за „Анхели“ и за „Полски поети“. И аз се залових да превеждам. Всички характеристики за полските поети аз писах. Материалите вземах от разни полски антологии.

– То е отбелязано в книгата.

– Мнозина мислеха, че Боян Пенев ги е писал. Даже в Полша имаше рецензия за тази антология, в която пишеше, че Боян Пенев е написал характеристиките, което не е вярно. Той написа предговора. И така излезе на бял свят тази книжка „Полски поети“. Отначало превеждането ми беше трудно, защото още не бях достатъчно опитна и стихове доста малко бях писала през тоя период на моята женитба. Повечето помагах на Боян Пенев. Той беше много зает със себе си, защото трябваше да се готви за лекции, и то за съвършено нов материал. Този материал той дирeше в разни стари книги, четеше не само от български източници. Ние заминахме за Полша, където той се срещаше с тамошните слависти. Дирeше в библиотеките нещо във връзка с българската литература от епохата на Възраждането. Всичко сам събираше. Беше всецяло погълнат. Той дори забрави, че аз бях писала стихове. Аз му трябвах. Преписвах. Например, когато бях във Виена и не

можах да се върна поради войната, той ми писа чрез легацията дали не мога да му препиша един ръкопис, съхраняван в Будапещенската библиотека. Познавах се с министъра на железниците във Виена и той изпрати специален човек да донесе в една затворена каса тази книга и аз преписах, което ми искаше. Когато се върнах от Виена, ходих из провинцията да диря стари книги. В библиотеката му имаше доста голямо количество стари книги, с които злоупотребиха някои след смъртта на Боян Пенев, когато подарих нашата библиотека на Университета. Сега няма нито една от тия стари книги.

— Имаше ли отзиви в печата за „Полски поети"?

— Имаше много отзиви, но аз не мога да си ги спомня. Сигурно в архивата ми ги има, но моята архива иска много работа, за да може да се подреди.

„ХИМНИ". ЯН КАСПРОВИЧ — 1924 г.

— Още като се отпечата „Полски поети", аз заминах за Варшава. Полско-българското дружество ме изпрати през 1921 година за два-три месеца. И там аз се срещнах с Ян Каспрович. Той ме покани у тях в Поронин, където живееха. Всяка вечер той ми четеше химните, а аз на другата заран ги превеждах. По тоя начин преведох всички химни. И когато се завърнах през 1922 година в България, започнах да ги печатам. В отделна книга излязоха по-късно — 24-а година. Грабовски събираше в легацията наши писатели и ги четяхме. Имам писмо от Боян Пенев от 1924 година от Варшава, когато му изпратих един екземпляр от книгата. Това писмо трябва да ви прочета. Той заедно с Пшибишевски са чели превода. Боян Пенев е чел българския текст, а Пшибишевски наизуст веднага посочвал оригинала. Преводите му звучали така, като че ли слуша оригинала. Аз можах да постигна това само защото слушах автора да ми го чете, ритъмът и музиката оставаха в мене. Можах да предам и интонацията, вълнението. Смятам, че от всички мои преводи, „Химните" ми са едни от най-значителните. Освен това за мене беше школа: свободният стих. Ако мога сега да пиша в свободен стих, даже детските стихове, помогнаха ми химните. От химните разбрах, че да превеждаш добре, трябва да превеждаш с автора, да чувствуваш духа му, да чуеш гласа му, да чуеш къде пада логическото ударение, какво иска да каже, да обърнеш внимание на синкопите, когато поема дъх. Всичко туй трябва да го предадеш и тогава вече творбата става жива. Нали? Това са „Химните".

През 1926 година, когато Каспрович се помина, жена му ме повика. И аз отидох. Тогава четох в Закопане една сказка за „Химните“. Парите, които събрахме от тази сказка, са първата вноска за фонд мавзолей. След това пари се събираха от целия полски народ.

– Направен ли е мавзолеят?

– Да, чудесен мавзолей.

– Къде? В Поронин ли?

– Не! Близо до Поронин, където е техният дом, наречен Харенда. Сега домът е музей. И до музея е мавзолеят. Вътре в мавзолея е гробницата.

„АНХЕЛИ“ — Ю. СЛОВАЦКИ. 1925 г.

– Боян Пенев ми посочи „Анхели“ и ми каза, че смята тая творба за една от най-големите световни творби. Той я наричаше „поема на страданието“, най-красивата поема на страданието, макар че в проза. И право да ви кажа, стихове съм превеждала по-лесно, отколкото „Анхели“, въпреки че е в проза. След като прочетох първия си превод, видях, че не се е получило нищо. Не ми звучи като „Анхели“. И аз го скъсах и помня, че го хвърлих в печката. Вторият превод беше по-добър. Дадох на Боян Пенев да го прочете, но той ми каза, че звучи литературно. А стилът на „Анхели“ е по-скоро стилът на Евангелието, само че осъвременен. Уж на Евангелието, а същевременно е простият, говоримият език. И аз трябваше да спазя това. Боян ме посъветва да отида в Боровец и да остана около един месец съвсем сама, с никого да не се срещам, да не чета вестници, да не чета нищо въобще и да прочета Евангелието един път, за да вляза в тона, в стила. И аз го послушах. И тогава превеждането на „Анхели“ ми беше много лесно. Вървеше ми като по вода. Това ми е един от най-хубавите преводи. Въобще, ако ми е позволено да се гордея с преводите, това са три неща: „Кримските сонети“ на Мицкевич, „Химните“ на Ян Каспрович, „Анхели“ на Словацки. „Кримските сонети“ преведох след Девети септември. Два месеца се мъчих над тях в Хисаря. Славянските писатели разполагат с падежни форми, поради което от всяко съществително имат шест рими. А ние нямаме падежни форми. Лишени сме от тия шест рими. Значи, първо, бедност на рими у нас. Може би затова народната ни песен е без рими. И, второ, на мястото на падежите трябваше да прибавяме предлози. Те удължават стъпките. Така че и там сме спънати, не можем да спазим размера. И за да спазя съ-

ществено, което е у Мицкевич — пластическото изграждане на образа, направих компромис. Той няма тия натрупвания, сякаш с ножици отрязани парчета и налепени, а изгражда пред очите ти самия образ. При Мицкевич не можеш да разместиш нищо, нищо. Например да прескочиш първия ред и да го сложиш на третия, това е абсолютно невъзможно. А това го правят всички преводачи. В двата руски превода, които четох, това е допуснато и не се получава образът, и не се получава тази величественост на кримската природа. Преводачите държат само да имат точния брой стъпки, да има точни рими, да пее стихотворението, а читателят какво вижда? Мицкевич се е учил от Омир — Омир така пластично описва, че у него всичко върви едно подир друго, като върху лента на филм. Не можеш да отрежеш нещо от лентата, без да нарушиш движението и да повредиш образа. И после, за да спася неговия тон при тая сурова природа, каквато е кримската, и за да мога да изграждам картините, аз трябваше да се отказвам от известни подробности, които Мицкевич е прибавял, за да засили било колорита, било да направи по-ясна линията, а някъде и да запълни стъпките. Вземах само най-важното, което е необходимо и не разваля нито образа, нито ритъма. По тоя начин два месеца се мъчих. Веднъж, си спомням: едно от стихотворенията не върви и не върви, а през нощта го сънувам готово. Ставам и го записвам. Подсъзнанието ми е работило без мене. Напрежението е било голямо. Ах, така беше с тия „Кримски сонети". И когато се напечатаха в „Септември", един читател позвънил в редакцията и казал, че сега разбрал кой е Мицкевич.

„СЪВРЕМЕННИ ПОЛСКИ ПОЕТИ" — 1967 г.

— Тая антология отначалото беше възложена на мене като главен редактор. Аз реших, че трябва да отида в Полша и се споразумея с поляците да се съгласят да я направим с помалко писатели, но с повече творби, за да може всеки писател да бъде така даден, че читателят да има ярка представа за неговото творчество. А поляците бяха изпратили за тая антология около 88 или 90 автори. След разговора във Варшава те ми казаха: „Даваме ви картбланш, правете, каквото знаете." Добре, но с мен работеха Караангов, Първан Стефанов, Блага Димитрова. Те се поналожиха: в мое отсъствие, когато не бях в София, не бях в България, отпечатаха книгата. И не с всичко съм съгласна. Въпреки това смятам, че нещо можахме да по-

стигнем, поне това, че книгата не е толкова голяма. Тя бързо се разпродаде. Отзиви в печата нямаше.

– Затова трябва да се знае езикът и отзивите следва да се напишат от преводачи.

– Да, но вижте какво направихме. Първо, ний сметнахме, че сме длъжни четиримата да превеждаме. Аз например преведох Пшибош, най-мъчния за превод поляк. Смятах, че нямам право да товаря колегите си с най-мъчното, щом аз съм главният редактор. И доста се измъчих с него. И другите... Първан Стефанов хубаво превежда, Караангов хубаво превежда, Блага прекрасно превежда, Багряна също така. Така че вие, като сметнете кои са преводачите, ще трябва да имате доверие. А пресявано е много.

– Не само в качеството на подбора, колкото в качеството на самия превод, нали?

– Преводите са качествени.

– Все пак това е най-сериозното, което се е появило за 25 години у нас от полската литература, нали?

– Да, сериозно е! И е много хубава тази антология.

– А българската на полски език?

– Прекрасна книга. Голям брой писатели... Добре са ни представили.

– А преводите?

– Не са лоши. Стерн превежда много хубаво, Ана Каменска много хубаво. Въобще добри поети са превеждали. И двете антологии заслужават внимание.

– Вие сте превеждали от френски?

– Не, не съм превеждала изобщо.

– А от руски?

– От руски съм превеждала, като почнете от Надсон. Но някои решиха, че аз само от полски трябва да превеждам. Не ми възложиха ни една книжка от библиотека „Съветски поети". Аз дадох в печата преводи от Вера Инбер и от мнозина други, но не съм ги събирала в книга, даже нямам изрезки от тях[47].

– Ами защо не ги съберете в отделна книжка сега?

– Знаете ли защо — нали всички знаят руски...

– Тук не става въпрос за знаене на езика. Става въпрос кой ги превежда.

– Имайте предвид, че всеки превод е по-слаб от оригинала. И аз смятам, че трябва да четем руските поети в оригинал...

— Е, детските! Какво да ви кажа. Детските стихове аз започнах заради моята племенница. Тя ми каза: Лельо, пишеш за възрастните, напиши и за нас малките! Искам за мене да напишеш! И един ден видях през прозореца Катето — тя беше на шест години — и съседското момче Джоре, с когото играеха. Гонят едно колело и едно куче тича зад тях и написах „Катето и Джоре“. Тя беше във възторг от стихотворението. А след това: „Напиши ми още!“ И така един ден, откъде узнала, не знам, нейната учителка дойде у дома и каза: — Вие сте написали детско стихотворение. Дайте ми го! Трябва ми за децата. Дадох ѝ го. Тя го чела на децата, децата го научили. И откъде се научава Александър Божинов, че пиша. Тъкмо си беше наредил „Златната книга“[48] и ми каза: „Напиши ми няколко и дай за „Златната книга“.“ Аз написах няколко за „Златната книга“, дадох му ги и той не искаше да ми сложи името.

— Защо?

— Той каза: „Книгата е моя. Ти ми услужваш.“ Видя ми се грозно от негова страна. Казвам: „Няма да ги дам!“ Но ги дадох с името си. Тая „Златна книга“ ми разпространи славата и почнаха от детските списания да идват и да ми искат стихове. И така вниманието дойде отвън и подбудата също. И после аз самата се увлякох. Проверявах всички стихове с Катето. Казвах ѝ ги и тя ме коригираше, когато редът на думите трябваше да се измени, за да бъде по-естествен езикът. Мога да кажа, че заедно с мен ги е писала. И така се увлякох, а тогава бях много зле материално, баща ми нямаше никакви доходи оттам, та трябваше да помагам и на родителите си. Баща ми и майка ми живееха в един полуетаж, а моят доход беше от детските ми стихове. Но аз, разбира се, не можех да ги пиша само затуй, че ще получа хонорар. Просто ги пишех от сърце. И постепенно след това ги събирах в книжки.

— От 1923 година е първата ви книжка?

— Да, това е първата ми книжка. Тогава аз се обърнах към Илия Бешков да ми я илюстрира. Първите ми илюстрации са от него.

— Тя има и второ издание пак с негови илюстрации. Мисля, че е допълнена и с нови работи.

— Аз не мога точно да си спомня, нали, къде и как... Общо така...

— Излязоха ли отзиви за първата ви детска книжка?

— Не помня. Нямах никакво поощрение от страна на колегите. Въобще от никого поощрение нямах за тия детски стихове, защото отношението към детската литература беше страшно унизително. Даже и сега някои се отнасят със същото пренебрежение. Помня Орлин Василев преди няколко години казваше: „Ех, детски стихове! Ала-бала портокала, трака-брака иде влака.“ Таквоз понятие имаха... Така че у нас въобще не се ценеше творчеството за деца. Може би отсега нататък ще почне да се цени. И в чужбина е същото. Николай Лилиев беше ми казал да не си губя времето и дарбата с детски стихове.

„НЯКОГА“ — 1924 г.

И едва първата ми книга с детска психика, „Някога“, обърна вниманието на критиката. Владимир Василев тогава написа възторжена рецензия в „Златорог“[49]. Там той каза най-важното — аз не цитирам думите му, защото не мога да си ги спомня, а мисълта му и израза: „Четете тая книга, за да се върнете към себе си, към себе си, когато сте били деца, към тая абсолютна чистота, която децата имат в себе си.“ Обърна внимание на тази книга през 1927 година и белгийският поет Робер Вивие. (Сега узнах, че Сегерс му издал книга.)

— Той жив ли е?

— Жив, жив. И този поет тогава искаше да я преведе. Дзивгов беше ми превел, преди да замина за Брюксел на конгрес, два разказа, между които „Вечер“ — най-късичкия. Когато Робер Вивие ми поиска да му прочета нещо мое, аз само това имах подръка. И когато му го прочетох, той възкликна: — Ах, трябва тая книга да преведа. Вие няма да заминете. Ние ще я преведем на френски.

Аз обаче не останах, защото имах някакво лошо предчувствие, че вкъщи нещо се е случило. Аз въобще винаги заминавах със страх, че като се върна, мама няма да е жива... Не зная откъде това внушение. И като се върнах... Аз се върнах на следния ден след погребението на Боян Пенев, без да зная, че е умрял. Така и не можахме да преведем тая книга. Но той е първият човек, който ми казваше, че в тая книга са предадени психологически състояния от нашата най-ранна възраст, когато още не сме имали допир с външния свят. И всичко дадено в образи и движение. „Вие нямате ни момент застой в тая книга.“ Питам: „Къде виждате това?“ „Ами ето, прочетете!“ И ми чете цялата първа страница и виждам, че

няма действително застой. „И това, казва, е вродено у детето, детето е непрекъснато активно. Непрекъснато активно!“ Той пръв обърна вниманието върху тия неща. Много ми говори и аз започнах да си ценя книгата и да я обичам чрез него.

— Робер Вивие?

— Да. Аз го видях отново преди две години, когато ходих в Париж, а преди това го видях, когато с жена си беше в Балчик. След 40 години, 1967, т. е. миналата година! Николай Дончев ми съобщи: „Дойде белгийският поет Робер Вивие и ви търси.“ Дойде с жена си в нашия дом във Варна. Този ден в стаята ми бяха Павел Матев, жена му, П. Караангов и не си спомням още кои други. Пълна стая с наши писатели. Когато жената на Вивие си каза името, Караангов извика: „А, Тазиева? Има такъв прочут вулканолог Тазиев!“ Тя се обърна и рече: „Това е моят син.“ И извади от чантата едно писмо от сина си — бил някъде в джунглите. Пише, че е жив и здрав. А тя казва: „Аз не мога да спя ни деня, ни нощя от страх за него, защото той винаги е в опасност, слиза в големи дълбочини и в морето, навред, където има кратери. Проучвания прави.“ Същият този Тазиев беше в Брюксел преди четиридесет години, когато им прочетох „Някога“. Той беше дванайсетгодишно дете. Не искаше от мен да се отделя. Аз отивам на заседание, защото бях делегатка на конгреса, а то плаче. Трябваше понякога да го вземам със себе си. И трябваше непременно да обядвам у тях, а не заедно с всички делегати, защото детето се разболяваше от тъга. И когато го видях след 40 години... в Париж!!

— Той беше ли вкъщи?

— Не, когато позвъних у тях, той бил на заседание, но веднага напуща заседанието и пристига. И като го погледнах, видях един стар човек. Така състарен. Преди няколко дена си купих една негова книга, преведена на български — „Когато земята се тресе“. Обърнете страницата, и ще видите един стар човек.

— А сигурно е млад?

— Петдесет и две годишен. А беше едно таквоз хубаво дете с руси къдрави коси! Сега няма коси на главата си. Гледайте снимката.

— Много симпатичен!

— Да, много симпатичен. Той е професор по вулканология и океанология.

— Има нещо славянско в името.

— Майка му е рускиня, синът е от първия й мъж, от Та-

джикистан ли... Аз имам други негови книги, тази е по-скоро документална, но много интересна. Разказва за трагедията в една от пещерите, когато пада един от другарите му от 400 метра височина.

Аз нямах търпение да го видя, защото в очите ми остана 12-годишното дете. Отивам към вратата, вратата се отваря, той се втурва, улавям двете му ръце и го гледам... „Вие ли сте?" А той: „За жалост аз съм, но вие сте вие."

— Галантен.

— По французки галантен: „C'est vous, c'est vous!" И се обръща към майка си и казва: „Да бях я срещнал сред Париж, бих я познал." Така каза. „Нима бихте ме познали? Как е възможно, вие бяхте дете!" „Толкова силно, казва той, в мен е отпечатан образът ви оттогава, че бих ви познал. Колкото и да се промените, все има нещо, което остава."

За „Някога" мога да кажа още нещо, за превода на Незвал и за превода на Рицос. Когато се запознах с Незвал през 1932 година, той поиска да му прочета нещо мое. Прочетох от „Някога" един разказ (имах само френски превод). Незвал е писал много стихове, които не са за деца, а са в детски стил. В такъв стил, като че ли дете ги пише. Обаче за децата не са интересни. Интересни са за възрастните. Например, както Чуковски събира куриози от детски мисли или детски изрази, които са интересни за нас възрастните. И понеже тази моя книга не е за деца, а по-скоро за възрастни, детето би могло да се интересува само от някои епизоди. Например пожара ще го заинтересува, но това, което е същината, ще остане неразбрано. За 16-годишни, 18-годишни книгата става интересна. Заловихме се да я превеждаме. И как ще я превеждаме: той не знае български, аз не знам чешки. И ние дирехме думите. Той имаше такъв силен усет за подходящата дума. И когато намерим думата, той скача от стола си от радост, като че ли е открил Америка. Така превеждахме. По-късно аз вече изучих чешки и сега свободно чета. Когато сравнявам неговия превод с оригинала, не знам кое е оригиналът. Дали това, или това. Конгениален превод. Той обикна тая книга и все казваше: „Моята „Някога"." „Защо, викам, твоята?" „Защото аз така щях да я напиша. Точно по същия начин." Имам едно писмо, в което ми пише, че когато бил в Париж, отишъл да види как изучават чешки език в специалния клон на университета на ул. „Лил". А вън от фасадата на университета са залепени програмите. И изведнъж вижда „Някога" с латински букви. Викнал на другарите си: „Я, моята книга!" Те се приближили,

прочели програмата и името ми и му рекли: „Как твойта бе, това е на Дора Габе!“ „Да, ама аз я преведох.“ „Но ти само си я превел.“ „До каква степен съм се вживял в тая книга, че я чувствувам като моя.“

— А другият превод, на гръцки?

— Преводът на Янис Рицос! През 1965 година бях в Атина. А Янис Рицос познавах, когато беше в София. Не помня коя година. Той два пъти идва. Първия път, когато Багряна преведе поемата му „Поема в синьо“. Това е може би 58-а година.

В Атина бях на гости у Камберос, гръцки поет, и занесох една книжка от моите „През нашите очички“, преведена на френски, за неговото дете. Книжката сложиха в салона на двуетажната малка масичка. Рицос дойде. Докато разговаряме, вижда под масичката нещо шарено с мойто име. Посяга, взема книжката. Казвам, че в тая моя творба няма автор, детето само́ говори. А на това ми беше обърнал вниманието Робер Вивие: „Чувствува се, че няма възрастен автор. Автор е самото дете в цялата ви книга „Някога“. А аз да напиша „През нашите очички“. Витеслав Незвал е „виновния“. Написал книга в този стил за деца: вещите, хората и не знам какво още. Половината страница е рисунка, а другата половина е мъничък текст. Но така е написан текстът, че е доста недостъпно на места за малките деца. А много интересно за възрастни. Чешката преводачка Райнерова ми изпрати тази книга и ми пише: „Тази книга е под влияние на вашата книга „Някога“. „Някога“ е за възрастни, а тази е направена специално за деца. Има места, където са сложени буквално ваши изрази.“ Не можех да повярвам, че Незвал ги е вземал от моята книга, защото се бяха минали двайсет години оттогава, повече от двайсет години. Но сигурно и той, и аз за същото нещо по същия начин бихме се изразили. Еднакви мисли, еднакви изрази. И аз си казах: ако Незвал може да напише в моя стил такава книга за деца, аз в моя собствен стил не мога ли да направя същото за деца? И тогава реших, че и аз мога така. Половината страничка е рисунка, другата половина е текст. И написах около шейсет такива къси разказчета. Отпечатаха само 36. Това беше книгата „През нашите очички“.

— А другите къде са?

— Разпилени някъде из списания. Тук-таме ги печатах, а някои стоят. Най-хубавите излязоха. И стига. В един жанр по-добре е само едно да излезе. Ако затрябва, ще си напиша нови, нали? И така излязоха тия „През нашите очички“. Отначало си мислех, че като книгата „Някога“ ще бъдат недостъпни

за малките деца. Но един ден ме поканиха в Дома на детската книга и две-три деца рецитираха от тая книжка. Така рецитираха, сякаш че те са авторите. Да. Така говорят, като че в този момент ги пишат. И аз се успокоих. Тази книга наистина си намери мястото. Дали я разбраха възрастните, не зная, но децата си я обикнаха и затуй агенция „София прес“ я преведе на толкова разни езици.

Един от френските преводи на тая книжка аз вземах със себе си в Гърция. Янис Рицос попита: „Мога ли да я взема довечера да я прочета?“ На другия ден ми съобщава, че шест от тези разказчета е превел през нощта. След това продължи и преведе цялата книжка. А аз останах учудена: такъв голям поет седнал да превежда тия дребосъчета! Не можех да повярвам, че му харесват.

Един ден пристига в Атина Гароди да държи някаква сказка. Рицос ме заведе. През време на почивката той си отиде, защото беше болен, а в салона беше задушно. Останах сама и отидох да седна на един от празните столове на втория ред. Изведнъж виждам Мелпо Аксиоти, която беше емигрантка в България, по-късно амнистирана и заминала за Гърция. Приближих се и седнах срещу нея. Тя ме запозна с един писател. Каза, че бил един от гръцките известни прозаици. Не чух името му — неудобно беше да попитам.

— А, вие ли сте? — рече той, като се ръкува с мене. — Снощи бяхме у Янис Рицос. Той ни прочете малки разказчета, които сте написали, а той ги превел. Чудни! Освежихме се, като ги слушахме.

Ето ти! Едва тогаз повярвах, че Рицос наистина ги е харесал.

Един ден разговаряме по телефона. Казвам му: „Напразно си губите времето да превеждате тия разказчета за деца! Написах ги в стила на друга моя книга, която е за възрастни.“

— Прочетете ми нещо от нея!

Не прочетох, а предадох съдържанието на разказа „Най-старият дъб“ от книгата „Някога“. По телефона му го разказах.

— Дайте ми тая книга.

Изпратих му френския превод. Той я преведе на гръцки. Много хубави писма ми изпрати за тая книга. Това е за „Някога“. Четиридесет и две години лежи неиздадена на български. Върнаха ми я — не била интересна и съвременна. Може би сега ще я отпечатат.

— Какво хубаво издание може да стане! С хубави илюстрации!

— Не, не! Кой ще ги направи. Ако беше жив Бешков?

— Ами младите художници?

— Не, не, не! Вниманието се насочва върху рисунките и не можеш да се съсредоточиш в текста.

— Не знам дали сте съвсем права. Ако сложат някакви изчистени, а не натуралистични илюстрации, малко абстрактни, с малко форми и цветове...

— Ах, оставете! Само Бешков можеше да ги направи. Тая книга не давам в ръцете на никой... Преведена е от двама големи поети. Стига ми. Ако има нещо, което си ценя, това е тази книга. Единствено нея! Другите мога да ви ги подаря всичките. В ничии ръце не я давам! Затова я виждам само с много семпла корица и с хубави букви.

„КАЛИНКА МАЛИНКА“ — 1928 г.

— Е, нямам какво да ви кажа за тая книга. Това са детските стихове. И толкоз.

„ЗВЪНЧЕТА“ — 1929 г.

— Всичко, всичко е едно и също. Печатани в различни списания и после събрани в книжка.

„МАЛКИЯТ ДОБРУДЖАНЕЦ“ — 1927 г.

Исках децата да знаят за съдбата на Добруджа, защото възрастните бяха почнали да я забравят. Вече бяха престанали да говорят за Добруджа като за един кът от България. Загубен, забравен. Написах този роман. Той имаше силно въздействие на времето си. И понеже второ издание не сме правили...

— 1942 година има второ издание.

— 1942! А, има, има, защото във второто издание направих така, че малкият добруджанец не умира, а избягва от Добруджа, за да работи за нейното освобождение.

„ЗЕМЕН ПЪТ“ — 1928 г.

— Стиховете ми за възрастни са печатани из разни списания и вестници, главно от 1920 г. в „Златорог“. Едва през 1928 г. излизат в книжка под заглавие „Земен път“.

„СЪНЧЕЦ ХОДИ“ — 1929 г.

Събрани детски стихове.

„ВЕЛИКДЕН“ — 1930, „КОЛЕДАРЧЕ“ — 1931 г.

Сборници със стихове за наши народни обичаи и религиозни празници — весели стихчета. Хубави илюстрации. Красиви издания на „Чипев“ и „Хемус“.

„МЪЛЧАЛИВИ ГЕРОИ“ — 1931 г.

– Това е моят втори юношески роман след „Малкият добруджанец“. Трябва да ви кажа, че винаги ми прави впечатление героичното. Уважавах мъжете, защото героите се раждаха главно между тях. Сега, в наше време на борби — социални и политически, имаме много жени героини. Ето защо моята „Лунатичка“ не можа да стане героиня. Вместо нея героиня стана „Вела“.

– Всъщност тя е неосъществената Вела.

– Неосъществената Вела! Да! Но да говорим за „Мълчаливите герои“. Нали за тая книга питате?

– Как се заинтересувахте за героя на този роман?

– Бях в Пловдив на гости у дъщерята на Райчо Николов. Търсила писател да му разкаже за баща си с цел да напише книга за него. Аз не знаех, че за това ме е канила. Отидох. Това беше преди около 40 години. Симпатична, възрастна жена. Разказа ми подробно за подвига на Райчо — как преплувал Дунава, за смелостта на това 12—13-годишно момче, показа ми дипломата на императора, която го въведе в дворянски чин, показа ми двата дневника, проядени от мишки и от дълготодишно гниене по сандъци и долапи. Едва можеше човек да прочете нещо от тях. Аз пламнах. „Дайте ми да прочета дневниците! Аз ще напиша роман за баща ви!“ Така започнах. Когато разбрах от дневниците, че Райчо е бил в казармата на кантонистите, изпаднах в недоумение: откъде ще науча какви са тия казарми и какъв е режимът в тях. Дирих историци, разпитвах ги. Добрах се до някои исторически материали. Близо шест месеца проучвах материала. Такъв, какъвто можех да намеря тогава. По-късно ми казаха, че имало много сведения за тази епоха и за самия Райчо, но когато писах книгата, само това имах подръка. Имаше и наши опълченци, които са го познавали. Тогава беше още жив генерал Сарафов. Стар, стар беше. През времето, когато Райчо Николов е бил капитан, той

бил млад... подпоручик. Даже не бил подпоручик, а лейтенант (не знам как ги казват военните). Разпитвах, вземах сведения, а живеех тогава на улица „Журналист“ № 1, под „Липите“. Там имаше един балкон и на тоя балкон седях и пишех. И какво да ви кажа. В това време някой ми даде „Белият зъб“ от Дж. Лондон. Такова силно впечатление ми направи! Специално езикът. Така се лее. И под впечатление на тоя език с такава лекота писах, просто като че ли духът на Джек Лондон беше в мене. За месец и половина книгата беше готова. А шест месеца проучвания с генерала.

— Сарафов?

— Не, генерал Сарафов живееше някъде далеч. Това беше генерал Тасев. И аз живеех у Тасеви и с него изучавах шипченските боеве. На пода в коридора, върху линолеум ли беше, върху дъските ли, рисувахме с тебешир позициите. Две недели с него сме проучвали и той ме подлагаше на изпит. Затова аз нямах никаква грешка. И след това не помня по какъв начин военните поискаха да я отпечатат. Дали сам генерал Тасев не им беше казал. И те я прочетоха и казаха, че нямам никаква грешка от военна гледна точка и я отпечатаха в 17 хиляди екземпляра. Дадоха ми 35 или 37 хиляди лева. А ние дотогава живеехме мизерно. Имах 1700 лева тогавашни пари, пенсия от Боян Пенев, а 1300 беше наемът ми. Оставаха някакви 400 лева. Мизерно живеехме с майка ми. С тия пари можах да отида за малко в Париж. След това веднага „Хемус“ ми предложи да я преиздаде. Защото романът изчезна в казармите и никъде в училищата го нямаше. И „Хемус“ я преиздаде и ми даде 35 хиляди.

— Милионерка!

— А, станах такава богата! Облякох се. А нямах дотогава прилична дреха отгоре си. Много тежко живеехме. И тогаз майка ми ангажира апартамента на ул. „Клемент Готвалд“, който аз после изплащах цели двайсет години. Тя имаше малко пари, които дотогава не закачахме. И след туй започна едно изплащане с мизерна пенсия и хонорари от стихове. А, то беше мъка! Както и да е. Продадох го след последната война и купих тука.

— На други езици тази книга преведена ли е, другарко Габе?

— Да! Преведена е на украински. Има много хубаво издание.

— А на руски?

— Не.

– Немците щяха да я печатат, даже имахме договор с „Киндербухферлаг“. И когато отидох в Германия след една година, за какво отидох, не помня. А, да, имах покана за 75-годишнината на Арнолд Цвайг. Той беше председател на ПЕН-клуба. Големи тържества бяха. Имах покана. Когато отидох в издателството, казаха ми, че преводът на книгата ми е ужасно лош.

– Кой го е правил? — питам.

– Българка, женена за немец. Много лош. Какво да правим?

– Ами дайте превода на друг — казвам.

– Не може, защото вече й платихме.

Викам: „Аз развалям договора, връщам ви вашите пари!“ Върнах им парите, развалих договора и така стана. И когато дойдоха в хотела да им дам парите, казаха, че никой такъв жест не е правил, да връща дадени пари. Касиерът каза, че неустойката трябвало да остане на техен гръб, защото преводът е лош. „Ние, казва, нямаше да я отпечатаме и щяхме да ви оставим тия петстотин марки.“ Казвам: „Няма защо да чакам, няма защо вие да губите.“ Нямах пари тогава да си купя една кърпичка. Де да беше някой друг...

– Щеше да ги накара да му платят и за тиража!

– Много се ядосваше Вела Каралийчева, защото тя водеше кореспонденцията на немски. И така: лош превод и аз се отказах. Това е съдбата на „Мълчаливи герои“.

Втори разговор — 20 ноември 1968 г.

– Другарю Сарандев! С вас ли ще говоря, или с тоя магнетофон, сложен до мен?

– С мене и с него, разбира се!

– Но магнетофонът не може да предаде жестовете, които допълват израза ни, нито интонацията на гласа, който осмисля казаното! Не отговарям за качеството на езика — защото тоя инструмент лови само думи, а думите сами по себе си са мъртви величини. Друго е, ако диктува човек, но при разговор невинаги думите се нареждат правилно — езикът разчита на помощта на жеста, израза, дишането, изражението на лицето...

– Не се бойте! Все ще се роди нещо интересно от нашия разговор.

– Вярвате ли?

– Вярвам!

– Да започнем тогава. Но тоя магнетофон до мене чака като подслушвач, смущава ме и ме плаши.

— Забравете го!

— Дано мога. Добре, почнете.

— Сборникът *„Пауново перо“* излиза през 1932 година. Какво бихте ни казали за неговата предистория?

— Аз не го помня. Детски ли? Аз не съм виждала сборника оттогава. Стихове ли бяха?

— Сборник, в него вземат участие и други автори.

— А, тъй кажете!

„ЛУНАТИЧКА“ — 1933 г.

— Трябва да ви кажа, че за тая поема съм мислила няколко години подред. Даже може да почнем от 1923 година, когато моят девер Никола Пенев беше арестуван в полицията. Когато отивах на свиждане и не ме пущаха или пък в дните, когато нямаше свиждане, аз отивах на Лъвовия мост и малко по-нататък, защото той беше на най-горния етаж. И от тия малки прозорчета гледаше. Винаги се връщах в едно угнетено душевно състояние и въобще още от малка затворът за мене беше най-страшното понятие. Като си помислех, че човекът е затворен в четири стени и че никога не вижда слънце, не вижда природа, въобще нищо не вижда! Откъде ли ми е дошло това: дали от Достоевски, дето го четох толкова рано? За мене беше ужасно. Аз не се замислях даже защо човекът е в затвора. Дали заслужава, или не заслужава. Не, просто, че човек е затворен в четири стени и че не може да излезе, и че не вижда слънце. И когато си отивах под впечатление на туй прозорче горе, от което гледаше Никола Пенев, а от останалите прозорчета гледаха и други, бях дълго угнетена. След туй един ден отидох да видя големия затвор. Вече под същото впечатление и тия мисли. Отидох надвечер. Всички прозорци светеха. И като си помислих, че там са затворени хора, просто се разстроих, върнах се и си казах: втори път няма да отида. Толкова страшно! След това помня други случаи, когато умря един старец (затуй в първото издание у мене умира старец). То беше така: разправяха, че легнали да спят майката и дъщерята и бащата умрял, без да ги види в последния момент, без те да го видят. „А ний, казваше жената, бяхме спокойни. Мислехме, че той е добре.“ А то въобще хората един или два дена преди смъртта се успокоявали. Природата така нарежда.

Но още по-силни впечатления имах един ден, когато бях в Перник. Помолих да ме заведат долу в рудниците. Ужаси ме надписът на входа на галерията, че тука никой не поема

отговорност. Попитах веднага колко души влизат и излизат на ден. Тоз, който ме водеше (те бяха няколко души, които ме водеха), мисля, директорът ли, някакъв друг ли ми каза — пет хиляди души слизат. Аз викам: значи никой не поема отговорност какво може да стане долу? Срутване или нещо и тия хора да загинат, не се търси отговорност! След туй на копачката, която ми показаха, имаше написано: „Пази ни, боже, тука долу и жените и децата горе!“ На дръжката на копачката! След това ми направи впечатление работникът, миньорът, който копаеше на забоя, те бяха двама, не ме погледна.

— Добър ден — казвам. — Не се обърна и не ме погледна. Гледаше настрани, с профил към мене, в стената. И аз почувствувах, като че съм виновна. Чувствувах, че му е неприятно, че ние идваме тука като гости от любопитство, защото директорът или оня, който ме водеше, обясняваше как и що. Бях ужасена, като ми показаха 18 ослепели коня. От дълги години. Тогава нямаше електрически лампи долу, нямаше електричество въобще. Само лампи на челата на миньорите, които светваха и гаснеха.

И когато бях през 1932 година в Прага, в разговор за поезията с Витеслав Незвал му казах, че имам такива едни отделни впечатления, преживявания, които са много силни, и много бих искала да напиша една поема, в която да ги сложа всичките. Той рече: „Защо не го направиш?“ „Ами, казвам, много ми е трудно! Как мога да вместя в една поема по време и по място съвършено различни събития? То човек трябва да бъде лунатик, за да бъде навсякъде.“ И той веднага ме прекъсна:

— Лунатик! Ами ето ти заглавие: лунатичка. Направи, казва, героят ти да бъде лунатик. Аз, щом се върнах, веднага се залових. И като по вода ми вървеше, така лесно написах тая поема. Много се измъчвах, като я писах, в смисъл много чувства вложих, та черновата ми беше разцапана от химическия молив. Що не я запазих, и аз не знам! Това е за „Лунатичка“.

Тя не беше приета от читатели и критика. От редактора на „Златорог“ Владимир Василев също не беше приета. „Какви са, казва, тези твои там измислици. Ти нагазваш вече в социалната сфера. На кого се докарваш?“ Няма никога да забравя тези негови думи. На кого се докарваш? А пък аз даже не знаех, че пиша на социална тема. Аз просто най-искрено пишех за това, което съм преживяла: светът е лошо нареден! Каквото има там, е написано непосредствено, но че от туй може да се вади заключение, че има социални елементи, това

го разбрах по-късно. И то от един добруджанец. Печо Господинов се казваше той. Беше социалист. И когато прочете „Лунатичка“, ми каза: „Чудесно! Това е на социална тема!“ Мешеков написа критика, Владимир Василев я напечата в „Златорог“. Аз получих „Златорог“, когато бях в Париж, бяхме двете с Багряна. Показах и критиката на Мешеков. Тя я прочете и каза: — А бе не им вярвай! Толкоз...

Може би днеска по-лесно ще разберат „Лунатичка“. Но кой я хареса: мойта племенница Катя Казанджиева. Тя ми каза следното: „Лельо, от тази лунатичка може да стане една музикална поема. Да!“ И ми казваше дали Панчо Владигеров не би написал поемата. Но аз не му я давах и на никого не я предлагах, и никой от музикантите не я знае. Катя я хареса и кой друг? Печо Господинов. От колегите никой. Никой!

— Поправките, които направихте в последното издание 1966 година...

— Когато Катя прочете „Лунатичка“, ми каза: „Лельо, защо слагаш старец да умира? Ами то е много естествено старец да умира.“ Аз не се сетих, че това е гледната точка на съвсем млад човек, без жалост към стареца. Младият смята, че старецът трябва да умре. Мен ме беше ужасила самотността на един човек, който целия си живот е изкарал с другите, а умира сам. Но ако умира дете, това е несправедливо! И аз направих поправка с дете, обаче смятам, че сбърках. И ако трети път напечатам поемата, ще взема първото издание.

— Изобщо много трудно и рисковано е да поправяш нещо, което си писал преди десет, една или две години. Невинаги поправките са сполучливи. Ето „Вела“. Най-хубавото ви издание е първото.

— И тъй ще върви вече. Аз така ще си го оставя.

— Второто ви издание има какво ли не.

— Накара ме Фурнаджиев. Защото такова беше времето и понятията.

— Разбирам ви.

— Инак нямаше да я напечатат.

— В 46-а година изданието е спонтанно. То се чувствува как е написано на един дъх.

— За 18 дена е написано. В изданието от 1967 година оставих „Вела“ с поправките. Загорчинов ми каза: „Защо развали „Вела“?“ Когато излезе „Вела“, той беше поканен от съюза да ме представи, да представи „Вела“ пред колегите. Всичките бяха събрани. Тогава мойта книга и книгата на Младен Исаев бяха наградени. Загорчинов говори хубаво за „Вела“. И по-

късно, когато видя новото издание, ми каза: „Как можа да развалиш своята поема?“ А Фурнаджиев: „Нямаш, казва, образа на командира. У тебе като че ли Вела е командир и всичко.“ Ами най-после може да съм и преувеличила, но точно така ще се запомни образът! Но Фурнаджиев беше редактор и се боеше да пусне „Вела“ тъй, както е — без поправки и допълнения.

„БЯЛА ЛЮЛЧИЦА“ — 1933 г.

„ДИВИ КРУШКИ“ — 1934 г.

— Детските ми книги!

„ГОРСКА КЪЩИЧКА“ — 1934 г.

— „Горска къщичка“ написах, защото... ще ви кажа откъде ми хрумна. Много гости идваха при Ангел Каралийчев, който живееше при майка ми и баща ми в един полуетаж. Другарите му ядат и пият и всичко плаща нещастният Ангел. А той самият студент, едва има пари. И тогаз сякаш беше на мода да пишем за разни животни и насекоми и аз си казах: чакай да напиша за животните и насекомите и те да се събират и мъчат домакините. Та затуй Писанка и Шаро отиват в гората и заживяват в тази къщичка. Тя беше много спонтанно написана тая поемка. И нея развалих по-късно.

— Но нали това е книжката с илюстрациите на Бешков, които не могат да се възпроизведат. Технически е трудно!

— Има ново издание на „Български писател“ — с нови илюстрации.

— А, да — 1952 година.

— Петдесет и четвърта. И там я развалих, защото трябваше да се напише, че който не работи, не трябва да яде. И учителят вътре, и дойдоха децата и развалиха цялата поемка. И нея един ден ще си я дам, каквато си беше.

„МАЛКА БОГОРОДИЦА“ — 1937 г.

„БРОНЗОВО БРАТЧЕ И ЖИВО СЕСТРИЧЕ“ — 1938 г.

— Тази поема „Бронзово братче и живо сестриче“ много е абстрактна. Аз видях една статуйка на дете в Градската гра-

дина и ми дойде наум, че то е било някога живо, че майка му е на небето, че то е сираче... Имаше много голям успех сред децата и майките им.

— Времето е било такова.

— Не, самото съдържание. Аз оттогава не съм я чела. Моят екземпляр се загуби и отникъде не мога да я намеря. Трябва да я намеря, знайте...

— Аз я четох в библиотеката.

— Е?

— От всичките ви работи за деца тази е най-слаба. Има нещо сантиментално така...

— Да, именно. Пресилила съм се. Измислила съм ги.

„КОГАТО БЯХ МАЛКА" — 1939 г.

— Аз не помня кои разказчета влязоха в тая книжка „Когато бях малка". Мисля, че всичко, което не влезе в „Някога". Изборът беше направен от Владимир Василев. Той отхвърли тези разкази, защото развалялиа стила на книгата „Някога". „Направи си отделна книжка, ми каза той, от тях." Той имаше едно отношение към книгата „Някога", каквото никой друг не е имал. Той ме накара да я напиша. Като написах няколко разказа, особено тези, които по-късно влязоха в книгата, например „Вечер", той каза: „Всички да бъдат в тоя стил. Да можеш, вика, да напишеш и стихове като „Някога"!" И гледай сега словото на Огнев[50]. И той: да дойдеш до най-простите неща — земя, мама, трева, хляб! Каква висока оценка дава той. И колко е мъчно да дойдеш дотам. Всяка култура и цивилизация все повече те отдалечава от тия най-първични понятия.

— А всъщност човешката психика ги носи в себе си.

ДЕСЕТИЛЕТИЕТО — 1940—1950 г.

През това десетилетие имате „Малкият добруджанец" в две издания, за нея вече говорихме. „Вела" — 1946.

— В четирийсета аз написах само „Химна" за Добруджа и „Балчик", защото тогава Добруджа се освободи. Иначе през тия четири години нищо не писах, бях затворена вкъщи. От страна на Йоцов[51] имаше страшно гонение против мен и нищо не исках да пиша. Виждаше ми се даже светотатство да седна да се занимавам с литература, когато милиони деца в Съветския съюз бяха останали без родители. И всичко туй не можех

да го смеля. Политически бях достатъчно неориентирана и не можех всичко това да си обясня. Първото нещо, което написах през 1944 година, това са седемтях поеми за руснаците. Като се върнах от село Койнаре, където бях евакуирана, намерих тавана на къщата ни пробит, архивите, книгите, писмата, всичкото това дъжд го валяло, сняг го валяло, слънце го пекло. Та едва можах да спася нещо. Много писма Яворови тогава загинаха, писмата на баща ми също.

Какво още? А, да. Мен ми сложиха един немец в квартирата, лекар, хирург.

– Това е 40-а или 41-ва година?

– Да. Правех се, че не го виждам. А той беше лекар хирург и изглежда, че е бил отчаян и не е бил хитлерист. Но като лекар са го принудили... Неговият вестовой също в мойта квартира. Един-два пъти го видях как седи с ботушите си върху фотьойлите ми. Това беше в квартирата на улицата, която сега се нарича „Клемент Готвалд". Заключих се в кабинета си и не се показвах. Една нощ го домъкна вестовоят целия окървавен и ми почука на вратата: каза ми, че намерил професора паднал пред вратата с пробита глава. Станах, повикахме лекари, превързаха го. Какво правеха после, не зная. По телефона трябваше аз да говоря, нали? Войникът не знае български. И така около една седмица този човек лежа. На няколко пъти му занесох да пие чай. И един ден му казвам, че немците са навлезли в Съветския съюз. Той изведнъж каза: „Ес вирд нох шлимер зайн!" (По-лошо ще стане.) Беше много разстроен. И тогава му заговорих откровено: „Много ми е тежко, че сте у дома. И на вас трябва да ви е неприятно да живеете в дома на една жена еврейка." „Никой не ми каза, вика, че вие сте еврейка." Викам: „Аз ви го казвам."

– Знам, че вие сте писателка. Бях много поласкан, че ще бъда в дома на една културна жена. И виждам това.

Викам: „Много ми е неприятно. Не можете ли да направите така, че да ме освободите?" Той ми каза: „Щом стана на крака, моментално ще се преместя." И когато си излизаше, поиска една репродукция на Васил Стоилов — едно девойче селянче с една роза зад ухото. Тя беше в стаята, в която той лежеше. „Много ми се иска за спомен да ми дадете това." И аз му я дадох. Взе я и като отваря долапа, извади една бутилка, шампанско ли беше, не помня какво, но на френски език. Казвам: „Откъде го имате?" „От Франция." „Няма да го взема, викам, няма да го взема! Прегазвате, викам, такава една страна като Франция, като Чехия!" Направо му го казах.

И целите му очи се напълниха със сълзи. И така си отиде. Той е загинал навярно, иначе щеше да се обади. Беше на зряла възраст, около 55—56 години. Строен, хубав човек, много мълчеше, много малко говореше. Та това е едно преживяване. Аз имах неприятности по еврейските закони. Четиринайсет документа трябваше да извадя, за да имам право да живея в моята квартира. Това ще влезе ли в работа да ви го разправя?

— Никога не знае човек кога какво ще му влезе в работа.

— На булевард „Дондуков" имаше някаква канцелария и аз отивам там за някакъв документ. Един млад човек, съвсем млад човек, който сигурно като дете е чел моите стихове и ме знае, ми каза: „Защо сте дошли тука да ни безпокоите? Във вашия район има същата канцелария. Вървете там!" И тая грубост на младия човек беше за мене нещо страшно и неочаквано, защото аз израснах, без да знам, че съм от друг произход. На девет години бях, когато за пръв път ми казаха нашите, че съм от еврейски произход. Похвалих се на съученичките си, а те плачеха и викаха: „Ти се делиш от нас." Викам: „Какво ще се деля, аз не се деля." И въобще израснах така, че не можех да си представя, че другите могат да ме делят. И никога не са ме делили. Нито в училище, нито в гимназията, нито в Университета, нито близки, от никого не съм чула да ме делят. И изведнъж тия еврейски закони. Изведнъж! То дойде така, съвсем неочаквано. Антисемитизмът е такова силно нещо, че може да порази даже деца, на които в душите съм вливала най-хубави чувства, които са чели моите стихове, помнят ги и до днеска! Това беше страшно! И аз престанах да плача, отвикнах да плача. Затвърдях, станах много разумна. Всичкото това го понасях, обаче не можех да си обясня обстановката, исторически не можех да мисля! Тогава ми помогна Тодор Татаров, аз ви разправих, нали, един адвокат, и Александър Ликов, който по-късно се ожени за Багряна. Те двамата идваха в най-тежките ми моменти и някак ми отвориха очите, беше към края на войната. През туй време, когато имах големи неприятности, се разболях много тежко. Откараха ме в болница, бях се подула цяла. И там дълго време ме лекуваха. И когато се върнах, намерих руснаци у дома и много им се зарадвах. Собствено бяха ме попитали преди това искам ли да приема вкъщи военни — руснаци. София беше разрушена от бомбардировките и мъчно се намираха квартири. Аз се зарадвах и казвам: „Дайте по-скоро всички руснаци тук!" Тогава работех в Министерството на пропагандата и като се върнах един ден от работа, ги намерих.

Един капитан, Михайлов, 26-годишен, негов готвач и негов шофьор. Всички тия тримата трябваше да живеят у мен. Едната стена пробиха, направиха специална телефонна връзка с Югославия. На мен не се казваше нищо. Той ме пъдеше: „Дора Петровна, излезте, имам телефонен разговор." И аз се обличам и излизам. Имах едно момиче, което живееше при мен. Зорчето също да излезе. Излизахме. А когато почна да копае и да къртя стената, викам: „Вы разрушаете мой дом!" А той казва: „Это не дом, это фронт!" И като каза така, аз се възгордях: „Я на фронте?" „Да, вы на фронте!" Аз бях така възрадвана и щастлива след всички тия четиригодишни страшни преживявания. Те живяха няколко месеца у мен. Тяхното пребиваване беше една голяма радост за мен. И тогава написах тези седем поеми. Такива чудесни разговори имахме. Много хубаво прекарахме с тези хора. Аз ги виждах само вечерта, като се върна от работа, защото цял ден бях в министерството и се хранехме със Зорка навън. Чудесни хора бяха! Вие мислите, че само тия тримата живяха у мен? Винаги имаше двама, трима, петима да спят вкъщи. Ние бяхме със Зорчето в едната стая, а всичко останало беше на тяхно разположение.

— Тогава вие написахте „Вела"?

— Те бяха си отишли. По-късно, през 46-а година я написах. Когато се върнахме със Зорчето от евакуация, спяхме в коридора, защото нямаше прозорци. Стъкла нямаше. Беше студено. А като дойдоха руснаците, поставиха стъкла. Остъклиха всички прозорци. „Вела" написах по-късно. Те дойдоха...

— 44-а, септември месец?

— Тази група дойде малко по-късно. От шестата армия, Толбухинската. Спряха в София за известно време и след това заминаха пак да гонят Берлин. Разправяха си живота, разправяха какво ли не. Много интересни хора бяха. Идваха и момичета. Интересни бяха тия момичета. На фронта нали не могат да се грижат за свойта красота, че като отидоха на фризьор, накъдриха си косите, че като им щръкнаха главите с тия коси, като сложиха тия барети на главите си, а косите изскачат оттам!! Бяха много интересни.

— Нали имате една поема „Клава"?

— Да! Клава беше много хубава! Тя спа една вечер при мене. Казвам на готвача: „Грицко, аз цял ден не съм тука, Зорчето е 17-годишно (беше хубавица), много ви моля, пазете я! Това са все млади хора вашите офицери тука!" Той казва: „Ще я пазя, защото мойта дъщеря я отвлякоха германците. И ще мисля, че Зорчето е моя дъщеря." Така ми рече готвачът.

И това го има в поемата. А Саша беше много интересен, много интересен. Той беше отчаян. Пее, пее, ама така хубаво пее, после изведнъж спира. Три куршума имаше в гърдите.

— След това вие нямате никакви вести от тях?

— Никакви. Нито се обадиха. Не знам, сигурно не са живи. Ако бяха живи, все щяха да се обадят.

— Защо не напишете тези спомени в списание „Днес и утре“ с молба, ако са живи и ако прочетат, да се обадят.

— Може! В Хисаря ще го напиша.

„ЕДНОАКТНИ ПИЕСИ“ —
сборник — 1947 г.

— Това един диалог между детето и птичката ли е?

— А, не, аз писах пиески. Това ли е поместено? Едноактни пиески аз написах за Анито, дъщерята на Катето. Учителката поръча и аз написах няколко. Една беше новогодишна. Мисля, че имам някъде ръкопис.

— Е, да, ама те не са напечатани!

— Не са! Една само е напечатана в „Пионерска самодейност“. Тя е за буквите. Разговор. Те я играха много пъти. И нито веднъж не ме повикаха да отида да видя как я играят. Забравиха ме.

„ЧЕРВЕНОТО ЦВЕТЕ“ — 1946 г.

— Е, това са разказите, които бяха в „Когато бях малка“.

— С един-два нови разказа.

„И НИЕ МАЛКИТЕ“ —
повест за юноши — 1946 г.

— „Народна култура“ я отпечата. Едно доста лошо издание.

— Но повестта не е лоша.

— Не е лоша! Преведоха я на полски и чешки. Аз знайте ли какво все си мисля? Като отпечатам нещо, смятам, че то вече не е мое, и мисля какво ще напиша занапред. И не се сещам, че трябва да поискам друго издание. Аз написах тази повест след „Вела“. Добре, щом я одобрявате. Мислех, че тя няма успех. А се продаде веднага. Коя година беше?

— 46-а година! Поне на изданието стои тази година.

— Тъй ли? Защото това беше, преди да замина за Полша,

после не знаех за съдбата ѝ нищо. Поляците я преведоха и чехите я преведоха. Интересно, аз бях в Полша, когато чехите ми писаха, че я превеждат. Сложиха друго заглавие и поляците сложиха друго. Заглавието, което сложиха поляците, да умреш от смях: „Мичето, сестрата на Петьо". Като че ли Петьо го знае целият свят! Такова заглавие. А чехите — „Петьо отива в планината".

— Те пък по-идейно заглавие!

— А аз тогава нали написах „Вела" за големите, героите са възрастните...

— Значи „И ние малките" сме герои.

— И ние малките... многоточие значи; и ние помогнахме с нещо.

— Вие имахте ли предвид някакъв конкретен случай, някаква ситуация?

— Не. Аз бях цялата препълнена с такива разкази, атмосферата беше такава, партизански песни се пееха, партизански стихове се писаха. Аз бях под впечатлението на Вела, която току-що написах. И затуй днеска примерно не бих могла да я напиша.

— Естествено с течение на времето впечатленията избледнява. Но повестта е интересна.

— Добре. Но когато говорят за деца герои и по радиото, и по телевизията, и в печата, само няколко заглавия споменават. А мълчат за Райчо от „Мълчаливите герои". А когато „Хемус" направи второто издание, аз получавах писма от майки, които ми пишеха...

— Имате ли нещо запазено?

— Ами някъде в архива... никак не мислех да събирам тия работи. Някъде напечатано, прочета го, хвърля го. Не взема да го изрежа, да си направя архива... мен ми се струваше, че това някак си е нескромно, да събирам похвали...

„ПТИЧИ ПЕРЦА" — 1947 г.

— Тя е преведена на полски. Със същите илюстрации.

„ГЕРОИЧНА КОРЕЯ" — сборник — 1950 г.

— Вие сте редактор на този сборник, нали?

— Да, аз го редактирах. Това е един ужасен период.

— Корейската война?

— Не, 50-те години.

„ЗА МАЛКИТЕ“ — 1954 г.

— А, това са избрани. Тънка малка книжка с предговор от Ангел Каралийчев. И много илюстрации на Бешков. Хм, корицата е от Бешков. Корицата: клонища, птици накацали а долу четири дечица слушат и всяко дете има съвсем друг начин на слушане. Едното разсеяно, едното мечтателно, чудни, чудни!

„ОТ СЛОН ДО МРАВКА“ — 1955 г.

— Това е Бешковата книга. Аз съм съавтор. Той ми каза така: „Досега аз съм те илюстрирал, сега ти ще ме илюстрираш.“ Викам: „Как?“ „Под всяка моя илюстрация да напишеш стихове.“ И тогава решихме по технически съображения да напиша само по шест реда, толкова могат да се сместят. И под всяка негова илюстрация аз съчинявах едно шестостишие. Начинът, по който съм ги писала? Бешков ми подсказваше. Един чудесен период от живота ми е, когато писахме „От слон до мравка“. Като дойде ред до лъва, аз написах стихотворението и отидох при него. „Слабо! Може ли, вика, за един лъв да се пише толкова слабо!“ „Ами, викам, не мога бе, Илия, не мога!“ „Ще можеш!“ Отива зад едно перде, дръпва пердето, а там зад пердето е неговото легло и книгите му натрупани една върху друга. Измъква някакво сетре, обръща го наопаки, а опакото му е от кожа. Един къс кожух, облича го с кожата навън, и един кожен калпак, явява се и ръмжи. Гледа и ръмжи. В първия момент аз се стреснах. „Махай се!“ — викам. „Сега, вика, ще го напишеш. Върви в другата стая!“ Вярвате ли, отидох в другата стая и го написах. „Видя ли!“ — ми рече доволен. И други такива случаи имаше. Когато хареса нещо, радва се като дете, просто умира от радост! Особено за щъркела. Аз не помня как стана това. Щъркелът стои на един крак и детето го пита: „Като стоиш на един крак, защо ти са два крака?“ Детето пита, пък той отговаря: „На една си почивам, а на другия поспивам.“ Бешков беше очарован: „Де ти дойде на ума?“ — вика. „Ами на теб как ти идва на ума, така и на мен.“ Помня рисунката: един папагал, кацнал на клон, а долу едно дете му подава геврече: „На ти туй геврече, рече едно малко мече. А на тебе, ако щеш, на ти вестник да четеш. Мечо вестника подаде и гевречето изяде.“ Бешков умираше за тия стихове! Това е една съвместна книга. Би трябвало да се преиздаде. Тя е една от последните му работи.

„НАЙ ОБИЧАМ“ — 1955 г.

– Това е първата ви книга със залъгалки.

– Не! Аз залъгалки и по-рано съм писала. Но цяла книга нямах. Тях много ги обичам. Ами тя е хубава книга! А залъгалките как ги пиша? Само сутрин в кревата. Стана ли, имам ли допир с външния свят, нито една залъгалка не мога да напиша. Защо и как, не знам. Помня, когато живеехме на сегашната ул. „Климент Готвалд“, не в голямата кооперация, а до нея, 33-и номер, партера, мама беше жива. Аз се събудя и ми хрумне нещо. Тия залъгалки понякога биваха комични, има ги в „Бяла люлчица“. И се смея на глас сама. Майка ми влиза: „С кого приказваш, що се смееш?“ „Ами, викам, нали виждаш, че съм в леглото. С кого ще приказвам?“ „Ами, чувам, приказваш и се смееш.“ Аз тъй си пиша залъгалки за деца. Мама се смее и казва на руски: „Моя сумасшедшая дочь!“ Това беше вечно нейният израз. Горката мама, ето я там горе! (Показва портрета ѝ.)

– Вчера видях една книга за семейство Кюри. Струва ми се, че майка ви много прилича на Мария Кюри.

– Хубава глава имаше мама.

– Много впечатляваща!

– Тя самата беше такава.

– Много интересна! Много интересна!

– Нали? А там до нея е нейният баща. Голям търговец на петрол. Баща ми с презрение говореше за него, че бил търговец, защото баща ми е от левицки род. Те не се смесват с търговци. Те са само духовни лица, учители или равини, или не знам още какви. С търговия не се занимават.

„НАШИТЕ СЪРЧИЦА“ — 1957 г.

– Това е за малки деца. Тук събирах свои стихове, печатани в списания, но непечатани в книга.

„ИЗБРАНИ ТВОРБИ“ — 1958 г.

– По тия работи нямам нищо особено да кажа.

„КАКВО ВИЖДА СЛЪНЦЕТО“ —
стихове за деца — 1960 г.

– Да, те са повечето на съвременна тема. Вече ми беше внушено, че трябва, че е необходимо и за училищата, че де-

цата вече се интересуват и от съвременните теми. От тях много малко влязоха в последната ми книга за деца.

„ПЕТЬОВОТО СЪРЧИЦЕ“ — 1961 г.

— Ето това са. Ако има нещо, което обичам от моите детски работи, това са значи: залъгалките, някои други стихотворения от рода на „Сънла“, „Екскурзия“ и поемките за деца. Веднъж се говореше за влиянието на литературата върху детската душа. Тогава говорих и аз и казвам: Върху какво ще се влияе? Апаратите за възприемане на малкото дете са преди всичко чувствата. Сетне се раждат мислите. Но първите възприятия са чувствата: страхът, състраданието са вродени. Тригодишно дете плаче, защото вънка завалява сняг и на дървото му е студено. И плаче. И трябваше мангал с въглища да занесем и сложим под дървото да се стоплело. Децата мъчат животните, но те не ги мъчат, те си играят, не вярват, не разбират, че животното се мъчи. Ако детето вярваше, нямаше да мъчи животното. След туй иде чувството за хубавото, вроденото чувство за ред, порядък. Толкова силно е вродено и толкова бърже се нарушава под влиянието на околните. Ако на детето разправиш приказка и я повториш, като разместиш думите, то ще те поправи. Не може да променяш нищо, у него всичко се нарежда, но много бърже се разрушава под влиянието на околните, защото детето подражава. По-късно се формират разни други чувства. Смелостта сама по себе си не е вродена. Смелостта е надвит страх. Това са придобити чувства. Затова реших, че трябва да почна да пиша работи, които засягат чувствата на детето, за да му повлияят. Първото нещо, което ми дойде на ума, бе състраданието; написах поемката „Петьовото сърчице“. След нея написах: „Който се бои, вкъщи да стои“. В тая поемка малкото дете преодолява страха, става смело.

Аз не ги пиша голи, само с едно чувство, наоколо е живият живот с разни свои влияния. Голямото братче винаги гледа с презрение към малкото. То мисли себе си за герой, за смел, той тъй, той инак. Те, момчетата, много се хвалят — „аз убих десет вълка, аз срещнах мечка, надвих я“. Сами си вярват, защото имат свежо въображение. Та уж да ги накажа, написах „Който се бои, вкъщи да стои“ — малкото излиза посмело от големия.

— „Слушането най-тежи“.

— Исках да се внуши на детето, че трябва да бъде послуш-

но. Не назидателно. Но да се случи нещо, да го изживее, само да разбере, че трябва да бъде послушно. Пантелейчо повлече децата в морето през бурно време. Виновен е. Когато всички му простиха, заспаха, всичко се успокои, той не може да заспи. Майка му казва: „Нали татко ти прости.“ „Да, но аз не си прощавам още.“ Значи идва разкаянието. Но след силно преживяване. И така мислех да напиша десетина подобни поеми. Написала съм досега шест, които дадох да се печатат. Другите не са с такава тематика. В тая поемка, въпреки че тематиката е зададена, написах я много леко, много непосредствено. Първото, което написах, беше „Който се бои, вкъщи да стои“ и го пратих на Каралийчев, който живее в етажа под моя. И Каралийчев веднага изпрати жена си да ми каже, че просто е смаян от свежестта на това, което съм написала. Това ме окуражи. След тая поемка написах „Петьовото сърчице“ и тъй нататък. Един ден, като прочетох половина страничка текст от разказите за гората на Хайтов, за една ябълка, реших да напиша поемка. Попитах го дали ми разрешава да взема образа на тази ябълка за моя детска творба. Той рече: „Стига да може да го направите.“ Когато написах поемката, поканих Хайтов и жена му. Четох поемата. Хайтов беше очарован. Усмивката не слезе от лицето му. Когато птичката изтървава семенцето и то пада до столетника бук, а букът се чуди откъде идва. Хайтов слуша съсредоточено. А когато чува диалога: „Аз съм семенце мъничко, изтърва ме една птичка“, и букът казва: „Що не падна на полето, ще загинеш, семе клето“, Хайтов почти извика от възторг. Тези поеми аз си ги обичам и искам още да напиша. С удоволствие ги пиша, не можете да си представите с какво удоволствие и как лесно ги пиша. Просто така, за няколко часа цялата поема!

— Трябва да напишете още тогава.

— Трябва да напиша. Те са много хубавки. Даже възрастните ги четат.

„ПРЕЗ НАШИТЕ ОЧИЧКИ“ — 1962 г.

— Ах, това има история! Голяма история. Един ден пристига от Прага Райнерова. Тя е преводачка от български на чешки. И ми казва, че Витеслав Незвал написал книга за деца с текст половина страница, даже по-малко от половина, а другата половина с илюстрация. „Съвсем в стила на вашата книга „Някога“, която той е превеждал. На места дори, като сравнявах, намерих цели ваши изрази.“ И наистина, когато

получих тая книга, видях че имаше мои изрази. Но аз съм сигурна, че Незвал не е взел нищо от моята книга, защото разстоянието между едната книга и другата, която написа сега, е повече от двайсет години. Очевидно и двамата за дадено нещо реагираме по един и същи начин и по един и същи начин сме го казали. Този първичен език си служи с малко думи, понятията са едни и същи: мама, земя, хляб и т. н., не можеш да ги промениш. Нали? Те си остават. Така и някои изрази за известни детски мисли си остават еднакви. Може да има само разместване на думи, обаче изразът ще бъде същият. И аз обясних на Райнерова: „Той не е вземал от моята книга, но той го е казал точно в нейния стил." И си помислих: ако Незвал може в моя стил да напише такава книга за деца, защо аз не мога да напиша за деца в своя собствен стил? Един ден направих опит. В какво се състоеше това. Книгата „Някога" няма възрастен автор. Казвам си: добре, аз ще напиша половина страничка и половина ще оставя на художника. Ще взема различни теми и детето ще ги съчинява. И това дете в мене, т. е. самата аз, когато бях дете, ги съчинявaше. Написах 64, а Трендафилова избра само 36 или 38. И така се роди „През нашите очички".

— Това значи е 62-ра година. А другите разказчета?

— Другите разказчета се разпиляха. Някои съм печатала в „Септемврийче" или някъде другаде. Те бяха по-слаби. Аз все пак не исках да ги печатам в отделна книга. Не искам да се повтарям. Ние можехме да я направим с четирийсет разказа. Но натежава. Ех, ако беше... оня... сещате се... щеше да ги отпечата всичките. Но аз държах на качеството, а не на хонорарите. Та затова не можех да свързвам двата края.

— Да, агенция София-прес я преведе на английски, френски, испански и какво друго?

— Бенгалски ли, какво беше? Португалски.

— Да, на португалски!

— И на гръцки. Янис Рицос. Тя и „Някога" в един том.

— А то е хубаво това съчетание.

— Много е хубаво, защото едното е за възрастни, а другото за деца. И така ярко личи разликата.

— Вие знаете ли я: „През нашите очички"?

— Да, знам я!

– Новите стихове знайте ли как почнаха? Аз бях на гости. Къде бях? А, имах да вземам един хонорар в Киев, където бяха превели „Мълчаливи герои“. И заминах за Киев, взех си хонорара, живях там една седмица и отидох за една седмица в Москва с намерението да се запозная с Маршак. Много голямо желание имах да се видя и с Тамара Габе.

– Тя някаква роднина ли ви е?

– Не зная. Много ме интересуваше тази Тамара Габе, защото узнах, че тя дружи с Маршак. И си казах — аз чрез Маршак ще узная за нея. Това е същото име, може би има някакво роднинство. И същевременно исках да се запозная с Маршак. В Съюза на писателите помолих Тарасова да ме свърже. И още на обяд получих отговор, телефонираха ми в хотела. Маршак казал: „Чтобы сию минуточку пришла.“ Заведоха ме и ме оставиха там. Казаха ми, че е болен и затова именно не знаеха дали ще ме приеме. Но той станал от леглото и се облякъл и седи. Една жена, секретарката му, ме въведе, той стана от креслото и се завтече към мене, грабна ми двете ръце и ме прегърна. Аз останах доста смаяна от това, но той каза:

– Милая, дорогая, вы кузиночка моей Тамары.

– Кузиночка леля ли е, братовчедка ли е?

– Братовчедка. Не знам защо го каза. И почна да плаче и цели три часа ми разправя само за Тамара. И Тамара казвала: тая Дора Габе сигурно е някаква моя роднина. Трябва да се запозная. Но тя се беше поминала наскоро. Няколко месеца ли, една година ли, не разбрах. И той не може да я забрави. Това е тридесетгодишна любов между тях двамата. Много голяма, голяма любов! Творили са заедно. Разказваше за нейните таланти, какъв човек била. По едно време взе един апарат с някакви увеличителни стъкла, чрез които ми я показа като жива. Три часа стоях. За литература дума не стана. И като тръгнах да си ходя: „Завтра придите, да? Завтра придите?“ И така, аз не видях Москва. Една седмица трябваше всеки ден да бъда при него. Колкото успявах сутринта, видях нещо. Помня, че Третяковската галерия нямах време да видя. Наистина бях я виждала 47-а година, но тя е толкоз обогатена. И така.

– Оказа ли се, че имате роднински връзки с нея?

– Нищо не зная. Не можах нищо да разбера. Когато си заминах, той ми каза да му пиша. Върнах се. Гледам си кни-

тите, стаята и сама си приказвам: „Ей, мои книги, ние не сме самотни вече, ний си имаме такъв хубав приятел!“ Защото той все казваше: „Вы мой друг, вы мой друг! Тамарочка нас связывает!“ Това е само защото нося нейното презиме. Сядам и му написвам едно писмо с обръщение към книгите ми. Имаме един чудесен приятел, но не знаем къде е той, защото трябваше да замине някъде на лечение поради възпаление на дробовете. Пиша му във форма на приказка. И получавам един отговор: „Ваше прелестное письмо. Вы моя сказочница...“ А пък като изпратих писмото, много се уплаших. Викам си: тоя умен човек, тоя голям поет и преводач, а аз взех, та написах такова глупаво, глупаво писмо. И изведнъж „сказочница“. Тогаз седнах и написах „Вещи“.

— Това е първото ви стихотворение?

— Първото. И написах „Вещи“ във връзка с това писмо. Маршак е причината, че написах „Вещи“. Аз се върнах към абсолютната простота на стиха. Значи могат най-простите неща и най-простите чувства, и най-обикновените неща да родят стихотворение. Оттам започна. Това нещо го казах в Тбилиси, когато бях на тържествата за Шота Руставели — какво значение има за поезията срещата с един друг поет. И разправих за Маршак.

— Но той беше жив още?

— Не! Той скоро умря. Беше ослепял и неговата племенница ми пишеше писмата. Аз пазя кореспонденцията ни. Та така. И тъй почна. Бях в Хисаря след това и написах „Радост“. Излизаме с Младен Исаев на разходка и викам: — „Младене, аз днеска написах едно стихотворение, ама я ми кажи то може ли да бъде стихотворение:

От горния етаж
се ронят стъпчици:
проходило дете.

Ех, ти радост,
дето раззвъняваш
кристалите
в моя полилей
и с всяка стъпчица
пропява птичка в него!

Той вика:

— Доро, имаш ли представа какво си написала? Много е хубаво! Я продължавай в тоя дух.

– Значи това трябва да е 62-ра година, защото 63-а година излиза книгата.

– Да! Тя скоро излезе. Така беше. Или декември, или януари. И така потече. Почнах да ги пиша. И така тръгнаха. Върнах се към себе си. Дотогава аз някак си под някакво влияние все теми дирех. Тогаз написах и как идва Съветската армия, ако си спомняте, и „Неспокойно време“, цялото неспокойно време през този период. След като се върнах към себе си, аз почувствувах, ох, слава богу, пиша си тъй, както си зная. Върнах се към „Някога“.

– Към „Лунатичка“?

– Към „Лунатичка“ също. Върнах се просто към себе си. Това е!

– В едно интервю, когато говорихте през лятото, вие казахте една мисъл, че фактически „Почакай, слънце!“ бихте могли да напишете преди 25 години.

– Да, можех да я напиша преди 25 години и не я написах, защото нямаше да бъде приета, както „Лунатичка“ не беше приета. Търсех теми. Ако не ме бяха заблудили, ако не искаха от мене да пиша на дадени теми, и то съвременни, аз щях да си ги напиша. Но нямаше да бъдат приети. Хората сега се умориха само от теми и затова ми приеха тия стихове. Една учителка по литература беше тук при мене преди една седмица. Тя преподава във вечерно училище. При нея идват работници и разни други възрастни хора. От тях тя съди, че те се умориха от декларативни работи. И когато им чете вече по-интимни, очите им се отварят. И тя ми каза: „Имаме нужда от стихове за душевността. Гълтаме ги, попиваме ги.“ Това са нейни думи. „Вашите стихове ме връщат към самата мен.“ Същият израз, който аз употребявам за себе си. „Аз намерих себе си в стиховете, не знаех, че досега ми липсвали.“ Така ми каза: „Не знаех, че ми липсвали!“ Гледй какъв израз!

– Моят въпрос беше в този смисъл: дали вие вътрешно бяхте подготвена за написването на тези стихотворения? Това има две страни: налице са външни пречки, обективни обстоятелства на времето — култът, а, от друга страна, дали вие вътрешно сте узрели за тия стихове?

– Аз щях в този стил да пиша, но нямаше да бъдат с тая дълбочина. Абсолютно не!

– Защото в днешните ви стихове е налице една концепция, която като позиция преди двадесет и пет години във вашето творчество не беше още формирана.

– Не, беше. Ами ясно е, че като съдържание — не като

дълбочина — не! Обаче като простота на езика, като стил аз можех да ги напиша. Аз не съм се изразила очевидно правилно. Но има, има някои стихове в свободен стих, например „Старинен портрет“, в „Земен път“. Това беше преживяване във Виена. Във Виена видях един портрет на млад човек от Ван Дайк в черна кадифена дреха, с големи сини очи. Ходих всеки ден в галерията. Аз не можех, ако не седна и не го гледам. Живият човек не би ме увлякъл така, както тоя портрет. То беше в един тежък момент в живота ми, бях много разочарована. То е, когато нахлуват лоши чувства у човека, конфликти от ревност, понякога от гняв, от отчаяние. И изведнъж тази чистота в погледа му. Ван Дайк е божествен, аз го обичам от Рембранд повече. Ако човек иска да дири истинска чистота, духовна красота, трябва непременно да вземе портретите на Ван Дайк. И този портрет във Виена сякаш ме пречистваше. И стихотворението свършва така: нас ни делят пет века. И казвам, че този поглед се влива в кръвта ми и „ела, спаси ме от света... във твойта чистота да си стопя душата!“[52]. Такова нещо имаше на края. То е съвсем като сегашните ми стихове. Ами да!

— Разбира се! Ако бяхте продължили в този стил.

— Нямах ръководител, нямах влияние отстрани. А имаше и едно лошо отношение към мен. Много лошо, което ме дезориентира.

„ЛИРИКА“ — 1966 г.

— „Лирика“, това е избрани.

— Избрани, но там има един цикъл нови работи.

— А, да, там влязоха от „Нови стихове“ — „Мълчание“. Това ми е едно от най-хубавите: „Мълчание“.

— И след това „Почакай, слънце“.

2. КАК ПИША

— В кои часове на деня пишете обикновено?

— Аз работя сутрин, и то в легло. Със затворени очи. Пиша на ръка. Но преди това почти цялото го имам в главата си и само го написвам. А после доста разработвам. Вечер не обичам да работя. Уморена съм, чета, разсейвам се. Нали виждате, тези стихове аз все отвътре ги измъквам. Аз много малко имам да описвам. Описателна е само голямата ми поема „Вела“. Пиша с молив. А когато е вече съвсем готово, го

преписвам на машина. Едва тогава го преписвам, но и тогава понякога преработвам. Ако трябва, разбира се, го поправям. Аз много поправям.

– Това обаче не личи от изданията, че поправяте толкова много.

– Имате ли сезон, в който най-много пишете?

– Есен, когато вали дъжд, когато е мрачно. Като съм си вкъщи, като мога да се завърна в себе си. После много обичам, когато е голям празник. Помня такъв случай, отдавна. Вънка бият камбани, Великден. Всички хора са излезли, аз се затварям и тогава имам празнично настроение и много пиша. Детските стихове ми са написани в легло сутрин рано, много рано. Събуждам се, преди хората да започнат да говорят, въобще преди да навлезе животът. Той, животът, навлиза, а когато пиша, аз вече го измъквам от себе си.

– Обичате ли да се връщате към написаното вече веднъж и да правите след време поправки?

– Много не обичам това, налага ми се понякога. На детските ми работи какво ще им поправяш. Навярно, когато съм писала, тогава съм ги поправяла.

– Например в стихотворението „Екскурзия“ имате една много сладка дума, която сте махнали.

– Ами накараха ме, „Боже, тази мама“.

– „Оле, тази мама“.

– Най-напред беше „Боже“. След това слагах „Оле“ и сега тук си го върнах, както си е било в началото.

– Изпитвате ли желание да поправяте веднъж написаната творба?

– Аз много обичам да поправям. Много поправям. При всяко четене намирам, че съм се отдалечила или от мисълта си, или не съм изградила образа или картината. Много обичам пластично някак да работя. Мен ми вдъхна тая мисъл Боян Пенев, когато превеждах Мицкевич. Той казваше, че когато се рисува, трябва картините да следват една след друга, да не можеш да прескочиш нещо, защото пречупваш линията. На мене това ми го даде по-скоро математиката, отколкото Мицкевич или Боян Пенев.

– Какво най-напред се появява — думи или мисли, или едно настроение?

– А, да, непременно настроението. Аз например най-хубаво пиша (то е срамота да го кажа), когато сравнявам своето творческо състояние със състоянието на влюбеност. Когато човек е влюбен, без да има обект. Буквално такова душевно състоя-

ние. Или психофизиологическо дори, защото усещам, че изглеждам по-добре, че очите ми горят, имам желание да изляза да ходя, да се движа, някаква радост ме изпълва. В такова едно състояние мога да напиша даже най-тъжното си стихотворение. Никога не мога да напиша стихотворение, когато съм равнодушна и спокойна.

— А това състояние свързано ли е с конкретен повод?

— Без обект, без повод. Например така е написано стихотворението „Тревога". Бях в Хисаря. Излизам и виждам — раззеленили са се дърветата, особено детелините ми правеха много силно впечатление. Наведох се и веднага намерих четирилистна детелина... Чудеса стават с мене. И облаците ми харесаха, и всичко ми хареса. И сякаш за пръв път усещам пролетта. И така се роди мисълта и чувството — за пръв път, всичко за пръв път! „И пролетта е първа". Това беше едно състояние, като че ли съм влюбена, но в какво?... Все едно в какво.

— Значи все пак конкретната обстановка има място в процеса на работата?

— Аз винаги излизам от конкретното. Без конкретно преживяване не мога да напиша стихотворение.

— Вие разказахте и конкретния повод за стихотворението „Катето и Джоре"...

— Понякога конкретен повод в момента нямам, обаче в спомените си имам. Но две неща са задължителни. Първо — конкретният повод, нещо външно, и, второ — душевно състояние, за което говорих в началото. Състояние на някаква духовна повдигнатост, някаква радост. Особено радост, като че ли нещо хубаво ми предстои. Същото, каквото има човек, когато е млад и влюбен и му предстои среща. Чувствувам такава доброта, че ми се иска да направя на целия свят нещо хубаво. То е само състояние. Илюзия, защото в дадения случай нямам никакъв повод.

— В такова състояние действуват ли ви външните фактори? Светлина, шум...

— Нищо не ми пречи. Аз съм като хипнотизирана.

— Смяната на обстановката не ви ли пречи?

— Не, аз съм писала например стихотворение в самолет. Веднъж, когато пътувахме от Мамая за Букурещ със самолет и наблюдавах такива чудни облаци, обхвана ме едно такова душевно състояние, че написах стихотворението си върху кибритена кутия, после го сложих в сборника си „Нови стихове". То беше миг някакъв. Аз не мога да си го спомня.

– Как от външния импулс този жизнен факт се пречупва във факт на изкуството?

– Това е някакво тайнство. Като в математиката. Както ми идваха решенията на задачите, след като цяла нощ напрегнато съм дирила загадката на една задача и изведнъж като светкавица ме озарява решението, така ми идват и в стиховете. Ей на това не мога да се начудя. Сама си казвам: абе отде ми дойде този образ или тази мисъл? Сама не мога да ви кажа.

– Като „Почакай, слънце!“ например.

– Или онова за революцията. То ми дойде изведнъж. За някакви си пет минути. И аз се чудих откъде, но имаше преди туй цели два-три дни напрежение. Искаха ми за Октомврийската революция стихотворение. Аз не мога да пиша на календарни теми. Не мога! Опитвам се по един или друг начин – става лозунговско. Не е поезия това! Не е поезия, а случайно нещо ми идва наум: „От изгрева ти се родих за втори път и втори път живея.“ Само три реда. Звучаха в ушите ми! Когато бяхме в Кърджали на една вечеря с Анастас Стоянов, казвам му: „Анастасе, от тия три реда става ли стихотворение?“ Той ги прочете и казва: „Хайде да вземем тия три реда, вие ще напишете стихотворение и аз ще напиша. И после ще ги напечатаме в „Литературен фронт“ и ще кажем, че първите три реда са ваши. Да направим нещо като съревнование!“ Той стоял до четири и половина през нощта и накрая нищо не написал. Аз цяла нощ се мъчих и нищо не написах. Обаче и той, и аз сме под едно напрежение. На другия ден бяхме залисани нагоре-надолу, нищо не написах. Третия ден вечерта общоградско четене. Обядвахме и в един часа всеки отиде в стаята си да си почине. Легнах. Не мога да заспя. Студено, завивам се, не мога да заспя от студ, такова беше времето. Нямаше отопление. Ах, викам си, само стихотворение ми липсва. А много ми се искаше за вечерта да напиша нещо. И ми се върти в главата. Върти се и се нарежда. Моливът и тефтерчето до мене. Лежа в студа и пиша:

От изгрева ти се родих
за втори път
и втори път живея.
От изворите ти отпих по глътка,
за да мога
със твоите клокочещи води
да пея.

Ти казваш:
„Трябват ни крила“ —
и ставам аз крилата.
Ти казваш:
„Трябват ни сърца“ —
и ставам аз сърцата.
„Ръце ни трябват“ — казваш
и бързам,
двете си ръце подала.
„Но трябва сила, воля, кръв“ —
и аз ти се отдавам цяла.

А таен глас ми тихо проговори:
„Какво на себе си
оставяш ти?“
„Оставям си небесните врати,
които ти отвори!“

И само последното преработих. Другото всичкото така се роди. Как ми дойде на ума в туй студено време, треперех, и защо дойде точно тъй, аз не знам. И не мога ви каза. От това двудневно напрежение може би. Така е написана и книгата „Някога“: на един дъх. Обаче с голямо напрежение. И затова не мога нито една дума да изхвърля от стихотворението „Октомври“. Оставих само тия небесни врати накрая, защото не ми достигаха някакви срички. И лично аз съм само в последните четири реда. Онуй някак си ми идваше от външната атмосфера: значението на Октомврийската революция в живота ми, всичко идеше отвънка. Не забравих себе си, разбирате ли: „какво на себе си оставяш ти“. Оставих си небесните врати, които „ти отвори“. И пак къде са небесните врати — то иде от тия „Астрономические вечера“ на Клайн — небето и космоса, да излезеш от себе си. Хваля настоящето с цялото стихотворение, а всъщност пак диря далечното. Не мога да изляза от себе си. Вие ми казахте преди, че ме няма в туй стихотворение. Цялото ми същество е в него.

— Вие се отнасяте малко свободно към римата в детската поезия.

— Аз не съм много по римуването. Не съм силна там. Защото моята мисъл не ще да си пречупи вътрешната логика заради римата. Аз гледам как върви мисълта. Детето не можеш да го залъжеш, то има такова вродено чувство за ред, че ако ти прескочиш една дума, то ще ти я напомни. То ще ти каже: тука имаше една дума, къде е? Аз говоря не за ефек-

та, а за начина, по който се твори. Аз искам детето да изживява, а не да запаметява. И не признавам тия стихове, които лесно се запаметяват, а не се изживяват. Защото в края на краищата ние трябва да помагаме на духовния растеж на детето. Това е нашата цел. Инак тия стихове за нищо няма да служат. Детето и без това си има свежа памет. Може да ти издекламира цялата „Илиада“ от начало до край.

– Какво мислите за естетическата роля на римата?

– Ако е за детските, нищо не мога да ви кажа. Бих ви казала за стихове за възрастни, и то за свободния стих. В свободния, ако обърнете внимание, ще видите, че има места, където слагам рима. Където е абсолютно невъзможно без римата.

– Кое ви дава усещането, че е невъзможно без рима?

– Логическата мисъл върви и акцентът трябва да падне някъде. Без рима няма да падне и се затвърди.

– Значи вие звуково акцентувате логическата мисъл.

– Да, звуково! Като акорд! В някое стихотворение римата не слагам на края, а в средата на реда. Прескачам един ред и в третия ред я слагам на края, понякога е в последния ред и всичко заедно образува един акорд и подсилва края. Така е например в стихотворението „Мълчание“. Защо ми идва туй стихотворение сега наум? Защото поляците, като преведоха стихотворението, не обърнаха внимание на това нещо. И накрая стихотворението няма финал, лишено е точно от тия външни елементи. Когато им обърнах внимание, те поправиха нещо, но не всичко можаха да поправят. У мен е така:

Да бяхме цял живот един до друг
мълчали заедно
не биха думите посмяли
да ни р а з д е л я т.

Ударение на последната сричка, казано категорично. Подготвям, подготвям с рими — живяли, мълчали — и накрая слагам ударението върху последната сричка. И ако ви кажа, че най-малко седем-осм пъти съм преработвала, докато получа ей този край. Не помня вариантите. Знам само, че размествах думи, слагах други. Не и не! Слабо, слабо! И не ми подчертава мисълта. А тука колко накратко е казано: да бяхме цял живот един до друг мълчали... р а з д е л я т. И чак тогава се успокоих. При превод всичко туй се губи, защото аз много често употребявам синкопи, за да мога да прескоча чрез дишане нещо и изведнъж да акцентувам чрез ударение една мисъл. Разправих го това нещо на някои млади. Те ми казаха, че е

много важно. Но това идва чрез опит. Мен никой не ме е учил. От опит го знам. Усет. Думата е като инструмент с различни регистри.

— Съществува ли според вас връзка между стихотворния размер и поетическото настроение?

— О, винаги! Това е много важно. Аз не мога при едно весело настроение да пиша дълги стихове или обратното. Размерът се налага с настроението. Аз специално не подбирам размера, той си идва от мисълта. Много трудно е началото. Първите три реда. Едно ти идва наум и си казваш: не е туй. Усещаш, че не е туй. И изведнъж идва някакъв израз и усещам, че е туй. А понякога дълго се бориш, докато го намериш. „Почакай, слънце!“ ми дойде изведнъж. Както и трите реда на стихотворението „От изгрева...“. Това става мълниеносно, главно през нощта. А някои по време на сън. Подсъзнанието работи и продължава започнатото през деня.

3. ИЗ ЕДИН АЛБУМ[53]

1. Коя краска предпочитате?
   — Дъгата.
2. Коя е любимата ви миризма?
   — Нишадър.
3. Кое цвете според вас е най-красивото?
   — Розата.
4. Кое животно ви е най-симпатично?
   — Кучето и котката.
5. Коя краска на очи и коси предпочитате?
   — Русите.
6. Коя според вас е най-ценната добродетел?
   — Прямотата, честността.
7. Кой порок мразите най-много?
   — Страхливост и скъперничество.
8. Кое е вашето любимо занятие?
   — Да пиша стихове.
9. Кое развлечение ви е най-приятно?
   — Да готвя.
10. Кое според вас е идеалът на земното щастие?
    — Любовта.
11. Коя съдба ви се вижда най-вече за оплакване?
    — Липса на любов.
12. Може ли да попита човек на колко сте години?
    — Може!
13. Кое кръстно име бихте си взели, ако бихте си го избрали сама?

– Дора.

14. Кой е бил най-хубавият момент от живота ви?
– Когато си отворих очите след операция.

15. Кой е бил най-печалният, най-тежкият?
– Раздяла с любимия.

16. Коя е вашата най-голяма надежда?
– Нямам такава.

17. Вярвате ли в приятелството?
– Вярвам.

18. Кой е за вас най-приятният момент през деня?
– Утрото.

19. Коя историческа личност ви е най-симпатична?
– Ботев, Ленин и Георги Димитров.

20. Коя личност от роман и театър?
– Хамлетът на всички епохи.

21. В коя страна бихте предпочели да живеете?
– В родината си.

22. Кой писател предпочитате?
– Яворов.

23. Кой живописец?
– Ван Дайк.

24. Кой композитор?
– Бетховен.

25. Каква девиза бихте си избрали, ако би трябвало да имате такава?
– Да остана вярна на себе си.

26. Кое е според вас шедьовър на природата?
– Човекът.

27. От кое място сте запазили най-приятен спомен?
– Гринденвалд.

28. Кое ястие обичате най-много?
– Сарми.

29. Предпочитате ли твърдо или меко легло?
– Меко.

30. Кой чужд народ ви е симпатичен?
– Руснаците.

31. Напишете една от вашите мисли или цитат, смисъла на който одобрявате.
– Предпочитам, мамо, да ме измамят, отколкото аз да измамя някого.

12. XII. 1968 г.
София

Дора Габе

ЮБИЛЕЯТ

На два пъти имах възможността да посетя Добруджа, родното село на Дора Габе, да бъда по всички места, свързани с нея.

Първи път тази възможност ми се удаде по време на юбилейните тържества в чест на нейната осемдесетгодишнина, които се състояха в края на месец октомври 1968 година в Толбухин, в Дома на читалище „Йордан Йовков". Всред писателите, поканени да присъствуват на тържествата, личаха Елисавета Багряна, Леда Милева, Анастас Стоянов, Димитър Гундов, Боян Болгар, Петър Славински, Иван Василев, Станка Пенчева, Недялко Месечков, Георги Мишев, Михаил Берберов и др. Групата на гостите от чужбина също не беше малка. От Съветския съюз присъствуваха литературният критик Владимир Огнев и прозаикът Анатолий Приставкин, от Румъния поетът Григоре Арборе, от Индия поетът и преводачът от български Саади Кумар, а от Полша секретарят на полското посолство у нас Борислав Подзе.

Двата дни, 19 и 20 октомври, бяха наситени с много впечатления и напрегната програма. Посетихме родното място на юбилярката с. Дъбовик. Тук в читалищния салон тя се срещна със своите съселяни. Подобна среща имаше устроена и с пионерите от Кардам, където Дора Габе развълнувано говори. В неделя, 20 октомври, след като разгледахме курорта „Русалка", ни поканиха на прощален обяд в живописния ресторант „Калиакра", помещаващ се в една пещера, надвиснала над самото море.

Програмата беше толкова сгъстена и наситена, времето толкова кратко, че въпреки желанието и намерението да водя бележки не успях. Единствено успях да стенографирам словата и обръщенията на юбилярката към своите земляци. Препрочитайки ги сега, все повече съжалявам, че не съумях да изпълня първоначалното си намерение. Предавам ги изцяло без съкращения. Тяхната стойност, мисля, пораства и от факта,

че и юбилярката импровизираше в момента на говоренето, не разполагаше с написан предварително текст.

След тържествената вечер в читалището, където се поднесоха официалните поздравления и връчен орден „Георги Димитров", домакините дадоха голям прием. На този прием Дора Габе вече в по-интимна обстановка вдигна своя тост, последвана от Елисавета Багряна, която разказа интересен епизод от тяхната дружба.

19 октомври 1968 г.

Тост на Дора Габе на приема

Тази вечер всички говорят за моята младост. Аз ви моля, оставете ме спокойно да остарея!

Вдигам чаша за възрастните, които изглеждат млади. Вдигнете чашите и вървете по моя път. И като станете на 80 години, всички да се чувствувате като в първата си младост!

Тост на Елисавета Багряна

Аз искам да разкажа един момент от нашата дълга дружба. Това беше в Будапеща. Значи конгресът на ПЕН-клуба е минал благополучно. Ние с Дора Габе бяхме делегатки. Последната вечер имаше банкет. Тогаз носехме дълги рокли. Двете с преправяне на стари рокли си ушихме такива, които вдигаха праха. На разсъмване се прибрахме, а веднага след 1 час трябваше да пътуваме за Прага. Съблякохме вечерните рокли, но бяхме мъртви за сън и заспиваме в купето. По едно време усещам, че влакът е на голяма гара. И казвам:

— Абе, Дора, да не сме пристигнали?

Но тя казва, че до Прага има много път, и продължава да спи. И аз продължих да спя. По едно време чувам в унес:

— Две дами са поспале.

В това време нашите служители от българската легация са дошли на гарата да ни посрещнат със цветя, съобщили на нашите приятели от Прага, а не ни виждат. Чудили се защо не сме пристигнали на гарата и си отишли. Слизаме ние и ходим пеш, защото нямаме още чешки пари. След това продължихме за Полша. Дадоха ни пари за път и ни изпратиха. На границата имаше един голям хотел, а ние нямаме никакви пари. И не смеем да отидем да вечеряме в хотела. Ядем навъи бели хлебчета и кренвирши. Само вечер отиваме да танцуваме. На сутринта отиваме да платим. Администраторите се учудиха:

— Ама защо толкова бързате? Не ви ли харесва тук?

Оказа се, че от Прага са ни платили за един месец хотела и храната. Но ние вече казахме, че неотложна работа ни чака в Полша и нямаше как да се откажем от думите си. Такива глупави бяхме. Такива весели случаи в нашия живот имаше много.

Сега на Дора пожелавам още дълго да бъде спохождана от онази благословена „лудост", която имат поетите, от радост и здраве!

20 октомври 1968

Слово на Дора Габе, произнесено в Кардам пред пионерите

Скъпи деца,

Тук аз си припомних годините, когато бях малка като вас. Като ученичка заминавах, връщах се по време на ваканциите, а лятото прекарвах тук. Прекарвах коледните и великденските ваканции (тогава имахме и великденски ваканции) пак тук.

Тук съм гледала звездите нощно време, като завършвах гимназията, гледах ги, когато побеляваха в 12 часа и слизаха много ниско или така ми се струваше на мен. Оттук се научих да обичам нашето добруджанско небе. В това село не само като малко дете, а като съзнателно дете разбрах труда на добруджанци. От това село имам най-много спомени за Добруджа.

Аз имах едно голямо конче, което се казваше Малчик, защото този кон беше купен от румънци, а в Румъния беше доведен от Русия. Впрягах го в малкото жълто кабриолетче и отивах в съседното село да получа пощата. Тогава имах една голяма шапка с воал. С нея ме е видял Йовков и така ме е харесал, че след това неговата героиня Нона от „Чифлика край границата" беше облечена като мен. Това съм преживяла в Кардам. След това ще дойдат тежките години на страдания.

Ето моите 80 години, които не усетих как минаха. А как ви поемам в душата си. Благодаря ви за погледите, за чистотата, с която ме гледате. Много голямо нещо е споменът за човека. Да дойдеш на същото място, където си бил млад и крилат и където си хвърчал. (Ръкопляскания.)

Слово на Дора Габе, произнесено в ресторант „Калиакра" на прощалния обяд

Скъпи мои другари, сътрапезници и колеги!

Искам да бъда весела, а ми е тъжно. Тъжно ми е, както всякога при раздяла е малко тъжно. Тъжно ми е, че ще се разделим от Добруджа, а ми е радостно, че моите другари колеги зачетоха моя празник и опознаха Добруджа. И съм горда, че между вас има някои, които никога не са я виждали, и се радвам, че аз съм ги довела.

Извинявайте, представители на обществените организации на Съюза на българските писатели, но ако аз не съм ви жива, нямаше да бъдете тук. Благодаря ви, инициатори на този празник! Аз всъщност много не обичам тези чествувания и тия възгласи от името на писателите. И аз бях отказала, но добруджанци казали — „кой я пита". Сега мога да кажа, че то било много хубаво никой да не ме пита.

Тежко ми е да си отида от Добруджа. Имам някакви такива неприятни мисли да не би пък последен път да бъда. Позволете ми малко да ми е тъжно. Тук съм два дни с вас. Какво, тъжно ми е? И радостно същевременно. И ако има нещо, за което извънредно много ви благодаря, то е за красотата, която изживях за два дни. Най-много за красотата, която живее — ние току-що видяхме „Русалка". Какво от това, че французите давали долари? Въпросът е, че е на добруджанци, че е дело на Толбухин. А вие какво си мислите? И ние ще живеем в „Русалка".

На тая последна среща мен ми се струва, че красотата има 360 градуса. Това никъде (посочва ресторанта на Калиакра) няма да го видите. И днес на тази чудесна трапеза очите ни са напълнени и всичко това, другари, благодарение на моето съществование. И как да не съм горда, и как да не ви кажа благодаря, когато трябва да се разделим. С моите колеги, разбира се, не се разделяме. В София ще имаме време да се ядем един-друг. На добруджанци в този момент ще кажа не сбогом, а довиждане. Благодаря ви, добруджанци!

Благодаря за хубавите песни!

ЗАПИСИ ОТ РАЗЛИЧНИ ГОДИНИ

19 юни 1967 г.

Тия записки нямат характера на системно воден дневник за разговорите ми с Дора Габе. От многото срещи с поводи и без, случайни или по предварителна уговорка съм отбелязал само някои. Кои и защо точно тия от многото съм избрал — на този въпрос ми е трудно да отговоря. Може би в момента съм преценил, че срещата съдържа нещо ценно като свидетелство или черта от характера на поетесата. По този начин всяка среща е била едно докосване до нейния свят. Трудно и бавно е протичал тоя процес, невинаги гладко, което обаче не е променяло същността му. Понякога след дадена среща съм решавал да запиша разговора, но други неотложни събития са ме отклонявали и записът е пропадал. Защото мой принцип, който съм спазвал стриктно, е бил да записвам непосредствено, веднага след раздялата, тогава, когато не само последователността на въпросите и темите са съхранени в паметта, но са останали и отделни фрази, реплики, жестове, интонации. Целта ми винаги е била да оставя документ...

Вече няколко пъти случаят ме среща с Дора Габе. Преди години, когато работех с архива на Боян Пенев, я посетих в нейния дом. Но от тези посещения записи не съм оставил. От 5 до 12 май бяхме с нея в Сливен на тържествата „Сливенски огньове". Там имахме възможност да разговаряме по-дълго и по-нашироко. Допусках, че ме е забравила — все пак бяха изминали години, но се оказа, че ме помни добре. Един ден, като пътувахме с колата, тя ми каза: „Сарандев, аз съм ви сърдита много!" Запитах я защо. Отговорът беше: „Заради вашата статия срещу моята много близка приятелка..."

Наближи 40-годишнината от смъртта на Боян Пенев, която трябваше да бъде отбелязана в „Литературен фронт". По този повод отново се срещах с нея, за да уточним материалите, посветени на тая годишнина. Тя написа писмо до Тадеуш Грабовски с молба да изпрати свои спомени. Преди

няколко дни дойде отговорът заедно със спомена. Дора Габе предложи от своя страна също един текст за Боян Пенев и музиката. Освен това му посвети и едно стихотворение. Покъсно направи извадки от негови писма и ме попита къде биха могли да се напечатат. Обещах да проверя в „Пулс“ и след това да ѝ се обадя. Извадките трябваше да излязат на 25 юни, значи точно в датата на годишнината. Редакторите обаче поискаха от нас да предадем материала по-рано и по тоя повод се състоя днешната ни среща.

Първоначално разговорът се завърти около незначителни неща. Между другото стана дума за нейното отношение към Яворов. Тя каза, че голямото, истинско чувство от начало до край у нея е било чувството ѝ към Яворов.

– Яворов ми посвети стихотворения в сп. „Мисъл“. Тогава цяла София гръмна. Веднъж в едно писмо той си позволи да напише: „Целувам ви ръката.“ И тогава това ми се видя много дръзко. „Какво си въобразява той?“ — си казах тогава. Яворов ми помагаше в стиховете, но аз имах желание да замина в чужбина и там да уча. Отидох в Швейцария, но и там не можах да се освободя от поклонници. Само чувството ми към него ме спаси. Всичко, каквото говореха тези мои поклонници, ми се виждаше ужасно глупаво. Имаше един особено настойчив, който ходеше по петите ми. Казваше се П. Р. Веднъж на университетските стълби му заявих, че не желая повече да го виждам и няма да отговарям на поздравите му. Тогава той праща на Яворов писмо, в което изсипва куп клевети срещу мен. Яворов в момент на бясна ревност ми написва писмо с жестоки и несправедливи обвинения. Получавам го точно в момент, когато четях и се възхищавах от неговите стихове. Аз също му отговорих остро. Върнах се в България и бях назначена за учителка в Добрич. Но преди това изпратил на баща ми писмо, в което го молеше да ни сдобри, защото аз съм имала още нужда от неговата помощ в поезията. Моят баща ми прати също много сурово писмо. Тогава му отговорих, че се отказвам от родителската му издръжка, и веднага се обърнах към министъра на просветата Иван Шишманов с молба за стипендия. Разбира се, никой не ми отговори. Те знаеха, че моят баща, ако да не беше милионер, е заможен човек. След връщането си цяла година не видях Яворов. Заплатата, която получавах, давах цялата на баща си и той много се гордееше с това. Понеже исках да видя Яворов, казах на баща си, че имам голямо желание да отида в Италия. Татко се съгласи и дойдохме в София за паспорт. Обядвахме в един

ресторант. На нашата маса стояха няколко души. През две маси беше седнал Яворов. В това време влезе един много слаб човек с брада. Някой от масата каза, че това е Боян Пенев. Аз бях чела от него една статия за лирическите песни на Пенчо Славейков. Радвах се, че се е появил такъв способен критик.

В това време Боян Пенев се приближи към нас и каза:

— Госпожице Габе, много пъти съм молил моя приятел г-н Яворов да ме запознае с вас, но той все отказва. Позволете ми да ви се представя. Там толкова пъти ми е говорил за вас, че ви познавам вече почти така добре, както той. А в това време Яворов седеше на масата и слушаше всичко. Започна да се държи грубо. Когато станахме да излизаме, аз отидох при него и му поисках среща. Каза ми:

— Заповядайте в бюрото ми в три часа.

Аз отидох и сега си спомням всичко. Стаята му бе продълговата. Вдясно от вратата едно канапе с два-три стола. Посрещна ме с театрален жест: „Заповядайте, госпожице!" Тогава го попитах:

— Г-н Яворов, искам да разбера защо се държите напоследък така грубо с мен. Научих, че имате прекрасна приятелка.

— Да — отговори той. Ето нейната снимка. — И извади от левия джоб снимката на Мина Тодорова. Показа ми я за миг и веднага я скри в същия джоб. След това ми каза: „Досега вие ми задавахте въпроси, позволете и аз да ви попитам нещо. Когато бяхте в Швейцария, поне за един миг изпитвахте ли онова чувство, което аз изпитвах през цялото време към вас?"

В този момент веднага съобразих, че този мъж само преди миг ми показа снимката на жената, която обича, а сега иска отговор за моите чувства към него. Каква тогава съм всъщност в неговите очи? Какво мисли той за мен, щом си позволява такива неща, и му отговорих:

— Не! Станах и му казах „Сбогом". Той също така официално ми отговори: Сбогом, г-це Габе! Върнах се в хотела и цял ден и цяла нощ съм плакала. На другата сутрин в стаята дойде Боян Пенев и излязох с него на разходка. Той ми говори през цялото време. След това се сгодих и веднага заминах за село. Как бихте си обяснили тази постъпка? Ако обичаш човек, можеш ли така да постъпиш? Когато Боян Пенев дойде през зимата да се венчаем, вземах две големи кучета и като луда тичах из полето с тях. Когато се върнах вкъщи, той беше там и ме чакаше. В очите му имаше сълзи. Беше му

мъчно. Попита ме защо съм избягала. Тогава го съжалих и му казах, че това е от радост. Пишеше ми такива писма, че раздялата с него беше вече невъзможна, защото значеше смърт. Можех ли да я причиня аз? Оженихме се, но аз не бях щастлива. Моето чувство към Яворов беше много силно и Боян Пенев знаеше това и много тежко го понасяше. Когато написа статията си за пиесата на Яворов, му казах, че е написана поради лични чувства. Дълго мълча и след това ми рече: — Толкова дълго работих над тебе и не можах да те променя! Той обаче докрай смяташе драмата на Яворов за слаба. Може би ако това чувство към него го нямаше, не би я написал и просто би замълчал. Ние живяхме десет години до 1917 г. и след това се разделихме без развод, разбира се...

27 май 1968 г.

Прочетохме стиховете на Ел. Багряна в кн. 5 на „Септември". Първото от тях — „Нестинарка", е посветено на Дора Габе. Тя е ужасно доволна от този факт. Четях на глас и след всяко стихотворение тя изказва мнения. Харесва още „Монолог" и „Полет". В оценките ни нямаше съществени различия. На няколко пъти подхваща разговор за особеностите на своята памет и непрекъснато повтаря, че има лирическа (иска да каже емоционална) памет. По този повод ми разказа следните случки.

След като се сгодява с Боян Пенев, идва в София, за да я запознае с близките си. Тогава неговият брат Никола Пенев живее със семейството си и майка им на ул. „Гробарска". Когато слиза от трамвая, изневиделица усеща удар по главата и за миг се намира на земята между краката на конете. И досега си спомням, казва, очите на конете, това, как техните копита, когато ме докосваха, бързо се отдръпваха, за да не ме наранят. Тогава, лежейки долу, непрекъснато си мислех само да не загубя съзнание. Боян дойде и ме измъкна изпод краката на конете. Хората от трамвая бяха слезли. Един ми подаде чантата, друг шапката. Целите ми дрехи бяха изпокъсани. Когато отидох у Боянови, неговата майка ме попита: „Ти трябва да си направила някакво голямо добро, моето момиче, за да се отървеш така леко." И тогава си спомних, че преди да се кача на трамвая, бях дала на един просяк пет сребърни лева. По онова време с тези пари човек можеше да си ушие една рокля, но тъй като нямах дребни, бръкнах в чантата си и му ги дадох. Като й съобщих това, тя каза, че то ме е спасило. Оттогава Боян, винаги преди да изляза, ми про-

веряваше чантата да няма пари, защото от разсеяност може пак да се случи нещастие.

В Полша имам друг подобен случай. В Краков или Варшава отивах в една църква. Пред входа стоеше просякиня, която се биеше в гърдите. Бръквам в чантата си и изваждам една рубла. След като разгледах църквата, тръгнах по улицата. И изведнъж усещам удар в главата. Свестих се върху билярдна маса. Там са ме пренесли, а Боян плаче и сълзите му текат по брадата. Оказва се, че едно парче мазилка се откъртва и я удря по главата. Спасява я модата. Жените тогава са носели големи шапки, с игли прободени през средата. И тъкмо благодарение на тази шапка тя не е убита на място. След това две седмици върху удареното място поставят лед. Оттогава, заключи Дора Габе, Боян стана фаталист.

2 юли 1970 г.

Позвъни ми следобед в редакцията на в. „Народна култура". Болна. Има някакво възпаление на десния крак. Помоли ме да отида у тях, защото не може да ходи и е принудена по цял ден да лежи. Преди да затвори телефона, както много често прави, ме предупреди да не звъня, защото няма кой да ми отвори вратата, а направо да влизам. Похвали ми се, че е написала рецензия за книгата на Снежина Кралева за Ленин. Много я харесва.

Отидох. Тя наистина не беше добре.

Подчерта специално, че тази година излизат три нейни книги: „Невидими очи", „Някога" и „Малкият добруджанец". За последната преди две години ѝ бях напомнил, че е много интересна юношеска повест и ако я съчетае с „И ние малките", ще се изправи една очевидна несправедливост по отношение на тези две произведения. Тогава тя позвъни във Варна и там се съгласиха да издадат двете книги.

— Знаеш ли, Сарандев, когато трябваше да предавам за печат „Малкият добруджанец" и се наложи да я преписвам, убедих се, че е изключително свежа книга. Чета и се удивлявам как съм могла да я напиша. Вие, младите, какво разбирате сега от това. Вие търсите само проблеми и много сте умни. А това е книга, написана за умни неща. — И се засмя весело.

5 януари 1972 г.

Надписа ми „Майка Парашкева" и първата си книга „Теменуги". Разговорът се прехвърли върху моята монография

за нея. Тя все още не ми дава достъп до архива си. Безпокои се, че моите намерения за книгата ще станат достояние на литературната общественост, преди самата книга да е написана. Няма защо това да се знае предварително. Съобщих ѝ, че съм поканен от редакцията на сп. „Литературна мисъл" да дам част от книгата за печат. Отговорих, че не мога, защото още нищо не съм написал. Преди да се запозная с архива, не съм в състояние да почна. Тя отново ми говори, че ще ходи в Хисаря и после в Съветския съюз. Пита ме късно ли ще е след това. Отговорих, че няма да бъде късно.

Прочете ми писмо до Вл. Василев, в което изразява своето огорчение от нещо. В самото писмо не става дума за конкретния повод. По моя молба тя обясни, че всяка година „Златорог" излиза с обявление във вестниците, в което съобщава на своите абонати и читатели имената на авторите, чиито произведения ще бъдат печатани през следващата година. В обявлението Вл. Василев не споменава нейното име. Тогава тя излиза от „Златорог".

— Владимир Василев ми обясни — казва Дора Габе, — че е станало грешка, че съм пропусната по невнимание. А Боян и Спиридон Казанджиев ми писаха извинително писмо и ме убеждаваха да се върна. Но аз не се върнах. Колко груб човек беше той. Никога няма да забравя, когато като директор на Народния театър казваше: „Всички ги мразя, всички до един." Става дума за актьорите. Толкоз силно впечатление ми направиха тези думи, че аз запомних трамвайните релси на ул. „Граф Игнатиев" и софийските камъни, по които вървяхме в него момент...

Похвали ми се, че има писмо от Федин, първото писмо от него. Забелязвам ѝ, че тя ми е чела и други път негови писма. Обяснява, че това са били дълги картички, а сега за първи път е получила наистина голямо писмо.

18 януари 1972 г.

Снощи трябваше да отида у тях, за да взема ръкопис на „Дневник. Спомени" от Б. Пенев, в който Георги Цанев има предговор. Тя пожела да види предговора и целия ръкопис. Предполагах, че ще последват възражения, но за щастие очакванията ми не се оправдаха. Бях обещал да я навестя след 7 часа, но успях да позвъня към 9. Отвори ми тя. Седнахме вече на новото място в дъното на хола. Каза ми, че в този вид книгата е много интересна, макар тя, която е общувала

отблизо с човека, да знае колко по-богат е той — като личност и творец. Но все пак, след като 25 години нищо не се е говорило за него, излизането на тая книга е много хубаво и полезно дело. Има само една бележка. В спомените за Яворов от 1907 г. октомври месец се споменава името ѝ. Тя иска да се постави обяснение под черта, че с Боян Пенев тогава още не се познават. Твърди, че двамата се запознават през есента на 1908 година.

— Очевидно те само са говорили за мен. Не искам читателите да останат с впечатление, че ние сме се познавали с Боян още през 1907 г. — На място изпълних желанието ѝ. Освен това отбеляза, че е извършена огромна работа по дешифрирането на стенограмите.

Разказа интересни спомени за Боян Пенев. Като младоженци се замерват с възглавници. В резултат на падане той счупва лицева кост, а едната му ръка е по-къса. Спомня си, че Пенчо Славейков и баща ѝ се затваряли в отделна стая да си разказват масали. Предаде ми сюжета на книжката, която пише сега. Включена е в плана на издателство „Български писател". В основата му лежи истинска случка. След войната, когато е във Варшава, в полски вестник се появява снимка на две котки. Тяхната история е следната: една полска писателка отглежда две сиамски котки. По време на окупацията в дома ѝ нахлуват двама немски войници, които питат за нейния съпруг. В този момент той е партизанин. Когато тя казва, че не знае, немците се нахвърлят върху нея и започват да я блъскат силно в стената. В същия момент едната котка скача върху немеца и го захапва за врата. Той хуква навън и се мъчи да се отскубне. След известно време котката се връща пребита и смазана, но спасила жената.

Самата Дора Габе е била очевидка, когато същата жена стои на улицата в разрушена Варшава и вижда как котката се хвърля върху главата на полякинята. В този момент една тухла, откъртена от разрушеното здание, пада върху нейната глава. Благодарение на котката, която е буквално смазана от удара, жената се спасява. Животното остава живо, но със счупени крака.

За този сюжет тя сега търси едно стихотворение, което котето Шушик ще издекламира, но стихотворението трябва да е само от четири думи и да бъде много глупаво. Казах ѝ, че такова стихотворение едва ли ще ѝ се отдаде, затова я посъветвах да го препише от някой неин колега. Но пак няма да ѝ

свърши работа, защото ще бъде по-глупаво, отколкото ѝ трябва. Пита ме дали вярвам, че още може да пише стихове. Отговорих:

— Да, вярвам. И сега ще напишете най-хубавите! Отново мисли за лекарския цикъл. Искам да я отклоня от нейните намерения да раздава стихотворни благодарности. Тя уж е съгласна, но не взема категорично решение. Казах ѝ, че най-добре ще бъде да говорим, след като го напише.

18 февруари 1972 г.

Видяхме се на събрание. Тя се готви да заминава на 22 в Москва, където ще се чествува юбилеят на Федин. От България само тя има официална покана. Това особено много я ласкае. Първоначално беше решила да не ходи с делегацията, но сега просто е щастлива. Поиска от акад. Георги Цанев изказване за Федин, защото установила, че у нас никой не е писал за неговото творчество. Попита ме защо е така. Иска да се видим, преди да замине. Обещах ѝ да позвъня.

17 март 1972 г.

Вчера научих, че се е върнала от Съветския съюз. Точно мислех да позвъня, когато тя се обади. Съобщи ми, че е болна. Настинала в самолета, защото не могла да се справи с приспособленията за проветряване. Сега стои вкъщи и първият човек, на когото се обажда, това съм аз. Чувствува се изморена, а и още съвсем не се е оправила от падането. Стенографирах нашия разговор.

— Федин, като видя, че не съм оздравяла, вика: сега щеси почиваш, и ме нареди да бъда в тяхното Переделкино. Там чужденци не пускат. Дадоха ми 24 дни. Аз останах само 12. Не исках повече.

Сергей Михалков ме покани на вечеря с Наташа. А Лев Ошанин дойде да ме вземе и искаше да ме води на някакво събрание, на което трябваше да говори. Отказах, защото не се чувствувах добре. Както виждате, Сарандев, нищо значително освен Федин, разбира се. Като бях в Переделкино, един път изпрати дъщеря си да ме повика, а веднъж от разходка се отбих у тях. Срещнах по пътя Степан Щипачов, който токущо беше излязъл от болницата.

С Федин имахме оживени разговори. Покани ме още веднъж и след това се видяхме отново. Друго нищо особено. Дори в един музей не отидох. Усещах как нещо чука в главата ми и затова винаги трябваше някой да ме придружава. А хората

имат работа. Валя Бавина е на работа, пък и не ми се ходеше. От болницата се чувствувах много уморена. С Федин имах много интересен разговор. Самият той е изключително интересен човек, обаче е болен. Животът му се нарежда недобре. Някой непрекъснато трябва да се грижи за него като за дете. На младини е боледувал от туберкулоза, в очите му расте перде, с едното око не вижда, чака да се оперира. Това го гнети. Изобщо е малко женствен, в смисъл, че се нуждае от грижи. Няма енергия. Последният му роман — „Големият огън", е най-хубавата му книга. Повествованието стига до нашето време — 40-те години. Втората му част не беше написана и той трябваше да я довърши. Но ми каза: — Аз реших, че моят роман не може да бъде довършен. Защото идват поколение след поколение, човек се променя цял живот, непрекъснато. Затова романът ми не може да има край. И аз го озаглавих „Недовършен роман". Той влезе в осмия том на събраните ми съчинения. Точно сега го печатам. Освен това ми каза, че няма вече да пише. Ами сега така, говори. А имал толкова много теми и материал, че не знаел откъде да почне.

След това нашият разговор се прехвърли върху новата книжка на Дора Габе „Сиамското коте Шушик и неговата леля". Казах й по какъв повод съм чел книжката. Споделих впечатлението си, че в тоя вид тя е без завършек. Тогава ми съобщи, че книжката всъщност е имала поанта от 5 страници, но машинописката й казала, че тук свършва, и тя се съгласила с нея. От опит знам, че е склонна понякога да взима такива бързи решения, но после също така бързо да се отказва от тях. Съгласи се с мен и реши, че ще я преработи.

8 юни 1972 г.

Заговорихме за моята книга и по този повод ми съобщи, че е намерила един свой стар бележник с впечатления от Полша от времето на нейното първо посещение през 1921 г., т. е. една година след създаването на самостоятелната полска държава. Тогава се е срещнала за първи път с Ян Каспрович, журналиста Дембицки, Ст. Жеромски, Вл. Реймонт и др. Прочете ми части от този бележник, който вече е почти избелял. Писано е с молив и освен самата тя друг едва ли може да го разбере. Прочете ми за първата си среща с Вл. Реймонт. Имаше такава сцена: звънят с Дембицки и се отваря вратата, малко кученце с лай се хвърля отгоре й. След това отива в съседната стая и отново се връща. „Отиде да съобщи на госпо-

даря си" — поясни ми тя. Влизат в стаята на Реймонт и го заварват, когато пише.

— Целият се изчерви и смути. Започна да закопчава ризата си и подава двете си ръце. Извинява се, че не е облечен.

През цялото време, докато четеше тази сцена, непрекъснато ми говори за описанието на някакъв бал, на който е присъствувала в двореца. Търси го упорито из бележника. Най-после го намери и ми прочете написаното, макар това да не беше леко при този избелял вече от времето запис. Наистина сцената е изключително колоритно предадена. Само с какви подробности и детайли са представени тоалетите на дамите, танците, имаше някакви разсъждения за характера на модерните танци и т. н. Уловени са черти от националната психология на поляците. Казвам:

— Другарко Габе, това е изключително интересно. Вие трябва да го напишете на машина, защото освен вас никой друг не е в състояние да прочете тия бележки. — Успях да я убедя, че по този начин ще напише и спомените си, защото, както виждам, тя няма амбициите на един К. Константинов.

— Ами да! — казва ми тя. — Това не е моят натюрел, аз не мога като него. Аз искам отделни моменти, отделни случки, после ще ги събера.

Напомних й, че може да цитира писма или откъси от тях, каквото е напр. писмото на проф. Ив. Шишманов до нея или пък на Балабанов и т. н. Освен това да разкаже за наши и чужди писатели.

— Другарко Габе, книгата „Дневник. Спомени" на Боян Пенев вече отиде за печат. Искам да я илюстрирам с негови скици и рисунки.

— Ах, вчера, като ровех в неговия архив, намерих много интересни негови рисунки. Започна да ги търси, но не успя да намери нищо. След това ми разказа, че веднъж Боян Пенев ги нарисувал как те двете със сестра си Бела свирят на четири ръце и до тях един кон, който ходи из турски гробища. Надписът гласял: „Бела и Дора свирят на четири ръце". Като се смееше, тя заключи: „Как само Боян умееше да свързва звуковото с изобразителното!"

Завърших нашия разговор, като споменах името на Незвал. По този повод тя ми съобщи, че преди известно време са я поканили от чешкия културен център на вечер, посветена на неговата поезия. Присъствуващите много се смели, когато тя им разказала за запознанството си с Незвал.

— Той ме видял на една кинореклама в Бърно, където

живееше. Веднага дошъл в Прага във външното министерство и казал, че иска да се запознае с тази българска писателка. Моят преводач ме запознава. Незвал ми хваща двете ръце и започва да ми говори, ама говори с чувство и развълнувано, с увлечение. И ме гледа в очите. Аз нищо не разбирам и мисля, че ми приказва нещо много поетично. След това викам на преводача: колко хубаво говори Незвал, поетично! Той ми отвръща:

— Ами, порнографически неща ви говореше. А вие бяхте самата невинност.

След като се сприятеляват, един ден Незвал ѝ заявява, че иска да напише роман и да я направи главна героиня. Тя му отговаря, че не желае, защото кой знае какви порнографически неща ще ѝ припише.

Разделяме се с уговорката да си позвъним. Събота в Пловдив ще бъде премиерата на драматизацията по нейната книга за баба Парашкева.

15 ноември 1972 г.

Работейки с архива на Дора Габе, попаднах на една изрезка от вестник — рецензията на Л. Стоянов за нейната стихосбирка „Земен път“ от 1928 г. Статията е преднамерено отрицателна. Критикът нарича стиховете „фалшиви“. Дадох ѝ да я прочете. На другия ден ми казва:

— Знаеш ли, Сарандев, много мислих върху тази рецензия на Людмил. Мисля, че е прав поначало, но думата „фалшиви“ не е точната дума. Аз дори намерих точната дума за стиховете от тази книга. Те са просто изкуствени. Разбира се, аз оставям настрана неговото озлобление, което е всъщност срещу Боян Пенев. Той и досега не може да му прости статията. Но тогава аз нямах за какво да пиша. Не идеше отвътре.

Възразих, че с много лека ръка се отказва от своите стихове и че едва ли днешните ѝ работи са толкова далеч от поместеното в „Земен път“. Казах, че по-скоро тогава е съществувала една вътрешна потребност да пише, потребност без конкретни поводи. Докато сега това е конкретизирана потребност от творчество. Дора Габе се съгласи.

10 януари 1973 г.

Току-що получи писмо от Валя Бавина. Баща ѝ починал през декември. Четири страници разсъждения за смъртта. Упреква се, че не е била добра дъщеря. В такива случаи живите

правят равносметки и се самообвиняват, че не са били добри към мъртвите. По този повод Дора Габе отбелязва:

— Федин от два месеца е в болницата. Валя ми пише, че много го е било страх от смъртта. А самата тя не е страхлива. Боже, какъв голям човек, а да го е страх от смъртта. Мен не ме е страх!

6 май 1973 г.

Посещение в правителствената болница

Съобщи ми, че е чела романа „Антихрист" от Емилиян Станев. При нея на свиждане е дошла Надежда Станева, от която поискала книгата, тъй като не е могла да я намери. Получава я с шеговит автограф: един неизвестен автор ѝ изпраща книгата си с пожелание да напише още по-хубави стихове. Та по повод на „Антихрист" ми казва: колко вярно е напипал Емилиян Станев тази борба за истината. Цял живот човек търси истината. Такава непримиримост лъха от неговия герой. Но тази черта я притежавам и аз и във вашата книга тя трябва да съществува. Открих, че Теофил е изрекъл някои мои мисли от последните ми цикли просто със същите думи. Когато човек намери истината, с това намира и допирните точки с другите около него.

После стана дума за Е. Багряна. Тя е идвала в болницата, преди да замине за Сливен, където ще честват нейната 80-годишнина. Дошла е да я покани за юбилейните тържества. Дора Габе казва, че се радва, и аз вярвам, че е така.

След това дойде нейната племенница Катя и с нея заговорихме на различни теми. Малко по-късно влезе и Петър Славински, който съобщи, че в Толбухин са взели решение да направят от къщата на Петър Габе в Добрич музей. Тогава Дора Габе се сети:

— Някакъв човек непрекъснато ми звънеше по телефона и ме молеше да съм позирала на художник, който щял да ме рисува. Аз му викам, че не искам, аз съм още жива. А той вика — нищо, вие си живейте, пък ние ще ви направим музей.

После се смяхме с нейните падания. Първо паднала в Париж, после в Колонната зала в Москва, в Хисаря и т. н. И заключи: „Аз не падам къде да е!"

Петър Славински се извини, че Боян Дановски го чака вкъщи, и си тръгна. След него си тръгнах и аз. Обещах ѝ следващия път, когато се видим, да ѝ разкажа литературни новини.

Март—април 1974 г.

Дора Габе ми позвъни в издателството да ми каже, че е прочела моята книга, и ме покани да отида у тях след работа, за да поговорим. Този ден беше много напрегнат. Идваха автори, постъпи ръкописът на Д. Осинин „Литературни въпроси" в две дебели папки. Преди да тръгна, помолих колежката ни Светла Гюрова от отдел „Литературно наследство" да дойде с мен. Отвори ни самата домакиня. Като ни видя двамата, стори ми се, че малко се изненада. Този път ни въведе не в хола, а в своя кабинет. Вътре беше топло и даже задушно. Ръкописът ми лежеше върху масичката.

— Сарандев, написали сте една чудесна книга за мене, умна и талантлива, проникновена. И най-много ме радва, че сте я писали с обич към мене. За никого от съвременните писатели няма такава.

Казвам: „Другарко Габе, рядко един автор е доволен от критиците си, затова се радвам да чуя от вас такива похвали и оценки!"

— Сарандев, много се страхувах, когато започнах да чета, да не би да сте тръгнали по външните събития, по литературните сензации и клюки. За щастие такова нещо няма. Всичко е документирано. Моят живот е само основата за обяснение на творчеството ми. Книгата ви се чете увлекателно, написана е с темперамент, живот. Вие бяхте първият, който оцени моето творчество за възрастни в печата.

Светла Гюрова се намеси: „Иване, можеш да бъдеш доволен от тези похвали. Самата героиня на твоята книга ти ги казва." После Дора Габе продължи с конкретни бележки. Помоли ме, когато споменавам баща й, да не употребявам думата чифликчия, защото той бил наемал земя под наем за обработване. След това почна да прави дребнави бележки по езика. Тогава я прекъснах: „Другарко Габе, аз не ви давам съвети как да пишете стиховете си. Изразявам само мнението си. Току-що чух вашето — останалото е моя работа!" С това разговорът ни приключи. След като излязохме, помолих Светла да го запише. Като се върнах у дома, от ръкописа изпадна бележка, написана от Дора Габе. Тя гласеше следното: „На стр. 10, деветия ред да се прибави: „Мама беше окачила на стената портретите на Гогол, Пушкин, Достоевски, Колцов, Лермонтов и др. в малки черни рамки. Аз завиждах на казаците за техните икони със сребърни рамки, с цветя и трепърушки. Не разбирах нищо от религия, но иконите грееха в стаята. Красота!" В скоби тя е поставила: „Може и да го преразкажете за по-кратко."

БЕЛЕЖКИ

[1] *Елисаветград* — днес Кировград, център на Кировградска област, разположен на р. Ингул. Основан е през 1754 г. като крепост на Св. Елисавета. Град е от 1775 г.

[2] *Илия Рашков Блъсков* (1839—1913) — син на възрожденския учител Рашко Блъсков. След Освобождението Илия Блъсков работи в Шумен като учител, инспектор и като преподавател в Учителския институт и девическата гимназия. По същото време в девическата гимназия учи и Дора Габе.

[3] *М. Квартирников, В. Тодоров и Кр. Малев* са автори на „Аритмически задачник с методически наредени въпроси. За изучаване материала по аритметика в I клас на държ. мъжки и дев. гимназии, педаг. трикл. у-ща и нар. кл. у-ща. Варна, печ. К. Николов, 1897, 135 с.". Същият авторски колектив издава още сборници по елементарна планиметрия и геометрични задачи, по писмено смятане, практическа геометрия и др. По един от тия сборници очевидно се е готвела и Дора Габе.

[4] *Сп. Младина.* Илюстровано списание за деца. Стихотворението на Дора Габе е отпечатано на 9 май 1900 г., кн. 5, с. 97. Това е първата печатана творба на поетесата. Привеждам я изцяло:

ПРОЛЕТ

Мина есен, мина зима
дойде пролет красна,
студ и вятър веч замина
и бурята страшна!

Полето се загърнало
в зелена завивка,
няма и в долината
бялата покривка.

Минзухари, кокичета
издигат си главите
и срамливи теменужки
измежду тревите.

Сливи, ябълки и круши
веч се разцъфтяха,

рой мушици и пчелици
при тях забръмчаха.

Жълти патенца и гъски
гуркат се в водата,
па излязат, се претърсват,
търкалят в тревата.

И агънца черни, бели
скачат, милно блеят,
славейченца по горите
унесено пеят.

Косарчета, чучулиги,
малките врабченца
хвърчат, скачат, чуруликат
с остри си гласенца;

жерав на стада големи
край блатата грачи,
и щъркела дългокраки
из тревата крачи.

Па и лястовичка драга
хвърка край къщята,
тя стопана поздравява,
извиква децата.

Да излязат, се огледат
в пролетта омайна,
защото и тя е къса,
не е много трайна.

Да играят дор са малки,
дорде скръб не знаят,
защото и тя ще дойде —
те ще я познаят.

Пролет мила, пролет красна.
О, ти земен рай!
Пролет! Ти недей угасва,
Остани без край!

Тодорка Габе

30 март, 1900 г.

[5] *Койка Генова Тинева* (1880—1964) — деятел на революционното работническо движение у нас. Член БРСДП (т. с.) от 1903 г., а от 1919 г. член на БКП. През 1923 г. емигрира в Съветския съюз. В България се завръща през 1946 г.

[6] *Екатерина Ненчева* (1885—1920), родена в Троян, учи в различни градове на страната. Омъжена за публициста Иван Харизанов. Стихове публикува под псевдонима Велерина. През 1909 г. издава първата си стихосбирка „Снежинки". Лириката ѝ е пропита с тъга, плод на нерадостната ѝ житейска участ. Умира от туберкулоза в Пловдив.

[7] Тук поетесата има предвид известната студентска акция с освиркването на Фердинанд при откриване на Народния театър през 1904 г. В резултат на тая акция по нареждане на монарха Университетът е затворен, а професорите уволнени. Някои от студентите, за да не губят годината, заминават да продължат следването си в чужбина. Дора Габе отива в Швейцария.

[8] *П. К. Яворов.* Събрани съчинения в пет тома. Том пети. С., БП, 1960. Тук са поместени 23 писма и картички на Яворов, изпратени до Дора Габе. Те обхващат периода от 12 юни до 29 декември 1905 г.

[9] *Григор Василев* (1883—1942) завършва право в Софийския университет и в Женева. Политическата си кариера започва като широк социалист. Той е адвокат, общественик и журналист. По-късно е член на Демократическата партия, народен представител, един от лидерите на опозицията в 24 обикновено народно събрание. Редактира и сътрудничи в редица издания — „Българска земя", „Нация и земя", „Народ и армия", „Камбана" и др. В навечерието на Втората световна война публично осъжда немската агресия в Чехословакия.

[10] Резултатът от тези обиколки е обобщен в книгата на Петър Габе „Анкета по уредничеството на Румъния в Добруджа. 1913—1916", С., Държ. печ., 1917 г.

[11] *Сигуранца* — през периода 1921 до 1944 г. тайната политическа полиция на Румъния. Тя е подчинена на министъра на вътрешните работи. След победата на социалистическата революция на 23 август 1944 г. в страната сигуранцата е ликвидирана, а нейните ръководители са предадени на народен съд.

[12] *Никола Пенев* (1879—1955) — брат на Боян Пенев, деец на революционното професионално движение, член на БРСДП от 1896 г. Един от основателите на Общия работнически синдикален съюз (ОРСС), на железничарския синдикат и на синдиката на транспортните работници. През 1919—1923 г. е член на ЦК на БКП. Емигрант е в Съветския съюз до 1934 г. След Девети септември е член на ЦС на професионалните съюзи.

[13] Поемата „Лунатичка" започва със следните стихове:

Не вийте, псета, аз не съм видение,
кръвта във жилите ми дреме
като в затоплени легла,
ала от сън ме дигна месеца
и рече ми: „Ела".

[14] Стихотворението на Яворов „Теменуги" излиза най-напред в сп. „Мисъл", XVI, 1906, кн. 6—7, с. 381. Оттам е препечатано в стихосбирките „Безсъници" и „Подир сенките на облаците" без промени.

[15] *Г-жа Маргарита Стойчева* — французойка, омъжена за българин, пианистка, близка на кръга около Пенчо Славейков и Мара Белчева.

[16] *Интерлакен* — курортно място в Швейцарските Алпи, кантон Берн, разположено между две езера.
[17] *Гринденвалд* — зимен курорт в Швейцарските Алпи, кантон Берн.
[18] Александър Паскалев (1879—1946) — български книгоиздател, роден в Хасково. През 1908 г. основава собствено книгоиздателство, в което печата произведенията на български писатели — Ив. Вазов, Пенчо Славейков, Пейо Яворов, Елин Пелин и др. Във „Всемирна библиотека" се печатат преводи от класически и съвременни чужди писатели. Паскалев издава и сп. „Съвременна мисъл", „Социалдемократ", първите годишнини на „Златорог", „Българска мисъл", „Развигор", детски списания и учебници.
[19] *Ян Гжегожевски* — полски писател, филолог и ориенталист, живял в България в началото на века. При погребението на Яворов произнася прочувствено слово от името на полските емигранти.
[20] В писмо до сестра си Бела Казанджиева от Добрич на 26 юни 1917 г. Дора Габе пише: „Тъй съм уморена, тъй уморена от скръб, че всичкото ми старание се свежда да отвикна да мисля. Какво ще правя утре, аз не знам. Нямам сили да мисля и планувам, защото застава напреде ми зинала пропаст и съблазнява в душата отчаянието. Аз просто чакам да се съмне и чакам да се мръкне."
[21] *Иван Бунин* пристига в България вероятно в края на януари или началото на февруари 1920 г. през Турция. В София престоява около месец и половина. Тук се запознава със семейството Дора и Боян Пеневи. Между него и Боян Пенев се завързва преписка. Вж. повече подробности в моята статия „И. А. Бунин до Боян Пенев", сп. „Родна реч", 14, 1970, № 9, с. 38—41.
[22] *Мария Каспрович.* Дневник. Изд. „РАХ". Второ издание, Варшава, 1958. Вж. преведени откъси от този дневник в: „Иван Шишманов, д-р Кръстев и Боян Пенев в спомените на съвременниците си" С., ПБ, 1983, с. 444—455. Превела от полски Юлия Обретенова.
[23] През 1925 г. Министерството на народната просвета й възлага да редактира една библиотечна поредица за най-малките читатели — „Библиотека за малките". За сътрудници Дора Габе спечелва такива талантливи писатели като А. Каралийчев, Е. Багряна, Асен Босев, И. Стубел, а за художественото оформление на библиотеката — Илия Бешков. В номер 1 са поместени стихове от Петко Славейков до съвременните детски поети, в номер 2 — „Мечо" от А. Каралийчев и едва в номер 9 се появяват нейните стихове „Звънчета".
[24] Дора Габе има предвид сатиричната поема за деца на Йордан Стубел „Господин Свинчок", излязла от печат през 1932 г.
[25] Става дума за годините след Септемврийското въстание от 1923 и априлските събития от 1925 г., когато правителството на Ал. Цанков предприема кръстоносен поход срещу прогресивните сили в страната. Установеният бял терор обаче предизвиква енергична реакция в чужбина. В Париж, Берлин и Виена се сформират комитети за борба против белия терор. В защита на българския народ излизат световноизвестни писатели като Ромен Ролан, А. Барбюс написва книга за зверствата на фашистите, парижкият адвокат Марсел Вийар и американският журналист Карл Маус изнасят потресаващи факти от политическото всекидневие на страната. Този натиск на европейската общественост става причина за падането на Цанков през януари 1926 г.
[26] Става дума за фейлетона на Е. Багряна „Група обесени пред вратата на МНП" — в. Зора, 13, 1931, бр. 3654, с. 6.
[27] Ако се съди по информациите в печата, Дора Габе изнася в Париж и Лондон в края на 1928 и началото на 1929 г. следните сказки:

На 25 януари и 7 февруари 1929 г. в училището за източни езици сказките „България през нейната стара литература“ и „Съдбата на Добруджа през Йовковите разкази“. В първата писателката засяга най-ранната българска литература от Кирил и Методий до Петко Славейков. Отделя специално внимание на богомилството, като изтъква значението му за нашата култура и литература. Втората си изява завършва с думите на Дж. Голсуърти: „Няма големи и малки народи — ако един народ създаде един голям писател, той е вече голям.“

На 20 февруари пак в Париж в Института за славянски науки полската секция организира на българската поетеса сказка на тема „Ян Каспрович и поетичното му завещание“. Вечерта се председателствува от секретаря на секцията г-н Залески, присъствува и съпругата на поета М. Каспрович.

На 21 февруари изнася последната, четвърта сказка. В нашия печат е публикувана следната информация на БТА: *„Сказка за съвременната българска поезия в Париж. Четена е от г-жа Дора Габе.*

Париж, 22 февруари (БТА). Вчера дружеството на френските студенти устрои в студентския дом конференция под патронажа на българския пълномощен министър г-н Морфов, на която българската поетеса г-жа Дора Габе говори върху творчеството и съдбата на съвременните български поети“ — в. *Слово,* 7, № 2018, 23 февр. 1929, с. 3.

Освен тези четири изяви в Париж Дора Габе изнася сказка върху „Съвременната българска поезия“ и в Лондон на 18 март 1929 г. В печата е обнародвана следната информация: „На 18 март вечерта г-жа Дора Габе държа сказка върху „Съвременната българска поезия“ пред едно събрание, организирано от Асоциацията на Близкия и Средния изток, на която е председател лорд Кавендиш Бонтинк. Събранието се състоя в дома на мисис Хенриета Лесли и бе много добре посетено. Председателствува д-р Чичовски, който се спря с няколко думи върху културните придобивки на нова България. Накрая взе думата Едуард Бойл, който направи няколко бележки въз основа на лични наблюдения и благодари с топли думи на г-жа Габе за хубавата сказка, изслушана с интерес от присъствуващите“ — в. Знаме, 6, № 72, 30 март 1929, с. 1.

[28] *Жорж Дюамел* — френски писател, член на Френската академия, лекар по професия. Творческия си път започва със стихове, но известност добива с белетристичните си произведения „Животът на мъчениците“, „Цивилизация“, „Седемте последни язви“, в които заклеймява жестокостите на войната. Повече подробности около поканата Дюамел да посети България могат да се намерят в: *Дора Габе.* Тазгодишният конгрес на ПЕН-клуб и недоразуменията около Жорж Дюамел; *Лит. новини,* 1, № 6, 30 окт. 1927 г., 1—2; *Йорд. Мечкаров.* Между живота и изкуството. Дюамел, г-жа Дора Габе и прочие...; *Свободна реч,* 4, № 1094, 30 окт. 1927, с. 3; *Йорд. Мечкаров.* Пак за Дюамел, Дора Габе и прочие; *Свободна реч,* 4, № 1122, 4 дек. 1927, с. 3.

[29] *Юзеф Пилсудски* (1867—1935) — полски държавен и политически деец, маршал. Изразител на интересите на реакционните националистически кръгове. През 1892 г. става член на Полската социалистическа партия (ПСП), а след нейното разцепление (1906) оглавява нейното дясно крило, т. нар. революционна фракция. През 1918—1922 г. е провъзгласен за „началник“ на държавата и главнокомандуващ армията. Ръководи действията срещу Съветска Русия (1920). През май 1926 г. извършва фашистки преврат и става фактически диктатор на държавата, военен министър и министър-председател. Преследва революционните движения в страната. Води политика на сближение с фашистка Германия.

[30] *К. Константинов.* Отворено писмо до г-жи Дора Габе и Е. Багряна. В.

Лит. глас, 4, № 160, 19 юни 1932, с. 2. След Първата световна война отношенията между България и Югославия са обтегнати, прекъснати са всякакви културни връзки. Ето защо, когато двете български поетеси предприемат своето пътуване из Югославия, обществеността реагира твърде остро. Тяхната постъпка се тълкува едва ли не като непатриотична. Затова и К. Константинов завършва писмото си по следния начин: „Вие забравяте, уважаеми госпожи, че вашите имена вече не са само ваши: в тях блести частица от културна България и тъкмо затова те трябва да бъдат пазени двойно повече от самите вас. Помислихте ли за всички тия неща, преди да тръгнете?... И кому беше потребна тая тежка пътна история? Приемете, уважаеми госпожи, уверенията ми и пр." Така че твърденията на Дора Габе не отговарят на истината.

[31] *Андре Мазон* (1881—1967) — френски учен филолог-славист, член на Френската академия (1935), чуждестранен член на БАН (1930), на АН на СССР (1928). Професор в Страсбургския университет и в Колеж дьо Франс. По време на своите научни експедиции сред южните славяни изследва и записва богат фолклорен материал. Организатор и редактор е на славистичното списание „Ревю дез етюд слав", издавано в Париж от 1921 г.

[32] *Панчо Хаджимишев* — български пълномощен министър в Лондон от 16 октомври 1924 до 1934 г. По всяка вероятност в случая Дора Габе греши, защото Панчо Хаджимишев е тясно свързан с правителството на Ал. Цанков и едва ли би се застъпил за Стамболийски.

[33] Дора Габе греши. Дъщерята на Ал. Стамболийски не е работила в българската легация в Лондон. Очевидно става дума за Надежда Станчова, която придружава Ал. Стамболийски по време на неговата стодневна обиколка из западноевропейските столици в качеството си на преводач. В земеделския печат той публикува стихове под псевдонимите: Мариус, Великин, Милен, Силвио Пелико, Kissel.

[34] Рефератът „Детска душа и детска литература" е четен през м. юни 1938 г. на конгреса на ПЕН-клуба в Прага. Публикуван е в сп. „Изкуство и критика", 1, 1938, № 7, с. 364—368.

[35] *Петър Габе* почива на 28. III. 1927 г. в София. Боян Пенев умира няколко месеца по-късно също в София — на 25 юни 1927 г.

[36] По повод на тази сказка Кирил Христов излиза в българския печат със статията „Една гавра с българската литература", в. *Пладне*, 3, № 884, 22 окт. 1931, с. 2. Отговорът на Дора Габе е озаглавен „Ядът на Кирил Христов", *Съвременник*, 2, № 11, 2 дек. 1931. Полемиката се разраства в истински литературен скандал. Намесват се и други. Вж. повече подробности в: *Дора Габе*. Биобиблиографски указател, С., НБКМ, 1985.

[37] *Фани Попова-Мутафова* (1902—1977) започва да печата през 1924 г. във „Вестник на жената". Първите ѝ книги с разкази отразяват преживяванията на влюбената жена. Тя става известна и се налага в нашата литература с историческите си романи от епохата на Асеновци. В годините на Втората световна война писателката плаща дан на великобългарски възгледи и шовинистични настроения. След победата на социалистическата революция обаче тя скъсва с предишните си убеждения и продължава да работи в областта на историческата белетристика, като преосмисли и обогати историческата тема с нови идеи.

[38] *Сп. Прозорче*. Месечно илюстровано списание за деца. Редактор е Дора Габе, г. I, 1939—VI, 1943, издание на „Просветния съюз". От година IV, кн. 5 редактор на списанието е Денчо Славчев, а след него са Л. Дойчев и К. Кръстев. Изданието провежда официалната линия в областта на просветата. Помества разкази, стихове, повести за деца и юноши. В началото съ-

рудници са Е. Багряна, А. Каралийчев, Н. Фурнаджиев, И. Стубел, Елин Пелин, К. Петканов, Мл. Исаев, Хр. Радевски, Асен Босев, М. Грубешлиева и др.

[39] *Печо Господинов* (1902—1945) — публицист и културен деец от Добруджа.

[40] *Иля Еренбург* идва в България за първи път през 1947 г. При посрещането му Д. Габе произнася слово. След като дава отпор на клеветите, които западните вестници и политици разпространяват по негов адрес, че е сеел омраза около себе си, тя го уверява в добрите чувства на българския народ и че той ще го посрещне като свой. Напомня му, че в Париж е имал за приятели двама големи български художници — Жорж Папазов и Жул Паскен.

[41] *Борис Горбатов* (1908—1954) — руски и съветски писател. Автор на повестта „Моето поколение“ (1933), на сборника с разкази „Обикновена Арктика“ (1940) и на романа „Донбас“ (1951).

[42] *Борис Ефимов* (1900) — известен съветски график, народен художник на Съветския съюз и майстор на злободневната политическа и антифашистка карикатура.

[43] Докладът, който се пазеше в архива на писателката, представляваше един анализ и преценка върху работата на българската легация във Варшава.

[44] *Семьон Яковлевич Надсон* (1862—1887) — руски поет, роден в чиновническо семейство, от еврейски произход. Като офицер заболява от туберкулоза и излиза в оставка. Стихове започва да печата от 1878 г. В лириката му намират отражение настроенията на прогресивната руска интелигенция през времето, когато народничеството изживява криза. Характерни мотиви за неговата поезия са протестът, разочарованието и съмнението. Нерядко се обръща и към социални мотиви, възпява поета борец и граждански ангажираната поезия. Надсон е познат и превеждан у нас.

[45] Вж. бележка № 7.

[46] В случая Дора Габе греши. Страшимиров не се е отзовавал за „Теменуги“. Автори на рецензии и отзиви за стихосбирката са Н. Лилиев и Н. Райнов. Вж. *Н. Л. (Николай Лилиев)*. Дора Габе. Теменуги. Лирически песни. — сп. Съвременник, 1, 1908, № 4, с. 253. Списанието се редактира от Г. Бакалов. Оценката на критика е много ласкава.„Една душа — пише рецензентът, — една нежно чувствителна душа ни говори за своите прости, еднозвучни до болка настроения.“ Във втората рецензия (*Н. Р.* Теменуги (лирически песни). Д. Г. — сп. Теменуга, 1, 1909, № 1, с. 10—11) се прави опит за по-широки обобщения върху първата книга на поетесата. След като отбелязва, че авторката е надарена с „елегантна чувствителност“, критикът завършва отзива си с думите: „Цялата сбирка прави впечатление на интимна изповед: сърдечни пориви на мека душа, страхуваща се да влезе в живота, за да не разгроми мистическия сън на своите блянувания. . .“

[47] През 1979 г. Дора Габе събра и издаде своите преводи в един том в библиотечната поредица „Български преводачи“ на издателство „Народна култура“. Вж. *Дора Габе.* Избрани преводи. С., НК, 1979, с. 256.

[48] *Ал. Божинов.* Златна книга за нашите деца. Нарисува... С., 1921, 19 с. с ил.

[49] *Вл. Василев.* Някога от Дора Габе — Златорог, 6, 1925, № 4, с. 201—202. Критикът дава висока оценка на книгата. Определя творбите в нея като „малки психологически етюди в поетическа форма, един оригинален и прелестен жанр, с който Дора Габе първа свърза името си“. И по-нататък критикът продължава: „Наистина рядко удоволствие е това възвръщане към нашето първо съзнание, към първия ни поглед за света — как детето вижда нещата, как реагира на тях и как си ги мисли. Поезия сякаш без поетизиране — достатъчно е само вярно да улучиш тия първични, еле-

ментарни усети, които са нова изненада и очарование за нас, обременените от жизнен опит."

[50] *Вл. Огнев.* Слово за Д. Габе на тържествата в Толбухин по случай 80-годишнината на поетесата. — *Лит. фронт*, № 47, 14 ноем. 1968, с. 2.

[51] *Борис Йоцов* (1894—1945) — асистент на Боян Пенев в Университета, а след неговата смърт става завеждащ катедрата по българска и славянска литература 1935—1944 г. По-късно е директор на Народния театър и министър на народната просвета във фашисткото правителство от 1942—1944 г. Заради фашистка дейност е осъден от Народния съд.

[52] Дора Габе греши заглавието на стихотворението. В стихосбирката „Земен път" то фигурира като „Портрет". И по-точно поантата на творбата е следната:

Ела, спаси ме от света,
сложи ръка, да сетя топлината
и чистия ти свян, и в твойта чистота
да си стопя до капчица душата.

[53] Анкетата „Из един албум" съдържа въпроси, които проф. Ив. Шишманов задава на Иван Вазов и Алеко Константинов. Същите въпроси предложих и на Дора Габе.

КРАТЪК ЛЕТОПИС ЗА ДОРА ГАБЕ

1886, 28 август — ражда се в с. Дъбовик, Толбухински окръг, в семейството на Екатерина и Петър Габе второто дете — Дора.
1900 — ученичка в IV гимназиален клас в Шуменската гимназия;
— в майската книжка на сп. „Младина“ излиза първата ѝ печатана творба — стихотворението „Пролет“.
1901 — ученичка в V кл. в Шумен.
1902 — явява се като частна ученичка във Варненската гимназия за VI кл.
1903 — завършва гимназия във Варна.
1904 — студентка в София.
1905 — студентка в Женева, Швейцария, а малко по-късно в Гренобъл, Франция.
1906 — завръща се в България.
1907 — учителка по френски език в Добрич;
— есента запознанство в София с Боян Пенев.
1908 — годеж с Боян Пенев;
— излиза в София първата ѝ стихосбирка „Теменуги“.
1909 — 7 януари — венчава се с Боян Пенев в Добрич;
1911 — първо пътуване с Б. Пенев в Полша.
1912 — заедно с Б. Пенев в Берлин и Мюнхен;
— присъствува на погребението на Пенчо Славейков в Комо Брунате, в Италия.
1913 — родителите ѝ се преместват да живеят в София;
— с Боян Пенев отново в Полша — във Варшава и Краков.
1914 — в Берлин, Прага и Швейцария.
1917 — първа раздяла с Боян Пенев.
1918 — на лечение във Виена.
1921 — излиза от печат антологията „Полски поети“ в неин превод;
— заминава за Полша.
1923 — излиза от печат първата ѝ книга за деца „Малки песни“.
1927, 28 март — почива в София Петър Габе;

25 юни — почива също в София Боян Пенев.
1928 — излиза от печат стихосбирката „Земен път“.
1929 — 25 януари и 7 февруари сказки на Дора Габе в Париж;
18 март — сказка в Лондон.
1932 — пътуване до Чехия, запознанство с В. Незвал.
1937 — почива майка ѝ.
1939 — започва да редактира детското списание „Прозорче“.
1944, 11 март — евакуирана в с. Койнаре, Белослатинско;
— 9 септември — посреща партизаните в с. Койнаре.
1947 — среща-разговор с Г. Димитров за българския ПЕН-клуб;
— на тържествата за Низами в Азербайджан;
— заминава за Полша като съветник по културните въпроси.
1950 — завръщане от Полша.
1962 — народен деятел на културата.
1967 — излиза от печат „Почакай, слънце!“.
1970 — „Невидими очи“.
1978, 18 юни — лауреат на Димитровска награда за стихосбирките „Почакай, слънце!“, „Глъбини“ и „Сгъстена тишина“ и за целокупното ѝ поетично творчество.
1983, 16 февруари — почива в София.

ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ

Абла — 17
Аксиоти, Мелпо — 117
Арборе, Григоре — 148

Бавина, Валя — 160, 162, 163
Багряна, Елисавета — 45, 56, 58, 59, 60, 63, 65, 66, 68, 69, 75, 76, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 86, 111, 116, 124, 128, 148, 149, 155, 163, 168, 169, 170
Бакалов, Георги — 24, 170
Балабанов, Александър — 47, 49, 57, 61, 85, 101, 161
Балан-Теодоров, Александър — 46
Барбюс, Анри — 108
Бекендорф, барон — 27
Белев, Георги (Алекс. Г.) — 83, 88 89
Белчева, Мара — 38, 40, 41, 42, 44, 69, 167
Берберов, Михаил — 148
Бетховен, Лудвиг ван — 40, 49, 147
Бешков, Илия — 92, 112, 118, 125, 132, 168
Бленика — 69
Блъсков, Илия Р. — 18, 20, 165
Блъсков, Рашко — 165
Богоева, Невяна (Манолова) — 25, 29
Божинов, Александър — 112, 170
Бойл, Едуард — 60, 169
Болгар, Боян — 148
Бонапарт, Наполеон — 28
Бонтинк, Кавендиш — 169
Борис III. — 61, 62, 71, 89
Босев, Асен — 83, 168, 170
Ботев, Христо — 31, 59, 68, 76, 147
Бояджиев, Димитър — 59
Бунин, Иван — 48, 49, 168

Вагнер, Рихард — 42
Вазов, Борис — 76
Вазов, Иван — 48, 51, 68, 76, 168, 170
Вайсман, Павла — 19, 20
Ван Дайк — 140, 147
Васил — 11
Василев, Владимир — 56, 82, 87, 113, 123, 124, 126, 157, 170
Василев, Григор — 30, 167
Василев, Иван — 148
Василев, Орлин — 113
Василева — 87
Василевски — 51
Везенкова — 30
Величков, Константин — 45
Вивие, Робер — 113, 114, 116
Вийар, Марсел — 168
Владигеров, Любен — 18
Владигеров, Панчо — 18, 19, 124
Владигерова, майката — 18
Владигерова, Катя — 19, 20, 23, 39
Волкер, Иржи — 74

Габе, Бела. Вж. Казанджиева, Бела
Габе, Екатерина — 9, 10, 11, 12, 13, 14, 23, 45, 71, 73, 79, 80, 102, 112, 120, 125, 133, 164
Габе, Петър — 9, 10, 14, 15, 18, 47, 67, 70, 102, 105, 106, 112, 125, 126, 158, 163, 164, 167, 170
Габе, Сеня (Израел) — 10, 12, 13, 14, 15, 42, 45, 47
Габе, Тамара — 137, 138
Габе, чичо — 63, 64
Гавраил — 11
Гароди, Роже — 117
Гжегожевски, Ян — 46, 168
Гечев, Стефан — 27
Гечева, Радка — 27, 28, 29
Георгиев, Стефан — 24
Гогол, В. Н. — 164
Господинов, Господин — 15, 16
Господинова, Генка — 15, 16, 17
Господинов, Печо — 84, 124, 170
Горанов — 90
Горанова, Вълка — 90

Голсуърти, Джон — 60, 61, 64, 169
Грабовски, Тадеуш С. — 42, 46, 50, 107, 108, 152
Горбатов, Борис — 94, 170
Грубешлиева, Мария — 69, 83, 94 170
Гундов, Димитър — 148
Гьоте, Й. В. — 49
Гюрова, Светла — 164

Дамянов, Райко — 99, 100
Данекер, Теодор — 83
Дановски, Боян — 163
Дарвин, Чарлз — 15
Дебелянов, Димчо — 31, 38, 59, 76
Димитров, Георги — 54, 96, 97, 147
Димитров, Стефан — 103
Димитрова, Блага — 101, 105, 111
Димитрова, Парашкева — 101
Динеков, Петър — 52
Дембицки — 160
Державин — 18
Джоана, царица — 62
Джоре — 112
Дзивгов, Александър — 113
Дойчев, Любомир — 170
Дончев, Николай — 114
Достоевски, Ф. — 64, 105, 122, 164
Дуел, Екатерина Самойловна. Вж. Габе, Екатерина.
Дюамел, Жорж — 60, 61, 62, 169

Екерман — 49
Елин Пелин — 168, 170
Емануил — 14
Енгелс, Фридрих — 87
Еренбург, Иля — 93, 95, 170
Ефимов, Борис — 94, 170

Жеромски, Ст. — 160
Жечка — 24

Загорчинов, Стоян — 15, 83, 124
Залески — 169
Златева, акушерка — 54
Зорка — 83, 87, 88, 91, 92, 129

Иванов, Йордан — 60
Икономов, Боян — 60
Инбер, Вера — 111
Иржи, проф. — 76
Исаев, Младен — 83, 124, 138, 170

Йовков, Йордан — 35, 59, 67, 82, 150
Йовчева, Санда — 69
Йорга, проф. — 31, 32, 33
Йосиф Брадати — 56
Йосифов, Йосиф — 60
Йоцов, Борис — 126, 170

Кабакчиев, Христо — 54
Казанджиев, Спиридон — 54, 58, 59, 60, 67, 68, 78, 79, 82, 84, 87, 88, 89, 99, 157
Казанджиева, Ани — 99, 130
Казанджиева, Бела — 12, 14, 40, 42, 58, 79, 84, 89, 99, 103, 161, 168
Казанджиева, Катя — 58, 89, 99, 112, 124, 130, 163
Казасов, Димо — 91, 92, 93, 94, 95
Кало, Лиза — 88, 89, 90
Камберос — 116
Каменска, Ана — 111
Каменова, Ана — 68
Караангов, Петър — 110, 111, 114
Каравелова, Лора — 37, 40
Каралийчев, Ангел — 12, 31, 54, 86, 87, 125, 132, 135, 168, 170
Каралийчева, Вела — 54, 121, 135
Карамихайлов — 58
Карима, Ана — 59
Каспрович, Маруся — 51, 52, 55, 56, 57, 77, 78, 98, 109, 168, 169
Каспрович, Ян — 50, 51, 52, 55, 56, 57, 67, 73, 74, 77, 98, 108, 109, 160, 169
Квартирников — 21, 165
Кефсизов — 24
Кирил и Методи — 14, 169
Клава — 96
Клайн (Клейн) — 22, 105, 144
Клементис — 96
Коларов, Васил — 54, 97, 99
Колцов, Михаил — 164
Кольо — 36
Константинов, Алеко — 170
Константинов, Г. — 87
Константинов, Константин — 63, 161, 169, 170
Консулова-Вазова, Елисавета — 76
Кралева, Снежина — 156
Красински, Славчо — 56
Крачолов, Атанас — 45
Кръстеви — 38
Кръстев, К. — 170
Кумар Саади — 148
Кюлявков, Крум — 93
Кюри, Мария — 133

Лазар — 93
Ленин, Вл. Ил. — 98, 99, 147, 156
Лермонтов, Мих. — 164
Лесли, Анриета (Хенриета) — 60, 63, 169
Лилиев, Николай — 113, 170
Ликов, Александър — 83, 128
Ломоносов, — 18
Лондон, Джек — 120
Люцкан — 35
Ляпчев, Андрей — 80
Ляпчева — 80

Мавродинов, Никола — 92
Мазон, А. проф. — 63, 67, 170
Майерова, Мария — 67
Макса, Алена — 74
Макса, Маша — 74, 75
Макса, Прокоп — 74, 76, 77
Малев, Кр. — 165
Ман, Томас — 79
Маркс, Карл — 87
Марс, Евгения — 69
Маршак, Самуел — 137, 138
Матев, Павел — 114
Матева, Лиза — 114
Маус, Карл — 168
Месечков, Недялко — 148
Мечкаров, Йордан — 169
Мешеков, Иван — 124
Милев, Гео — 59
Милева, Леда — 148
Михайлов, кап. — 92, 129
Михалков, Сергей — 159
Михов, Никола — 40
Мишка (Михаил) — 18, 22
Мицкевич, Адам — 109, 110, 141
Морел, Мари — 27, 28, 29, 75, 76
Морфов — 161
Мюлер, мадмоазел — 29

Наджаков, акад. — 38, 59
Надсон, Семьон Яковлевич — 23, 111, 170
Найденов, — 65, 101, 105
Натан, Жак — 89
Натан, Рената — 89, 90
Наташа — 159
Незвал, Витеслав — 74, 75, 76, 77, 78, 96, 115, 116, 123, 135, 136, 161, 162
Ненчева, Екатерина (Велерина) — 25, 39, 105, 167
Николов, Райчо, кап. — 71, 72, 73, 119

Обретенова, Юлия — 168
Огнев, Владимир — 126, 148, 170
Омир — 110
Осинин, Димитър — 164
Ошанин, Лев — 159

П. Р. — 26, 30, 153
Павлов, Тодор — 82, 87, 96
Папазов, Жорж — 170
Парндовски, Ян — 51, 52
Паскалев, Ал. — 43, 44, 168
Паскен, Жул — 170
Пастернак, Борис — 18
Пенев, Боян — 13, 14, 15, 25, 29, 30, 33, 34, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 62, 67, 77, 82, 91, 92, 100, 106, 107, 108, 109, 113, 141, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 161, 162, 168, 170
Пенев, Никола — 34, 53, 54, 122, 155, 167
Пенева, Величка — 53, 54
Пенкови, братя — 14
Пенчева, Станка — 148
Петканов, Константин — 170
Петров, Илия — 92
Пилсудски, Юзеф — 61. 169
Подзе, Борислав — 148
Полянов, Владимир — 60, 101
Попов, Борис — 100
Попова-Мутафова, Фани — 69, 170
Приставкин, Анатолий — 148
Пшибишевски, Ст. — 51, 52, 108
Пшибош — 111
Пушкин, А. С. — 18, 164

Радевски, Христо — 83, 170
Радка — 27, 28, 29
Райна — 20
Райнерова — 116, 135, 136
Райнов, Богомил — 58
Райнов, Боян — 58
Райнов, Николай (Н. Р.) — 58, 170
Райнова — 58
Реймонт, Вл. — 160
Рембранд — 140
Рицос, Янис — 115, 116, 117, 136
Ролан, Ромен — 168
Ромео и Жулиета — 38
Руставели, Шота — 104, 138

Сарандев, Иван — 1, 3, 121, 156, 159, 162, 164
Сарафов, ген. — 72, 119
Саша — 130

Северина — 20
Сегерс — 113
Серпер, Йосиф — 38
Силяновска — 93, 94
Славейков, Пенчо — 31, 38, 40, 41, 42, 46, 59, 76, 77, 154, 158, 167, 168
Славейков, Петко Р. — 168, 169
Славейкова, Светослава — 44, 60, 65, 71
Славински, Петър — 148, 163
Славчев, Денчо — 170
Словацки, Юлиус — 109
Смирненски, Христо — 32, 59, 76
Сончика — 54, 55, 56
Спасов, Христо — 70
Стамболийски, Александър — 65, 170
Стамболийска, Надежда — 65, 70
Стайков, Николай — 87
Станев, Емилиян — 163
Станева, Надежда — 163
Станчева, Надежда — 170
Стерн, прев. — 111
Стефанов, Първан — 110, 111
Стоилов, Васил — 127
Стоилов, директор — 25
Стойчев, Петър — 23
Стойчева, Маргарита — 40, 46, 167
Стоянов, Анастас — 143, 148
Стоянов, Людмил — 94, 96, 162
Стоянова, Магдалина — 22
Страшимиров, Антон — 106, 170
Стубел, Йордан — 56, 58, 85, 168, 170

Тазиев, Х. (вулканолог) — 114
Тазиева — 114
Таков, Пеко — 91
Тарасова — 137
Тасев, ген. — 71, 72, 120
Татаров, Тодор — 83, 88, 89, 90, 128
Тинева, Койка — 24, 167
Тинева, Мария — 24
Тодор — 17
Тодоров, В. — 165
Тодорова, Мина — 40, 154
Толер, Ернст — 79
Толстой, Лев Н. — 18, 64
Трендафилова — 136

Фаденхехт, проф. — 60, 67
Федин, Константин — 157, 159, 160, 163
Феня — 38
Фердинанд — 167
Филипов, Филип — 93
Филов, Б. — 69
Франц — 43
Францев, проф. — 41
Фурнаджиев, Никола — 87, 124, 125, 170

Хаджимишев, Панчо — 65, 170
Хайтов, Николай — 135
Хайтова — 135
Хамлет — 147
Харизанов, Иван — 167
Христов, Кирил — 68, 76, 170

Цанев, Георги — 65, 66, 157, 159
Цанков, Ал. — 168, 170
Цвайг, Арнолд — 121
Цонев, Беньо — 46

Чепишев, — 94, 95
Чехларов, Костадин — 15, 35, 36
Чехларов, Тошко — 36
Чилингиров, Ст. — 85
Чинтулов, Добри — 6
Чипев, Тодор — 119
Чичовски, д-р — 169
Чолчев, Христо — 86, 88
Чолчева, Пенка — 86, 88, 89, 90
Чуковски — 115

Шекспир, Уйлям — 51
Шишманов, Д. — 69
Шишманов, Ив. Д. — 48, 57, 62, 153, 161, 170
Шчипачов, Степан — 159

Юрдан — 11

Яворов, П. К. — 11, 24, 25, 26, 29, 30, 33, 37, 38, 39, 40, 45, 48, 55, 59, 63, 92, 105, 106, 127, 147, 153, 154, 155, 158, 167, 168
Язова, Яна — 69
Янева, Стела — 86

СЪДЪРЖАНИЕ

КАК СЕ РОДИ АНКЕТАТА С ДОРА ГАБЕ 5
ЖИТЕЙСКИ ПЪТ 9
БИОГРАФИЯ НА ТВОРЧЕСТВОТО 105
1. СТРАНИЦИ ОТ БИОГРАФИЯТА НА КНИГИТЕ 105
2. КАК ПИША 140
3. ИЗ ЕДИН АЛБУМ 146
ЮБИЛЕЯТ 148
ЗАПИСИ ОТ РАЗЛИЧНИ ГОДИНИ 152
БЕЛЕЖКИ 165
КРАТЪК ЛЕТОПИС ЗА ДОРА ГАБЕ 173
ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ 175

ИВАН АТАНАСОВ САРАНДЕВ

ДОРА ГАБЕ

*

Първо издание
Рецензенти Людмила Григорова, Елка Константинова
Редактор Магдалена Попова
Художник Веселин Павлов
Худ. редактор Кремена Филчева
Техн. редактор Теменужка Хадживанова
Коректор Милка Белчева

*

Дадена за набор на 8. VII. 1986 г.
Подписана за печат на 30. X. 1986 г.
Излязла от печат през ноември 1986 г.
Печатни коли 12,25
Издателски коли 11,43
Условно издателски коли 11,77
Издателски № 28794
Формат 16/60/84
Тираж 2308
Цена 1,64 лв.
Код 02/9535422311/5062-17-86

*

Издателство „Наука и изкуство“, София
Печатница „Ал. Пъшев“, Плевен

„Литературни анкети“ идат да продължат постигнатото от пионерите на литературното анкетиране у нас. И не само да продължат, но чрез приложението на съвременна научна методология, съобразена с изискванията на българската марксическа литературна историография, да го обогатят.

В „Литературни анкети“ писателите говорят за самите себе си — разказват за своите първи литературни изяви, влияния, литературна среда, за първите си книги, за зараждането на творбата и т. н.

В „Литературни анкети“ под формата на непринудена беседа се поднасят изчерпателни биографични сведения и автентични данни за живота на анкетирания автор, за биографията на неговите произведения, за особеностите на творческия процес.

В „Литературни анкети“ ще бъдат обхванати широк кръг от изтъкнати съвременни писатели, литературни критици, литературоведи.

„Литературни анкети“ ще бъдат ценен източник на изворов материал както за литературния историк, така и за широк кръг читатели.

Цена 1,64 лв.